

Fig. 1. Kirken og hospitalet i landskabet set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church and the hospital in the landscape seen from the north west.*

BRAHETROLLEBORG KIRKE

SALLINGE HERRED

Holme Kloster er ifølge en samtidig cisterciensertradition oprettet 1172 som datterkloster af det fra Citeaux stiftede Herrevad Kloster (1144) i Skåne.¹ Den første sikre omtale af klostret »Insula Dei« (Guds ø) er fra 1175, da dets abbed, Thomas, bevidnede et kongeligt mageskifte med Skt. Knuds Kloster i Odense.² De nærmere omstændigheder omkring stiftelsen af klostret kendes ikke.³ Betegnelsen Holme Kloster (»monasterii de Holm«) er tidligst anvendt 1281.⁴

Klostret var et munkekloster inden for cistercienserordenen, hvis regler foreskrev, at det skulle indvies til Vor Frue. Dedikationen er bevidnet i en indskrift på en teglsten fra o. 1450 (»ecclesiam s(anc)te Mar[ie]« (Sankt Mariæ Kirke)) (s. 3374 og fig. 70). Om klostrets middelalderlige historie vides næsten intet, da dets arkiv er gået tabt.⁵ Navnene på nogle få abbeder kendes, deriblandt den første abbed, Thomas (jf. ovf.),

og abbed Tue (jf. gravsten nr. 3), der bl.a. nævnes i et låsebrev på klostrets besiddelser, der blev udstedt 1498 af kong Hans.⁶ Om klostrets beliggenhed, se s. 3316.

Ifølge en sen tradition brændte klostret 1243 (jf. s. 3316).⁷ 1291 testamenterede Lave Lavesen (Litle) 5 mark til Holme Kloster.⁸

Ved reformationen 1536 blev klostret inddraget som krongods, og 1538 blev det pantsat til en holstensk herremand, Clement von der Wisch (†o. 1546) for 9.000 mark lybsk. Von der Wisch skulle sørge for munkenes underhold, men være fri for at holde borgelejeheste og for gæsteri.⁹ 1539 blev klosteranlægget pantsat til Christoffer Johansen Lindenov (†1585) for samme beløb med pligt til at holde bygningerne vedlige og behandle »bønderne og tjenerne« retmæssigt. Munkene omtales ikke.¹⁰ 1541 blev klostret solgt til rigsråd Jacob Hardenberg til Sandholt,¹¹ og ved hans død året efter tilfaldt

Fig. 2. Brahetrolleborg Kirke og herregård set fra sydøst. Foto Nordisk Luftfoto 1928-33. I KB. — *Brahetrolleborg Church and manor house seen from the south east.*

det enken, Sophie Lykke (†o. 1570). 1551 tilbagekøbte kronen klostret for de 42.000 mark, Jacob Hardenberg i sin tid havde givet for det, og Sophie Lykke fik samtidig påbud om at tilbagelevere noget bly og en klokke, hun havde ladet fjerne fra klostret, samt alle de tavler og andre ornamenter, hun selv eller hendes afdøde mand havde udtaget. Desuden skulle hun godtgøre noget jord, der var taget fra en af klostrets gårde i Svanninge, samt råde bod på de forringelser af klostrets bygninger, der var sket i hendes tid som ejer (jf. s. 3379 og 3402).¹² Klostret var derpå forlenet til rentemester Eskil Oxe, til det 1558 blev indløst af dronning Dorothea.¹³ 1566 fik statholder i Holsten Henrik Rantzau (†1598, jf. *maleri s. 3434 og klokke nr. 1) tilladelse til at forlene det,¹⁴ og 1568 blev Holme Kloster med tilhørende bøndergods tilskødet ham og hans hustru Christina von Halle samt deres arvinger for 55.000 daler, 'således som Jacob Hardenberg havde det'; det skulle herefter kaldes *Rantzausholm*.¹⁵ Hvad angår *patronatsretten* til kirken, der 1555 var blevet sognekirke (jf. ndf.), oplyser biskop Jacob Madsen 1589, at den tilhørte Henrik Rantzau,¹⁶ hvilket formentlig har været gældende siden købet i 1568. Jacob Madsen kalder i øvrigt kirken »Holm Clo-

ster Kirke« og sognet »Haagerop«,¹⁷ mens det i en samtidig fortegnelse over degne i Sallinge Herred betegnes »Randtzholms Sogn«.¹⁸

1598 kom ejendommen til Henrik Rantzaus søn, Breide Rantzau (†1618, jf. muret begravelse s. 3444), og derpå til dennes søn Cai Rantzau (†1623, jf. faltetavle nr. 3 og f. prædikestol nr. 1). De følgende år skiftede godset hyppigt ejer. 1641 tilhørte det Cai Rantzaus svoger, Frands Lykke, og senest 1646 dennes søn, Kaj Lykke (†1699), der 1661 in absentia ved højestret blev fradømt ære, liv og gods for ærekrænkende udtalelser om dronningen, hvorved det atter kom tilbage til kronen. Efter Karl Gustav-krigene fremstod herregården forfalden og ødelagt,¹⁹ og 1664 skødte kronen Rantzausholm med *patronatsret* til »Rantzovholmb og Krarup Kirker« til rentemester Christoffer Gabel.²⁰ 1667 kom gården igen under kronen, og 1668 blev den med *patronatsret* til de to kirker tilskødet Birgitte Trolle (†1687), enke efter Manderup Brahe (†1666).²¹ 1672 blev Birgitte Trolle optaget i friherrelig stand og Rantzausholm oprettet til baroniet *Brahetrolleborg*; kirken betegnes herefter *Brahetrolleborg Kirke*. Ved hendes brorsøn og arving Niels Trolles død 1722 kom

Brahetrolleborg tilbage til kronen, og samme år indsat-
tes Christian Ditlev Reventlow (†1738) som baroniets
besidder; han ejede desuden grevskabet Reventlow i
Sønderjylland og oprettede grevskabet Christianssæde
på Lolland. Brahetrolleborg har siden været i slægten
Reventlows eje; kirken overgik til *selveje* 1979.²²

Anneksforhold. Kirken blev sognekirke 1555. Et kon-
gebrev dette år nævner, at de omliggende tre små sogne,
†Fleninge (s. 3487), †Hågerup (s. 3493) og Krarup (s.
3497), der var blevet betjent af munke fra Holme Klo-
ster, var for fattige til hver især at holde præst og vedli-
geholde deres kirker. Det besluttedes derfor, at Fleninge
og Hågerup skulle nedbrydes og 'sten, tømmer, klokker
og andre ornamenten' derfra anvendes til at istandsætte
klosterkirken, som herefter skulle være sognekirke for
beboerne i de to nedlagte sogne; sognets præst skulle
bo i Hågerup (jf. s. 3493). Krarup Kirke skulle, når
den daværende sognepræst, hr. Jørgen, var død, lægges
under Holme Klosters kirke som *anneks*.²³ Ved biskop
Jacob Madsens visitats 1589 var Krarup dog endnu et
selvstændigt sogn, og anneksforholdet blev efter alt at
dømme først realiseret i begyndelsen af 1600-tallet (jf.
s. 3498).²⁴ De to sogne var kortvarigt adskilt 1800-09.²⁵
1990 blev Øster Hæsingøe føjet til pastoratet.

Sogne- og præstehistorie m.m. 1540 blev Morten Hen-
riksen i Faaborg forlenet med en gård under Holme

Kloster for den troskab, han havde vist kongen under
Grevens Fejde.²⁶ 1805 fik sognepræst Børge Henrik
Knap tilladelse til at sælge tekster fra det gamle og det
nye testamente i forbindelse med sine prædikener for
at kunne gøre disse 'mere frugtbare'.²⁵

Præstegården, der som nævnt lå i Hågerup, brændte
1819 (jf. s. 3493 og sygesæt nr. 1).²⁵

Fund. I forbindelse med udhugning af vindueshul-
ler i kirkens nordmur 1868 fandt man en †(?)*signet* af
messing fra 1200-tallet med motiv af en abbed med
en stav i højre hånd og en bog i venstre, ledsaget af en
omløbende indskrift: »Sigillvm abbatis de Insvla Dei«
(Holme Klosters abbeds segl) (fig. 4-5). I øskenen på
bagsiden var ved et bevægeligt led fastgjort en godt 22
cm lang kæde af messing, der var afbrækket i den øvre
ende.²⁷ Signetet, der har været opbevaret på Brahetrol-
leborg, har ikke kunnet lokaliseres.²⁸

Sagn. En spådom sagde, at kirken engang ville synke,
når den var fuld af mennesker.²⁹ Et kirkelam skal ofte
have vist sig, og nogle skal have hørt sang eller orgel-
musik fra kirken ved midnatstid.³⁰

Når vægteren kom op i tårnet for at ringe solen ned,
sad der altid en stor sort kat i et af glamhullerne og
stirrede på ham. Da han prøvede at jage den væk, for-
vandlede den sig til en høj, sortklædt dame, som truede
ad ham.³¹

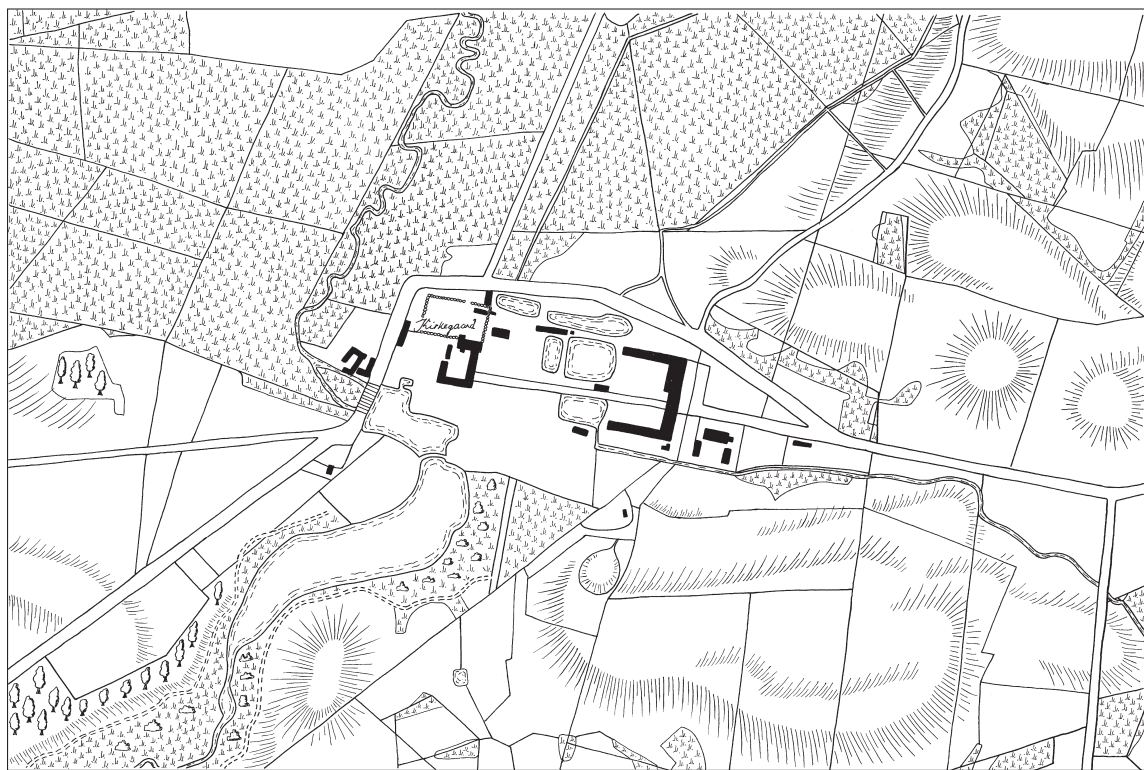

Fig. 3. Matrikelkort. 1:10.000. Målt af F. C. Selmer 1786 og tegnet af Freerk Oldenburger 2022. – Cadastral map.

Figs. 4-5. Tegning af †(?)signet for klosterets abbed, 1200-tallet (s. 3315). 4. Bagside. 5. Forside. Efter Henry Petersen, *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886. – Drawing of the †(?)signet of the abbot of the monastery, 1200s. 4. Reverse. 5. Obverse.

OMGIVELSER

Kirken og herregården ligger ved landevejen fra Nyborg til Faaborg nordøst for landsbyen Korinth og er omgivet af bakket landbrugsland. Mod øst ligger Nørresø (jf. ndf.) og mod nordvest et større vådområde, hvorigennem Silkeå løber (fig. 3). Åen har sit udløb i Mølledammen sydvest for herregården. Længere mod vest findes den store Arreskov Sø. Kirken ligger omtrent midt i sognet, som er det største sogn i området.

Cistercienserne ønskede, at deres klostre skulle ligge i relativt øde områder, så de kunne hellige sig troen gennem den afsondrede tilværelse fra resten af samfundet.³² Holme Klosters placering på Sydøen i rimelig afstand til købstæderne Faaborg og Svendborg og ved hovedvejen mellem Nyborg og Faaborg gjorde det let tilgængeligt

(jf. note 3). Tæt på klostret var landsbyerne med tilhørende kirker: Hågerup (s. 3493), Fleninge (s. 3487) og Krarup (s. 3497).³³ De nærliggende søer, åen og de store skovområder mod syd gav forbilledlige forhold for understøttelse af konventets økonomi. Klostret er anlagt på en lille holm (jf. ndf.), som rejser sig over vådområderne i nord (fig. 3), der kunne udnyttes teknologisk. Derudover kunne de give en form for beskyttelse.³⁴

Tidligere placering af klostret? Der er kun få og usikre kilder til klostrets ældste historie (s. 3313), og dets første placering i landskabet er omdiskuteret. Efter traditionen skulle klostret være brændt 1243 og flyttet til et nyt sted 1247 fra en placering ved det fiskerige »Svends Kiær«.³⁵ Både klostrets brand og flytning kan have fundet sted, idet klostret antagelig var udsat i borgerkrigen mellem Erik Plovpenning og hertug Abel i 1240'erne.³⁶ Som bud på en mulig tidligere placering er det foreslået, at klostret oprindeligt skulle have ligget vestligt i Nørresø på en omtrent cirkulær holm omgivet af skov, hvorefter navnet Holme Kloster kunne stamme.³⁷ Dog skulle kirken have stået ved den søndre side af søen på et sted, som endnu 1870 kaldtes 'Kirkeskoven', og der lå ligeledes et hus kaldet 'Klosterhuset'.³⁷ Mindre udgravninger o. 1900 på holmen i Nørresø frembragte kun simple stensætninger, som kan stamme fra et lysthus eller en pavillon muligvis anlagt af Henrik Rantzau i 1500-tallet.³⁸ Dog kan det omtalte kær også være Mølledammen syd for de eksisterende klosterbygninger,³⁸ og det mest sandsynlige er, at klostret altid har ligget på det nuværende sted.

DEN GAMLE KIRKEGÅRD

Til kirken hører i dag området nord for bygningen, som afgrænses af Reventlowsvej i vest og nord (fig. 6). Kirkegården er delt i to græsarealer af en grusbelagt kørevej fra dens hovedindgang i nord til kirkens vestdør. Det østlige, rektangulære areal lige nord for kirken strækker sig ca. 40 m øst for bygningen og ca. 45 m nord derfor, hvor hospitalet (jf. s. 3319) begrænser kirkegården. Det vestlige, kvadratiske areal, ca. 65×65 m, er afgrænset af Reventlowsvej i nord og vest. Terræ-

net stiger kraftigt fra vest mod øst, så kirkegårdens overflade i øst er ca. 2 m over Reventlowsvej, mens det i vest kun er ca. 0,5 m.

Kun en mindre del af området mod øst har i dag karakter af egentlig kirkegård med *det reventlowske familiegravsted* (jf. s. 3449), men det har ikke funktion af kirkegård mere; arealet var formentlig i brug frem til 1950'erne (jf. ndf.). 1780 var kirkegården et rektangulært areal nord og vest for kirken, hvilket formentlig også var den middelalderlige udstrækning.³⁹ Samme år blev den udvidet en smule mod nord, øst og vest i forbindelse med dens istandsættelse (jf. s. 3320). 1786 tegnedes det første udskiftningskort (jf. fig. 3), og derefter er kirkegården blevet udvidet fire gange. 1827 nævnes, at kirkegårdens udvidelse skal planeres.⁴⁰ 1832 blev området udvidet ud til Reventlowsvej mod nord og vest.⁴¹ Både 1879 og 1934 blev der foretaget en udvidelse, men hvilket af årene et større rektangulært jordstykke blev tilføjet nordøst for kirken, er uvist; derved fik kirkegården sin nuværende udstrækning.⁴²

1884 ønskedes en hjælpekirkegård med kapel anlagt, da jorden på den gamle kirkegård ikke var 'gunstig for ligenes opløsning', og det følgende år blev anlæggelsen af den nye kirkegård påbegyndt (jf. s. 3320).⁴³ 1908 var den gamle kirkegård for-

sømt, og flere gravsteder trængte til eftersyn.⁴⁴ 1929 skulle gamle stakitter på kirkegården fjernes for 'at holde pladsen omkring kirken fri', og året efter blev flere hække også fjernet.⁴⁵ 1953 var kirkegården i dårlig stand, og en plan for dens istandsættelse blev fremlagt året efter: Man ønskede at så nyt græs, fjerne hække og jerngitre og belægge gangene med ral; arbejdet var færdigt 1957.⁴⁵ Efter overdragelsen til selveje 1979 blev den forskønnet med nyt græs, nye stier og parklys.⁴⁶ 1999 nævnes, at området omkring kirken skulle 'udbedres'.⁴⁵

Hegn. Kirkegårdens nord-, øst- og vestlige afgrænsning består af et stendige, som pga. den kraftige terrænstigning holder på kirkegårdsjorden (jf. s. 3316). På diget i nord og i øst står en bøgehæk, og på vestdiget vokser efeu. Mod gårdspladsen i syd er der et ældre smedjernshegn, hvorved der også er plantet en bøgehæk.⁴⁷

†*Hegn.* 1780 fandtes både en ny og en gammel mur omkring kirkegården, men den gamle skulle fjernes, da kirkegården var ved at blive istandsat (jf. s. 3320).⁴⁸ 1825-26 skulle 'ringmuren' omsættes,⁴⁰ og o. 1830 nævnes, at kirkegården havde manglet indhegning i flere år, så kreaturer kunne gå derind, og den blev benyttet som genvej for folks færd. Den havde derfor ikke den 'fred',

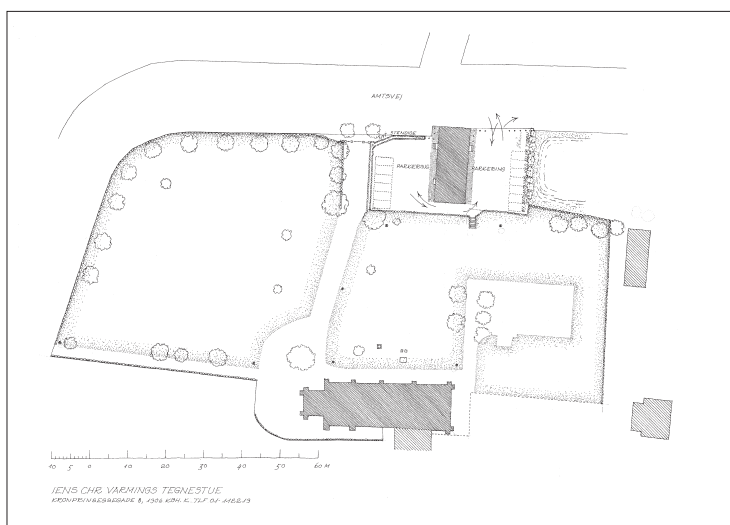

Fig. 6. Situationsplan med forslag til nye parkeringsforhold omkring hospitalet (s. 3319). 1:2000. Tegnet af Bendt Friis 1983. I Varmings Tegnestue. — Situation plan with proposal for new parking facilities around the hospital.

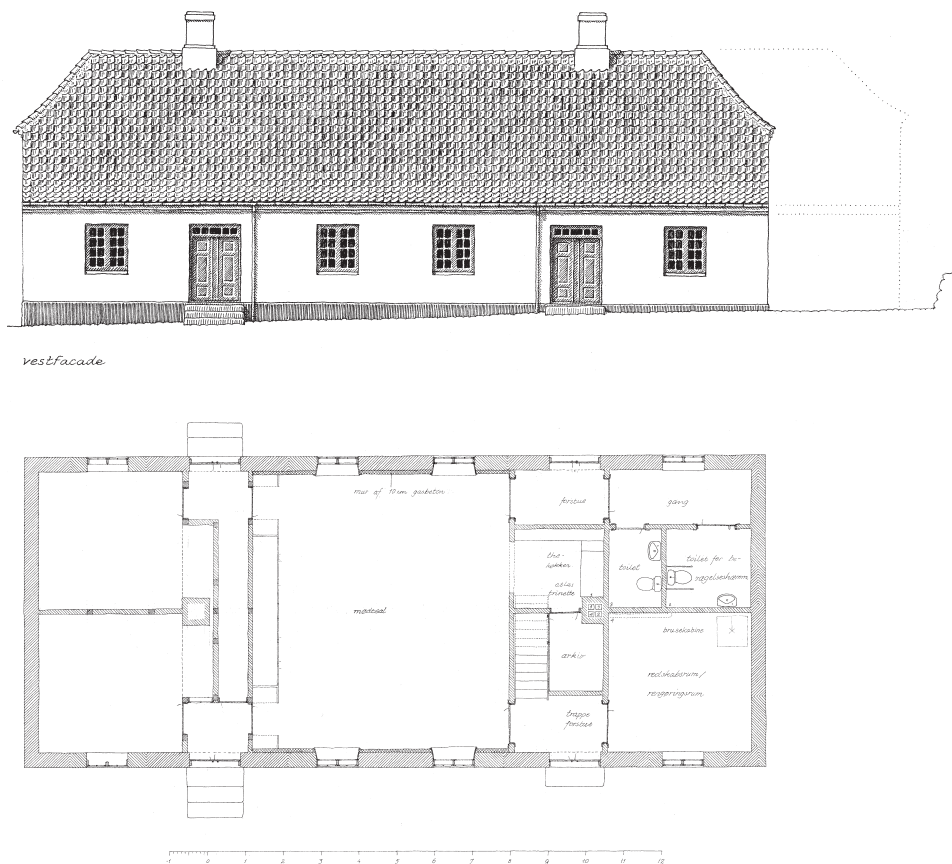

Fig. 7-8. Forslag til ombygning af hospitalet (s. 3319). 1:200. I Varmings Tegnestue. 7. Vestfacade. Tegnet af Jens Chr. Varming 1981. 8. Plan. Tegnet af L. Topsøe-Jensen 1982-83. – *Proposal for the rebuilding of the hospital. 7. West facade. 8. Plan.*

som den burde have.⁴⁹ 1839 var gærdet i god stand.⁴⁰ 1881 skulle den østlige dels nordside have et passende hegn.⁴³ I 1920'erne blev diget og en trappe ved hovedindgangen istandsat.⁵⁰ 1956 blev det søndre dige repareret.⁵¹ 2001 ønskedes et nyt hegn opsat mellem kirken og gårdspladsen, men det synes ikke at være sket.⁴⁵ 2016 blev en stenrække, som kan have været fundament til en kirkegårdsmur, fundet øst for kirkens østgavl.⁵² Det østre dige blev omsat 2019.⁵³

Indgange. Til kirkens område er der fem indgange, henholdsvis hovedindgangen mod nord, en lille trappe fra hospitalet i nord (s. 3319), en port ved kirkens østgavl, en låge mod vest samt en indgang fra gårdspladsen mod syd.⁵⁴ Hovedindgangen fra 1807 er en køreport flankeret af to ganglåger,

og den består af kvadratiske piller af granitkvadre, hvorpå hænger tremmelåger af smedjærn. Fra hospitalets *parkeringsplads* leder en kort granittrappe med smedjærnsrækværk op til hovedgangen. Ved kirkens østgavl står en køreport og ganglåge af sortmalet smedjærn, og mod vest findes en indgang af to granitstøtter uden låge; begge støtter har dog ældre jernstabler. Til herregårdens gårdsplads er der en lille, sortmalet smedjærnslåge.

†**Indgange.** På et prospekt fra 1590 er der markeret en buet åbning i kirkegårdsmuren mod nord (jf. fig. 19). Antagelig har der kontinuerligt været adgang til kirkegården fra nord fra dette tidspunkt og til i dag (jf. fig. 6 og 20a), om end porten er flyttet flere gange i forbindelse med kirkegårdens udvidelser (jf. s. 3317). 1780 blev der formentlig opsat

to større indgangspiller i nord.³⁹ 1805 var kirkeporten ubrugelig, hvorfor den nuværende sandsynligvis blev opsat to år senere (jf. ovf.).⁵⁵ 1830 nævnes en østre port, og 1836 kunne en jernport ikke lukkes.⁴⁰ 1908 skulle porten 'til haven' – formentlig mod øst – have stolperne fornyet.⁴⁴

Bygninger ved kirkegården. Vedr. *klosterbygningerne* se s. 3322. Et *hospital*, som i dag anvendes som *menighedshus*, blev opført nord for kirkegården 1849/50, efter et ældre †hospital brændte (jf. ndf.). Huset er restaureret 1983–85 ved Varmings Tegnestue (fig. 7–9).⁵⁶ Det er en gulmalet teglstensbygning med grønne døre og vinduer, to skorstene og rødt, halvvalmet vingetegltag. Det er inddelt i et stort mødelokale og flere mindre rum, bl.a. et graverrum. Den oprindelige indretning i otte boliger antydes endnu i dørenes og vinduernes placering. En †tilbygning ved den søndre ende blev nedrevet ved restaureringen.⁵⁷ 1873 boede der 13 lemmer, som fik 'fattigunderstøttelse'.⁵⁸

†*Bygninger på og ved kirkegården.* Et †hospital stod på samme sted som det nuværende frem til

dets brand 1849 (jf. fig. 3). Det blev opført inden 1787, hvor det omtales som 'smukt og grundmuret', og de fattige havde et 'godt underhold'.⁵⁹ Det omtales 1812 som et hus, 'hvori nogle mænd og kvinder, der nyder almisse af fattigvæsenet, har frit opholdssted'.²⁵

†*Skole.* 1693 blev der bygget en skole i kirkegårdens nordøstlige hjørne parallelt med kirken (jf. fig. 3); bygningen blev formentlig nedrevet i første halvdel af 1900-tallet.⁶⁰ Skolen blev oprettet af friherre Frederik Trolle, som grundlagde flere skoler ved sine kirker, og som indtægt havde den jordegods i bl.a. Ulbølle Strandhuse.⁶¹ Bygningen var otte fag lang og var forfalden i midten af 1700-tallet; reparationer af vægge, loft og tag, som manglede 20 tagsten, blev sat til 20 rigsdaler.⁶²

†*Degnebolig.* En tidligere degnebolig og dens jord blev o. 1750 lagt under godset, og degnen boede efterfølgende i den gamle skolebygning på kirkegården (jf. ovf.).⁶³

†*Nødtørftshus.* 1904 skulle der indrettes et nødtørftshus på et egnet sted nær ved kirken, og 1905

Fig. 9. Hospitalet inden istandsættelsen 1983–85 (s. 3319). Foto Gert Binggeli 1982. I Brahetrolleborg Sogns Folkemindesamling. – *The hospital before the refurbishing of 1983–85.*

nævnes et hus i 'hospitalshaven'; det stod muligvis lige øst for skolebygningen uden for diget,⁶⁴ 1923 var et nyt hus muligvis færdigbygget.⁶⁵ 1962 skulle et nødtørftshus have nyt eternittag.⁴⁵

Beplantning. Den gamle kirkegård har en enkel beplantning med græs, en enkelt fritstående rødbyg mod vest (jf. fig. 1) og to gamle kastanjetræer⁶⁶ samt tre bøge ved det reventlowske familiegravsted nordøst for kirken (jf. s. 3449). Hovedindgangen flankeres af to store lindetræer, og langs en sti fra indgangen i vest er der et blomsterbed hovedsagelig beplantet med rododendron. På kirkegården står to *skulpturer* udført af Jørgen Rasmussen, af elmetræ, ca. 250 cm høje, forestillende arbejdende munke. Yderligere to knælende, bedende munke findes på den nye kirkegård (jf. s. 3321). Munkene symboliserer cisterciensernes valgsprog »Ora et labora« – bed og arbejde.

†*Beplantning.* 1780 blev kirkegården renoveret på foranledning af grevinde Sybille Reventlow. Den blev planeret og reguleret i to rækker omkring en øst-vestlig hovedgang, der blev kørt grus på gangene, og flere træer blev sandsynligvis plantet. Hver landsby havde sit område til begravelser, og en masse 'duftende stauder' blev plantet.⁶⁷ 1787 omtales, at kirkegården var beplantet med jasminer og 'ganske melankolsk behagelig'.⁶⁸ 1803 var kirkegården inddelt i gange med hække af liguster, og der voksede endnu jasminer. Ved sit besøg 1806 fandt præsten L. M. Wedel, at 'det er en nydelig idé, at levende kan finde behagelige, skyggefule promenader blandt de døde'.⁶⁹ 1835 var kirkegården blevet planeret og forskønnet med 'stor omhu'.⁴¹ 1879 blev en række træer fjernet ved udvidelsen af kirkegården (jf. ovf.).⁷⁰ O. 1930 voksede der vedbend eller rådhusvin på kirkens facader, og kirkegården var beplantet med store, gamle træer og tilsået med græs (fig. 2).⁷¹ 1955 blev nogle hække på digerne fjernet.⁴⁵ Op gennem 1900-tallet var kirkegården beplantet med og omkranset af mange store træer, men i anden halvdel af århundredet forsvandt de fleste, og kun enkelte står tilbage (jf. ovf.).⁷²

DEN NYE KIRKEGÅRD

Sydvest for herregården blev der 1885 udlagt et areal til en 'hjelpekirkegård' med eget kapel (jf. s. 3317), og assistenskirkegården blev indviet 1890. Den var 'smukt anlagt og beplantet' af gartner V. Eltzholtz.⁷³ Kirkegården er omtrent trekantet og følger Reventlowsvej mod sydvest og en markvej mod nord; formen er resultat af to udvidelser siden 1890 (jf. ndf.). 1905 omtales, at kirkegården måtte udvides i løbet af få år, da jorden bestod af 'stærkt ler'.⁴⁴ Men først 1918 blev to læbælter mod syd og vest sløjfet for at skabe mere plads på kirkegården, og et nyt bælte blev plantet mod vest.⁵⁰ I 1920'erne blev det overvejet at udvide kirkegården igen, men det synes ikke at være sket.⁵¹ 1935 blev den udvidet med 1.500 m² mod vest, så den fik sit nuværende areal på ca. 9.500 m²; arealet blev udstykket og indhegnet.⁴⁵ Efter overgangen til selveje 1979 blev der anlagt en urnekirkegård, som havde været 'længe savnet'.⁶⁵ 1981 ønskedes en omorganisering af kirkegården, så der kunne blive plads til en ny graverbygning (jf. s. 3321).

Hegn og indgange. Kirkegården er omgivet af forskellige hække hovedsagelig af bøg. Der er to indgange til kirkegården: Mod sydøst findes hovedindgangen, som er en køreport med indbygget ganglåde (fig. 10), og i nordøsthjørnet en nyere indgang med port og ganglåde, som leder ud til en *materialplads* (jf. ndf.). Hovedindgangen består af to granitstolper sandsynligvis fra 1958

Fig. 10. Indgang til den nye kirkegård (s. 3320). Foto Pia K. Lindholt 2022. – Entrance to the new churchyard.

Fig. 11. Kapel fra 1889 på den nye kirkegård (s. 3321). Foto Pia K. Lindholt 2022. – Chapel from 1889 in the new churchyard.

med smedjernslåger dekoreret med kors, liljer og trepas,⁴⁵ og den nordlige indgang er en moderne stålport fra 2012 (jf. ndf.).

†*Indgange.* Kirkegården havde formentlig oprindeligt en træport,⁷⁴ hvis stolper skulle repareres 1920, og hvis trælåger blev fornyet året efter.⁵⁰ Et nyt lågeparti, formentlig med murede piller, blev opsat i 1930'erne, og 1941 skulle sidstnævnte repareres; indgangen blev fjernet ved opførelsen af den nuværende 1958 (jf. ovf.).⁵⁰ I kirkegårdens nordvestlige hjørne var der indtil 2010'erne en udgang uden port til markvejen langs kirkegårdens nordre hegn.⁷⁵

Bygninger på kirkegården. Et kapel i historicistisk stil blev opført 1889 ved kirkegårdens nordre hegn for enden af en sti fra hovedindgangen i syd (fig. 11).⁷⁰ Det er muret af røde normalsten lagt i krydsskifte med hamborgfuger. Omløbende cementbånd deler facaderne i tre vandrette murpartier, en tredelt zigzagfrise løber øverst på langmurene, og et rulleskifte findes under den udkragede gesims. Ved hjørnerne og på langmurene er der mindre, dekorative støttepiller, som på gavlene løber af i lisener. Mod syd findes indgangen til kapelrummet: en rektantet dør i et rundbuet spejl med cementbund og indmuret teglstenskors. Døren er profileret med rundstav og har et stik på ca. en hel

og en kvart stens bredde. I nordre langmur er der to rundbuede vinduer med rundstav og binderstik samt en rektantet dør i et rundbuet spejl. Sydmuren har tre vinduer som nordsidens. Bygningen er inddelt i kapellet i syd med gråt flisegulv og fladt, hvidpudset loft og tre mindre rum i nordenden indrettet med et toilet og graverrum i slutningen af 1980'erne; oprindeligt var de formentlig et rum.⁷⁶ Taggavlene har stigende rundbuefriser med profilerede konsoller under en gesims med rullefrise, fals og rundstav. Over langmurenes søndre hjørner er der en konsol, som bærer en lille pyntegavltre-kant. Taget er belagt med skifer, og på tagryggen mod syd står et støbejernskors på en plint.

En *graverbygning* er opført 2011 i kirkegårdens nordøstlige hjørne.⁴⁶ Den er en sortmalet træbygning i to plan med tag af tagpap. En *materialplads* blev på samme tidspunkt anlagt mod nord-øst, og et ældre *†graverhus* af træ fra 1981 blev fjernet.⁴⁵ Et *†redskabs- og nødtørfishus* skulle repareres 1962.⁴⁵

Beplantning. Langs kirkegårdens nordre hegn står en række store ahorn, og forskellige mindre træer og buske, bl.a. bøg og rododendron, pryder kirkegården. To knælende munke skåret i elmetræ af Jørgen Rasmussen findes på kirkegården (jf. s. 3320).

Fig. 12. Brahetrolleborg set fra sydøst. Kirken er den nordlige, hvidkalkede fløj. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Brahetrolleborg seen from south east. The church is the northern, whitewashed wing.*

KLOSTERBYGNINGERNE

Det ligger uden for rammerne af *Danmarks Kirker* at give en indgående beskrivelse af klosterbygningerne, men en kort gennemgang af bygningernes udvikling følger her, da især østfløjen hænger nøje sammen med kirkens udvikling.

Klosterbygningerne er bygningsarkæologisk undersøgt to gange af henholdsvis Vilhelm Lorenzen og Charles Christensen 1934–35 og i 1980'erne af Varmings Tegneste (jf. s. 3328).⁷⁷ Ved de første undersøgelser havde komplekset cementpudsede facader fra 1868–71 (jf. s. 3385), hvilket vanskeliggjorde en fyldestgørende tolkning.⁷⁸ Ved restaureringen i 1980'erne kunne en grundigere undersøgelse udføres, da facaderne blev frigjort for cementen, og murenes bygningsspor blev synlige.⁷⁹ I forbindelse med sidstnævnte udførte museumsinspektør ved Nationalmuseet Henrik Græbe arkæologiske undersøgelser i sydfløjen.⁸⁰

Kompleksets bygningshistorie er kompliceret grundet mange byggefaser og store usikkerheder i både bygningsmassen og det øvrige kilde-materiale. De ældste klosterbygninger på stedet var formentlig opført af lette materialer,⁸¹ og en udgravning i østfløjens tøndehvælvede rum (jf. ndf.) har påvist et ældre fundamentsforløb, hvis retning afviger fra det nuværende anlægs mure, hvorfor der kan have stået ældre bygninger på stedet.⁸²

I senmiddelalderen påbegyndtes opførelsen af de endnu stående klosterbygninger, som ved middelalderens slutning dannede et rektangulært bygningskompleks bestående af kirken i nord, en lang østfløj, en sydfløj og en kort vestfløj, som ikke lukkede klostergården af, men var forbundet med kirken ved en mur (jf. fig. 32 og 166a–e). Bygningerne blev hver især opført i flere faser, og de er alle opført af røde munkesten lagt i munke-skifte, men murene er meget omsatte efter senere ombygninger (jf. s. 3325).

Som den første grundmurede klosterbygning blev *østfløjen* påbegyndt ved enden af de søndre korsarmskapeller (jf. fig. 174). Denne fløj var essentiel for konventet, idet den bl.a. skulle indeholde sakristi, armarium (bibliotek), kapitelsal og dormitorium (sovesal).⁸³ Fløjen blev opført i flere faser og har en samlet længde på ca. 41 m. Det ne-

derste stokværk er inddelt begyndende fra nord i et rum, som senere blev tøndehvælvet, en firdelt, hvælvet sal med en midtpille, en seksdelt, hvælvet sal med to piller – sandsynligvis kapitelsalen (fig. 13) – et mindre, smalt rum, som nu er port fra haven til gårdspladsen, samt endnu en seksdelt, hvælvet sal.⁸⁴ Overetagen fungerede højst sand-

Fig. 13. Kapitelsalen i klostrets østfløj set mod sydøst (s. 3323). Foto Arnold Mikkelson 2021. – *The Chapter Hall in the east wing of the abbey, looking south west.*

Fig. 14. Senmiddelalderlig dør til klostrets østfløj set mod øst (s. 3324). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Late Medieval door in the east wing of the abbey, looking east.*

synligt som dormitoriesal, men en nattrappe fra kirken til denne, som det kendes fra Sorø (*DK Sorø* 40 ff.) og Løgum (*DK Tønder* 1088), findes der ingen spor af hverken i kirken eller i fløjen. Dog kan det nuværende, tøndehvælvede rum have rummet en trappe til dormitoriet.⁸⁵ Østfløjen er præget af et kompliceret byggeforløb og store ombygninger efter middelalderen, så mange arkitektoniske spor er forsvundet. Dog har en fladbuet dør i et spidsbuet spejl til den firdelte sal kunnet rekonstrueres (fig. 14). I det indre er

hvælvene på piller i de to midterste sale bevaret (fig. 32 og 174), mens den sydligste sals er forsvundet.

Sydfløjen blev formentlig opført i to etaper ved østfløjens vestside (jf. fig. 174).⁸⁶ Den første østlige del er ca. 10,5 m lang og i to stokværk, mens den vestlige efterfølgende del er ca. 20 m lang og sandsynligvis indeholdt klostrets refektorium (spisesal).⁸⁷ Under sydføjens vestende findes et hvælvet kælderrum med en centralpille (fig. 15). Sydfløjen har bevaret flere arkitektoniske detaljer,

selvom dens åbninger er meget ombyggede: Både døre og vinduer synes at have været fladbuede, sandsynligvis med spidsbuede spejle, og over to vinduer vestligt i sydfacaden findes tvillingedelte, spidsbuede spejl.

Vestfløjen, som sandsynligvis blev opført 1498 (jf. ndf.), blev bygget for enden af sydfløjen og var kun ca. 17,5 m lang.⁸⁸ Bygningen er i to stokværk over kælder, og både sidstnævnte og første stokværk er velbevarede med flere overhængende rum, bl.a. en pillesal (fig. 16). Fløjen kan være forlænget mod nord allerede i senmiddelalderen. Vestfløjens vestfacade fremviser ruderformet mønstermuring af sortbrændte bindere samt en speciel afslutning på en fladbuget dør, hvis stik indgik i et murfremspring med cirkelblænding og indridset årstal »1498«. Fløjens åbninger var

fladbuede, mens den søndre gavltrekant havde tvillingedelte, spidsbuede blændinger som sydfløjen (jf. ovf.); taggavlen blev nedtaget o. 1870.

†*Korsgange*. Både på østfløjens vestfacade og sydfløjens nordfacade findes der spor efter hvælv fra klostrets korsgange (jf. fig. 44).⁸⁹ Hvorvidt der har været bygget en gang langs søndre sideskib, er uvist, og det er ligeledes tvivlsomt, om der blev bygget en vestlig gang.

†*Nordvestlig lukkemur*. Ved arkæologiske undersøgelser på gårdspladsen blev der 2008 påvist rester af en munkestensmur, som har forbundet kirken med vestfløjen (jf. fig. 21).⁹⁰ Derved fik anlægget en lukket klostergård.

Eftermiddelalderlige ombygninger af klosterbygningerne. Efter kronens overtagelse og videresalg af klostret efter reformationen blev bygningerne mis-

Fig. 15. Hvælvet kælder under klostrets sydføj set mod syd (s. 3324). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — Vaulted cellar under the south wing of the abbey, looking south.

Fig. 16. Hvælvet sal i klostrets vestfløj set mod nordøst (s. 3325). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Vaulted hall in the west wing of the abbey, looking north west.*

ligholdt ad flere omgange, hvilket medførte store og omfattende ombygninger – muligvis allerede i slutningen af 1500-tallet.⁹¹ Den mest gennemgribende ombygning fandt sted o. 1620 ved Cai Rantzau, hvor østfløjen blev forhøjet med endnu en etage i hele sin længde og fik tilføjet et trappehus midt for sin vestmur og et tårn ved det sydøstlige hjørne (jf. fig. 21). Sandstensbånd kom til at pryde fløjens facader, og dens vinduer samt en portal mod øst fik detaljer af samme sten. Efter Karl Gustav-krigene var herregården i en sørgelig forfatning, hvilket inventarier og synsforretninger fra 1660'erne vidner om.⁹² Også 1701 var herregården i dårlig stand, og op gennem 1700- og 1800-tallet blev der foretaget gentagne mindre

istandsættelser af skiftende ejere.⁹³ 1868-76 gennemgik hele komplekset en gennemgribende og hårdhændet restaurering ved arkitekt H. A. W. Haugsted (jf. s. 3385), hvor alle facader blev pudset med cement, en arkaderække med tårn blev opført ved sydfløjens nordside, og tagene blev fornyet. En del af bygningernes indre blev ligeledes restaureret.⁹⁴ Herefter er der kun udført mindre arbejder, indtil herregården – og kirken (jf. s. 3389) – igen blev istandsat i 1980'erne ved Varmings Tegnesteue. Fløjene blev befriet for cementpudsen og facaderne renoveret, så de i dag står i blanke sten. Haugsteds arkade og tårn blev fjernet, og vestfløjens samt sydfløjens indre blev fornyet.⁹⁵ Bygningerne er i dag i privateje og benyttes til beboelse.

Fig. 17. Kirken set fra nordvest. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church seen from the north west.*

BYGNING

Bygningsbeskrivelsen indledes af en *forsknings- og tegningsoversigt* (s. 3328 og 3330). Herefter følger beskrivelsen (s. 3335), som er disponeret i fem hovedafsnit inddelt efter bygningens fem byggefaser: 1. fase, 1225–50 (s. 3342), 2. fase, o. 1275 (s. 3348), 3. fase, 1275–1300 (s. 3354), 4. fase, o. 1300 (s. 3355) og 5. fase, 1300–50 (s. 3363). Afsnittet *Arkitektur og datering* (s. 3371) opsamler kirkens arkitektoniske forudsætninger og sætter dem ind i

en dateringsmæssig kontekst. Herefter følger *Senmiddelalderlige ændringer* (s. 3374). De eftermiddelalderlige tilføjelser og ændringer er inddelt i fire afsnit: *Eftermiddelalderlige tilføjelser* (s. 3381), *Eftermiddelalderlige ændringer og vedligeholdelser* (s. 3383), *Restaurering 1868–71* (s. 3385) og *Istandsættelser i 1900-tallet* (s. 3389). Herefter følger den *Tematiske oversigt* (s. 3391), mens *Glasmalerier* (s. 3394) og *Kalkmalerier* (s. 3397) afslutter beskrivelsen.

Fig. 18. Udsnit af den rantzauske tavle, o. 1586. I privateje. Foto Arnold Mikkelsen 2022. – Detail of the Rantzau Tablet, c. 1586.

FORSKNINGSOVERSIGT

Holme Kloster behandles første gang af biskop J. B. Daugaard i *Om de danske Klostre i Middelalderen* fra 1830. Heri gennemgås klostrets historie, mens kun kirken nævnes af bygningerne. I anden halvdel af 1800-tallet udvikledes interessen for de hjemlige monumenter, og i forbindelse med kirkens restaurering 1868–71 iagttog bonde og lokalhistoriker Niels Rasmussen Søkilde væsentlige detaljer i murene (fig. 57). Observationerne blev udgivet i *Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn* (1870), som forsøger at sætte herregårdens udvikling i sammenhæng med ejerne gennem tiden.

1886 undersøgte arkitekt J. B. Löffler klosterkirken, og året efter udgav han en grundig beskrivelse af bygningens forskellige interessante arkitektoniske detaljer dog uden at sætte dem i kronologisk rækkefølge.⁹⁶

1909 udgav historiker Louis Bobé en primært historisk oversigt over klostret og herregårdens historie.⁹⁷ Heri findes spredte oplysninger om kirkens bygning, bl.a. fra Vilh. Lorenzens undersøgelser (jf. ndf.).

Arkitekturhistoriker Vilh. Lorenzen undersøgte anlægget 1909 sammen med arkitekt Poul Holstøe⁹⁸ og igen 1934–35 med arkitekt Ch. Christensen. Undersøgelserne 1909 kendes kun omtalt af Bobé samme år.⁹⁹ Sammen med Ch. Christensen foretog Lorenzen udgravninger på kirkens nordside, og cementpudsen blev banket af bagmurene i mindre områder for at søge efter bygningsspor.¹⁰⁰ Kirkeejeren, menighedsrådet og provstesynet var efterfølgende enige om at lade forskellige fremdragne bygningsdetaljer være synlige (fig. 169).⁴⁵ Ch. Christensen lavede detaljerede opmålinger af anlæggets bygninger (jf. s. 3332, fig. 174–79). Undersøgelsesresultater blev udgivet i *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* (1941) som

sidste bind af Lorenzens store bogværk *De danske Klosters Bygningshistorie* (1912-41). Heri udfoldes kirkens og klostrets bygningshistorie kronologisk, og den fremlagte faseinddeling af byggeforløbet lagde grunden for senere tolkninger.

Fra 1985 gennemgik først herregården og derefter kirken 1988-89 samt 1995-97 (jf. ndf.) en større restaurering ved Varmings Tegnesteue (s. 3389-90). Forinden havde Jens Chr. Varming skrevet en rapport til Fredningsstyrelsen om herregårdens historie, men efter restaureringen kunne rapporten revideres (jf. ndf.).¹⁰¹ Kirken gennemgik i første omgang en indvendig restaurering 1988-89, som 1991 resulterede i et upubliceret manuskript om klostrets bygningshistorie¹⁰² af arkitekterne Birte Skov, Anders Brüel og Jens Chr. Varming.¹⁰³

Arkitekt og bygningsarkæolog Ebbe Hædersdal udførte i forbindelse med restaureringen 1988-89 detaljerede opmålinger af kirkens murværk over hvælvene med udgangspunkt i Ch. Christensens opmålinger (fig. 30a, 30d og 181a-h). Resultaterne udkom i *Bygningsarkæologiske Studier* 1990. Året efter knyttede Varming nogle kommentarer til Hædersdals udlægning af bygningshistorien i samme tidsskrift.

1995-97 fulgte anden etape af kirkens restaurering ved Varmings Tegnesteue, hvor facaderne blev afdækket, og mange nye bygningsspor fremkom (fig. 28a-d).¹⁰⁴ Resultaterne blev dog aldrig benyttet til en revidering af bygningshistorien.¹⁰⁵

Klostrets og kirkens historie er desuden inddraget i flere oversigtsværker om klosterkultur og enkeltstående artikler om klostret.¹⁰⁶

Fig. 19. Prospekt af Rantzausholm set fra øst. Efter Peter Lindeberg *Hypotyposis arcium...* 1592 (s. 3330). I KB. – View of Rantzausholm from the east.

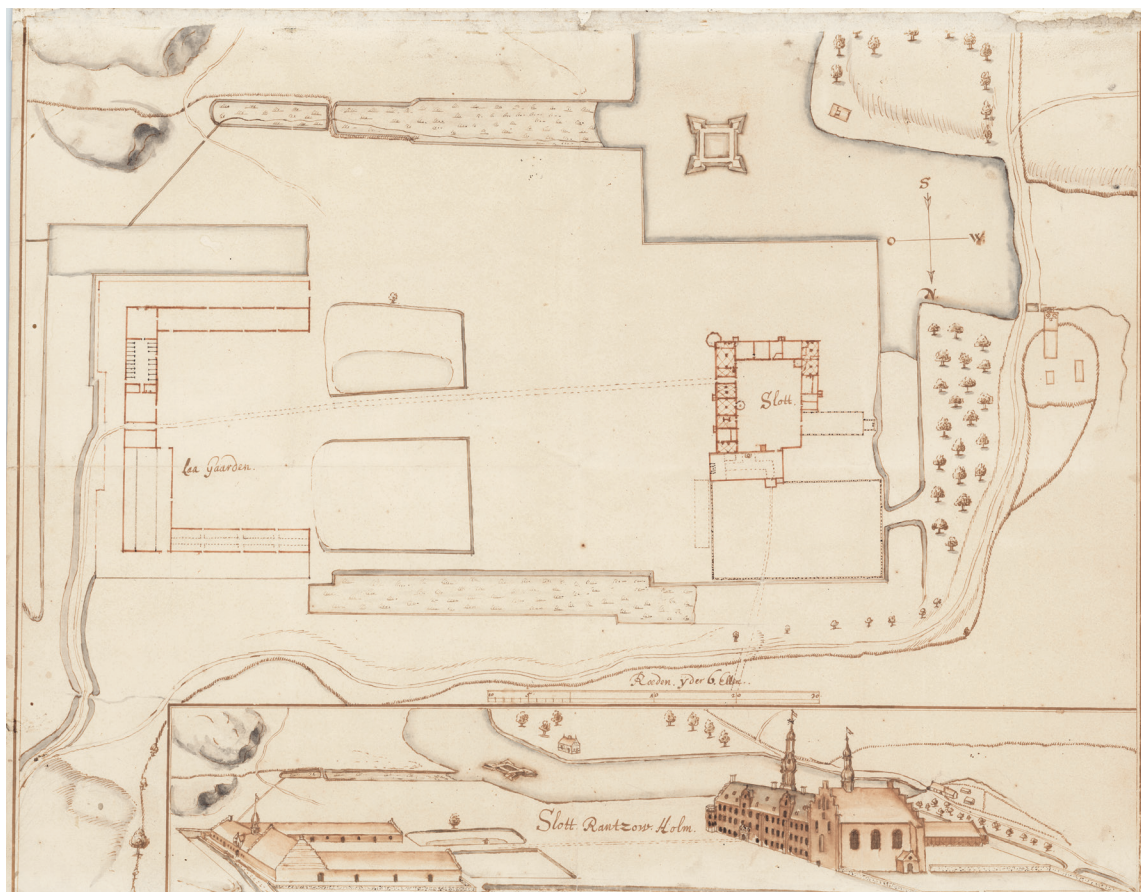

Fig. 20a-b. Rantzausholm o. 1660. a. Oversigtsplan. Syd opad. b. Prospekt set fra nordøst. I KB. – *Rantzausholm c. 1660. a. Overview plan, south upward. b. View from the north east.*

TEGNINGSOVERSIGT

Se også Tegninger og opmålinger s. 3451.

Den ældste fremstilling af kirken og herregården er et stilistisk maleri, som indgår i borten på den rantzauske tavle fra o. 1586 (fig. 18).¹⁰⁷ Maleriet gengiver herregårdens udformning noget unøjagtigt, idet kirken, som fremstilles som den største af gårdens fløje, er placeret parallelt med de øvrige bygninger. Unøjagtigheden tyder på, at billedet ikke er malet på stedet.¹⁰⁸

Da biskop Jacob Madsen visiterede kirken 1589, udførte han en lille skitse af den (fig. 163).¹⁰⁹ Bygningen er angivet meget stiliseret uden hverken tag, $\ddagger$ kamtakker eller $\ddagger$ tagrytter.

Et træsnit udført o. 1590 forestiller herregården og ladegården (fig. 19). Det er udgivet i Peter

Lindebergs *Hypotyposis arcium*... 1592 som illustration af Henrik Rantzaus besiddelser.¹¹⁰ Herpå fremstilles det tidligere kloster som et lukket firfløjet anlæg, hvilket må være en idealfremstilling (jf. s. 3322 ff.).¹¹¹ Træsnittets detaljer synes dog at være mere korrekte end på den rantzauske tavle (jf. ovf.).

O. 1660 blev flere tegninger fremstillet af komplekset sandsynligvis under Kaj Lykkes ejerskab som en dokumentation af herregårdens ombygning (fig. 20-21). Det var muligvis en hollandsk bygmester, som udførte tegningerne.¹¹² De består af en oversigtsplan over hele herregården med avlsbygninger og et prospekt og grundplan af selve herregården med tværsnit af østfløjen. De er sandsynligvis tegnet af samme person, men er endt i forskellige samlinger.¹¹³

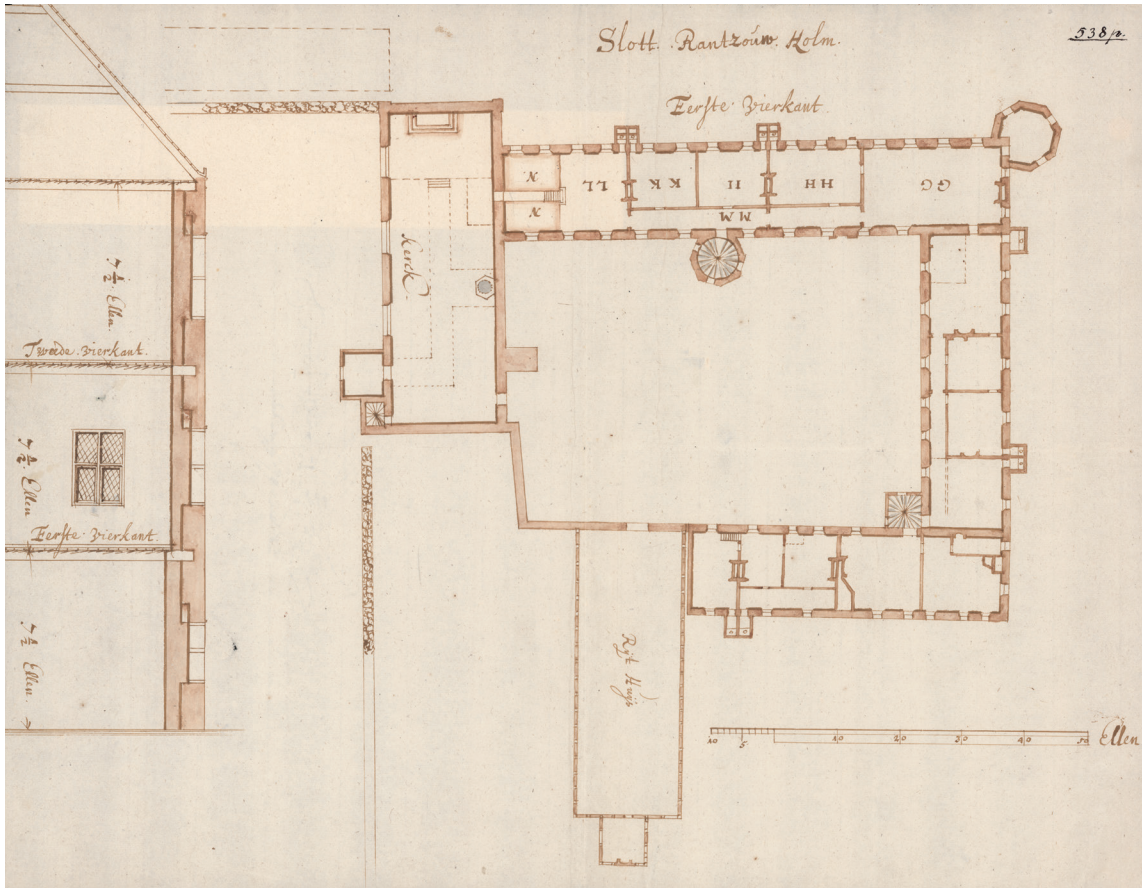

Fig. 21a-b. Rantzausholm o. 1660. a. Plan af herregården. Øst opad. b. Snit gennem østfløjen. I NM. – Rantzausholm c. 1660. a. Plan of manor house, east upward. b. Section through the east wing.

I *Frederik den Femtes Atlas* fra 1754 afbilledes herregården set fra sydøst på et prospekt af Johan Jakob Bruun (fig. 23). Fra 1783 findes en detaljeret oversigtsplan over herregårdens område af amtmand og landmåler H. N. Arctander.¹¹⁴

I 1800-tallet blev der tegnet flere prospekter af herregården, hvor det usigenerede fig. 24 er den mest interessante, da det gengiver kirkens romanske østgavl. Ligeledes findes en skitse af herregården af Johan Henrik Hanck fra o. 1800, der som eneste tegning viser kirkens vestgavl (jf. s. 3342).¹¹⁵ J. G. Burman Becker lavede 1867 tegninger af både kirken og flere gravsten (fig. 25), og året efter skitserede N. Rasmussen Søskilde kirkens sydfacade (fig. 57). J. B. Løffler udførte 1886 en stiliseret oversigtsplan over herregårdsområdet, en grundplan af hovedbygninger-

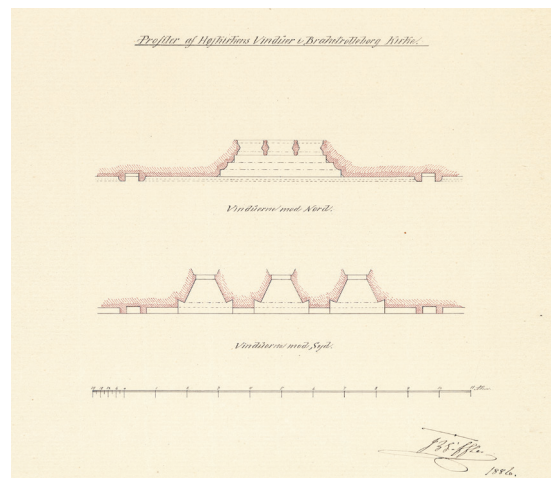

Fig. 22. Plan af højirkens nord- og sydvinduer. 1: 150. Tegnet af J. B. Løffler 1886. I NM. – Plan of the north and south windows of the high church.

Fig. 23. Herregården set fra sydøst afbildet i *Frederik den Femtes Atlas*. Prospekt af Johan Jacob Bruun 1754. I KB. – The manor house seen from the south east.

ne samt detaljetegninger af højkirkens vinduer (fig. 22 og 165).¹¹⁶

Arkitekt Viggo Dahl opmålte 1889 herregården inklusive kirken, men sidstnævnte var ikke hans hovedinteresse. Detaljetegninger o.l. hører alle til de øvrige bygninger.¹¹⁷ Året efter udførte arkitekt Ove Pedersen et sæt detaljerede tegninger af herregårdens facader som forslag til en ny ombygning, der ikke blev realiseret; tegningerne omfatter ikke kirkens facader.¹¹⁸

Det mest omfattende og detaljerede tegnings-sæt er udført 1938 af Ch. Christensen i forbindelse med undersøgelserne af bygningerne 1934-35 sammen med Vilh. Lorenzen (fig. 174-79, s. 3328).¹¹⁹ Det består af en grundplan af herregården med tolkende skraveringer. Herudover udførte han længde- og tværsnit af kirken og dele af de øvrige fløje, opmålinger af bygningsdetaljer og formsten samt rekonstruktioner af eksempelvis højkirkens delvist bevarede vinduer (jf. s. 3355 og 3363).

I forbindelse med istandsættelsen af kirkens indre i 1988-89 opmålte Ebbe Hædersdal de blanke mure over kirkens hvælv med udgangspunkt i Ch. Christensens opmålinger (fig. 30); murværket er opmålt skifte for skifte.¹²⁰ Han udførte ligeledes aksonometrier af kirkens byggefaser og rekonstruktioner af kirkens indre samt detaljer (fig. 180-81).¹²¹ Varmings Tegnastue udførte også skitser og opmålinger, bl.a. kirkens grundplan, forskellige detaljer og aksonometriske rekonstruktioner (fig. 32, 166 og 186).¹²²

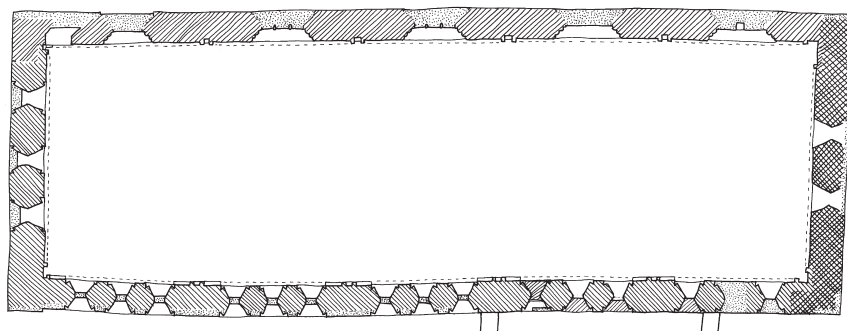
1995 blev pudsens banket af kirkens facader, og derved kunne ældre bygningsspor registreres af Jens Chr. Varming, som udførte et fornemt opmålingsarbejde (fig. 28).¹²² Dette er yderst detaljeret, da det middelalderlige murværk er opmålt sten for sten. Ligeledes blev der udført planer af murene og detaljetegninger af bl.a. de murpartier, hvor en skalmur fra 1868-71 blev fjernet (s. 3385). De fire opstalter har desuden skraveringer, som viser Varmings tolkninger af murværkets faser.¹²³

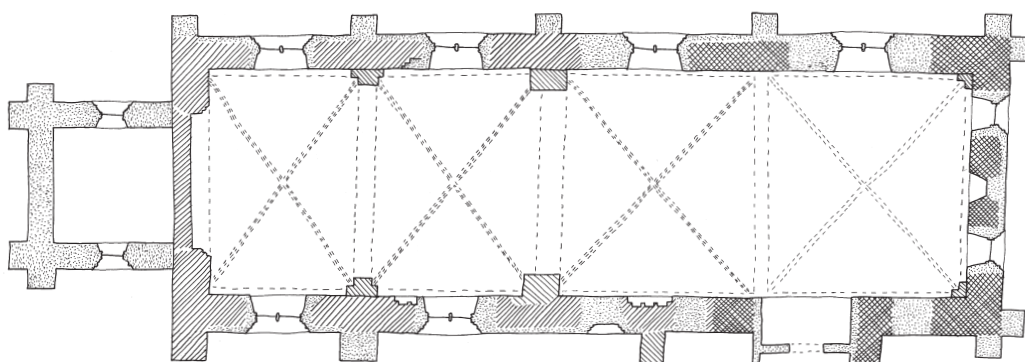
Fig. 24. Herregården set fra sydøst. Litografi o. 1860. I NM. – *The manor house seen from the south east.*

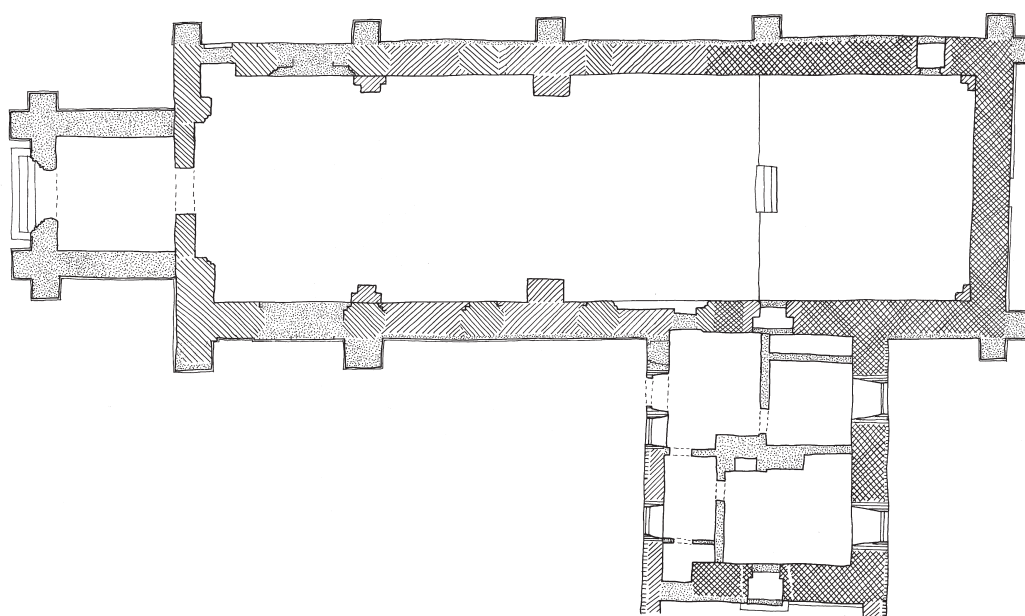
Fig. 25. Kirken set fra øst og nord. Tegnet af J. G. Burman Becker 1867. I KB. – *The church seen from the east and north.*

a

b

c

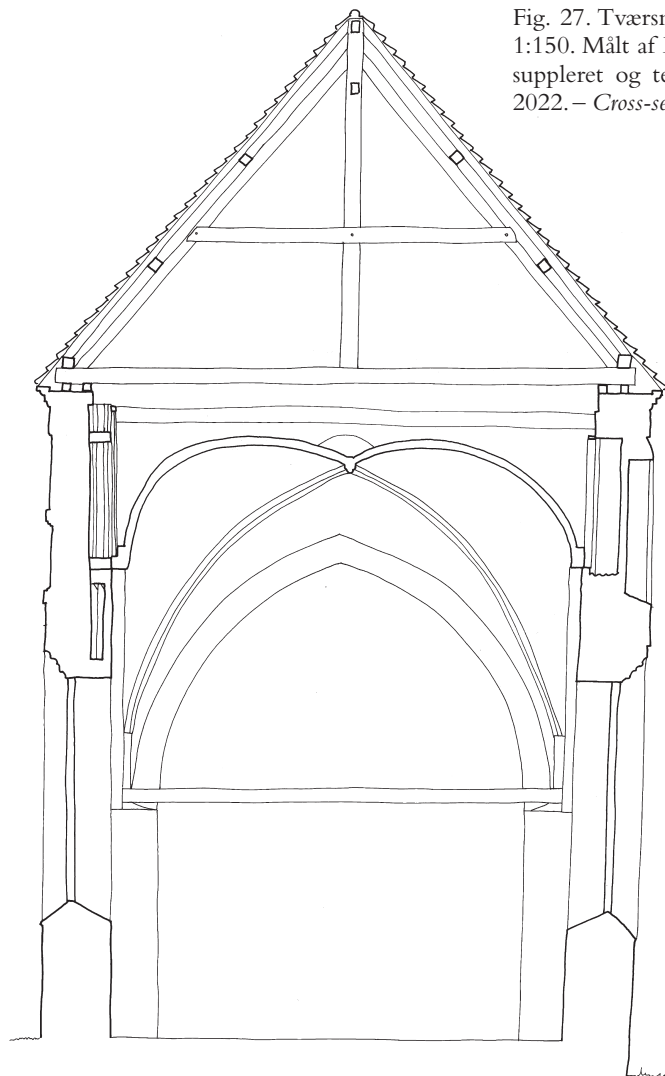

Fig. 27. Tværsnit af 3. fag set mod øst. 1:150. Målt af Ebbe Hædersdal 1990 og suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Cross-section of 3rd bay looking east.*

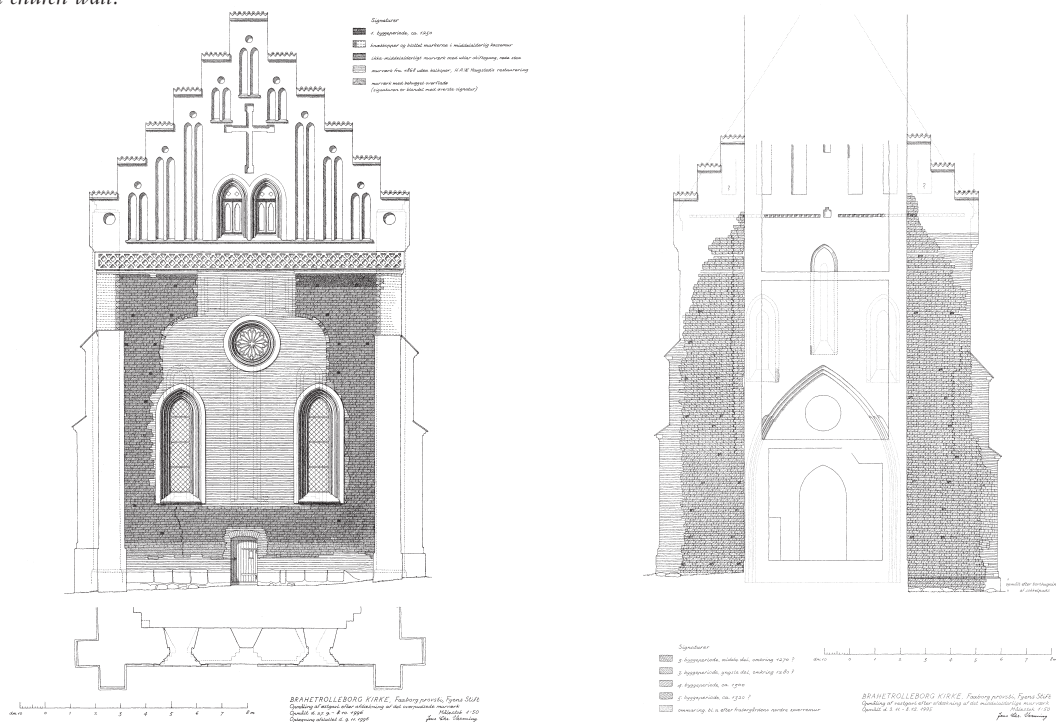
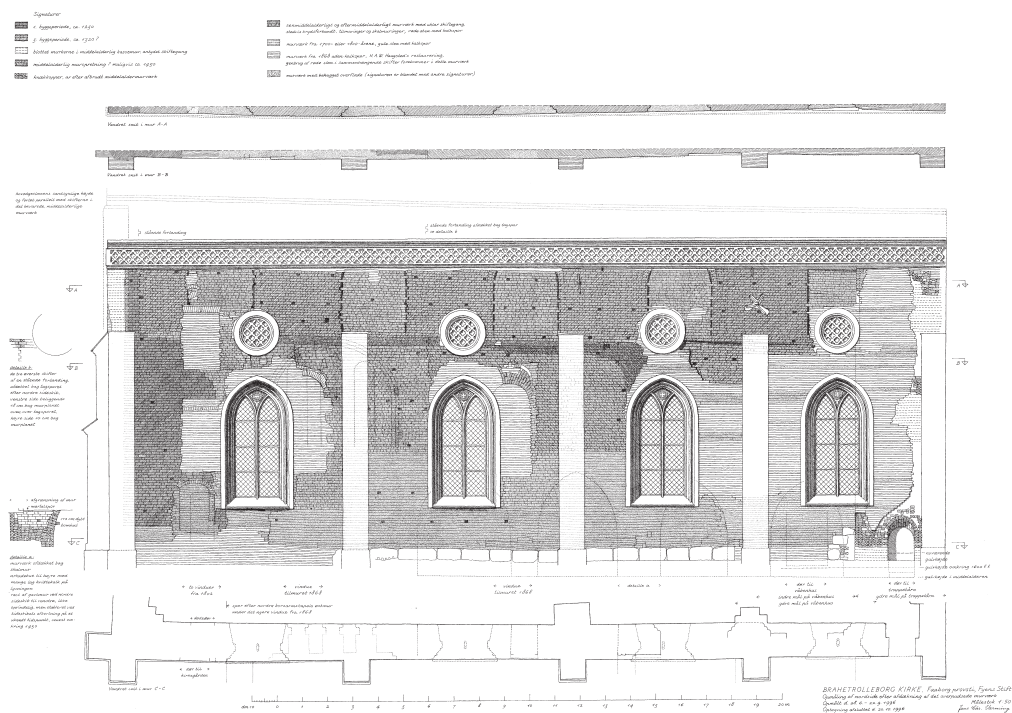
KIRKEN

Den middelalderlige klosterkirke blev opført over en flere hundrede år lang periode med flere både større og mindre ændringer af den oprindelige plan; hvorvidt der har stået en ældre kirkebygning på stedet er uvist (jf. s. 3371). I lighed med tidens øvrige cistercienskirker, bl.a. Herrevad, Øm (*DK Århus* 3782),¹²⁴ Løgum (*DK Sjydl* 1050) og Sorø (*DK Sorø* 17), var den oprindeligt planlagte teglstenskirke disponeret efter

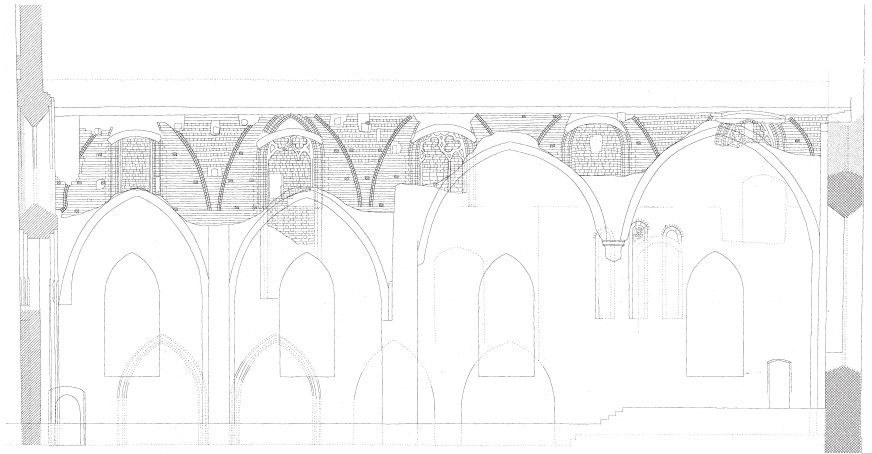
den såkaldte Fontenayplan, der har sit navn og form efter cistercienserkirken i Fontenay i Burgund.¹²⁵ Ved middelalderens slutning rejste bygningen sig dog ikke som en lang, treskibet basilika med brede korsarme og østre korsarmskapeller, men derimod som et enkeltskibet, hvælvet langhus (jf. s. 3374).

Byggeprocessen foregik fra 1225–50 frem til middelalderens slutning med en længere pause fra o. 1350 til o. 1450. Processen kan inddeles i fem overordnede faser: 1. fase, 1225–50, hvor koret med korsarmskapeller blev

Fig. 26a–c. a. Plan af højkirken. Målt af Ebbe Hædersdal 1990 og Jens Chr. Varming 1996–97. b. Plan af kirkens andet stokværk. Målt af Ch. Christensen 1938 samt Birte Skov og Jens Chr. Varming 1989. c. Grundplan. Målt af Ch. Christensen 1938 samt Birte Skov og Jens Chr. Varming 1989. 1:300. Alle suppleret og tegnet af Pia K. Lindholt 2022. Signaturforklaring s. 9. – a. *Plan of the high church.* b. *Plan of the second floor of the church.* c. *Ground plan.* Key on p. 17.

a

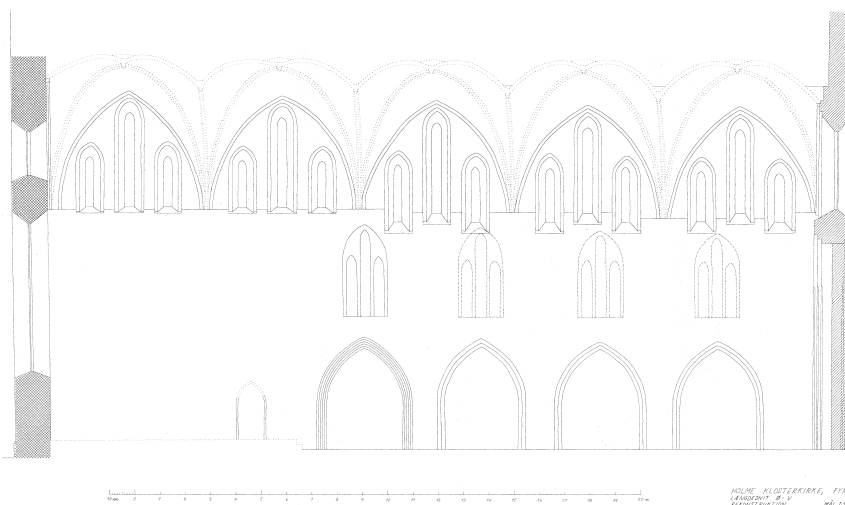
b

c

d

e

Fig. 30a-e. a. Længdesnit set mod nord. b. Rekonstruktion af længdesnit set mod nord. c. Længdesnit af nuværende forhold set mod nord. d. Længdesnit set mod syd. e. Rekonstruktion af længdesnit set mod syd. 1:300. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990 efter Ch. Christensen 1938. I privateje. — a. Longitudinal section, looking north. b. Reconstruction of longitudinal section, looking north. c. Longitudinal section in present state, looking north. d. Longitudinal section, looking south. e. Reconstruction of longitudinal section, looking south.

opført. I 2. fase, o. 1275, opførtes arkademure og $\dagger$ side-skibe, og i 3. fase, 1275-1300, blev nordre arkademur og trappehuset forhøjet. I 4. fase, o. 1300, blev søndre høj-kirkemur og den øvre, midterste del af vestgavlen opført. I 5. fase, 1300-50, blev nordre høj-kirkemur og gavltre-kanten mod vest bygget. I senmiddelalderen opførtes fire hvælv over hovedskibet, og $\dagger$ nordre korsarmskapeller og $\dagger$ sideskibene blev nedrevet, hvorved bygningen blev et langhus. Kirken gennemgik både større og mindre

ombygninger efter middelalderen. En begravelse formentlig fra 1594 findes endnu under kirkens østende, to $\dagger$ våben-huse afløste hinanden, en $\dagger$ begravelse fra o. 1670 i vest er opfyldt, og to $\dagger$ tagryttere over kirkens vestende fulgte hinanden. Den største restaurering fandt sted 1868-71, hvor murene bl.a. blev reduceret i højden samt cement-pudset ude og inde, og et tårn blev opført ved vestgavlen. I 1988-89 og 1995-97 blev kirken istandsat henholdsvis ind- og udvendig. Kirken er orienteret solret.

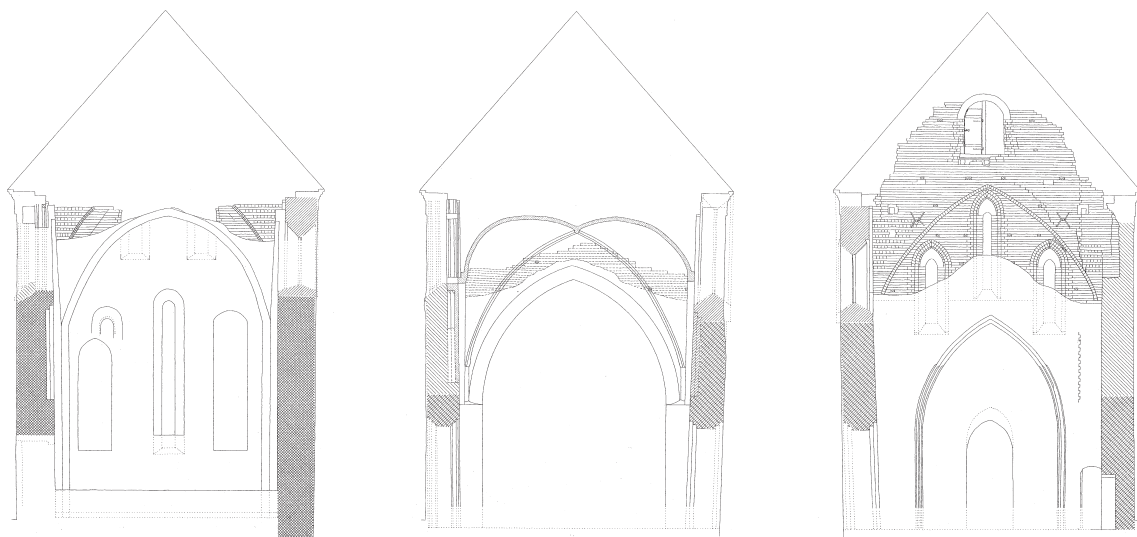

Fig. 31a-c. a. Tværsnit gennem koret set mod øst. b. Tværsnit gennem tredje hvælvfag set mod øst. c. Tværsnit gennem fjerde hvælvfag set mod vest. 1:300. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990 efter Ch. Christensen 1938. Efter Hædersdal 1990. – a. Cross-section through the chancel, looking east. b. Cross-section through the third vault bay, looking east. c. Cross-section through the fourth vault bay, looking west.

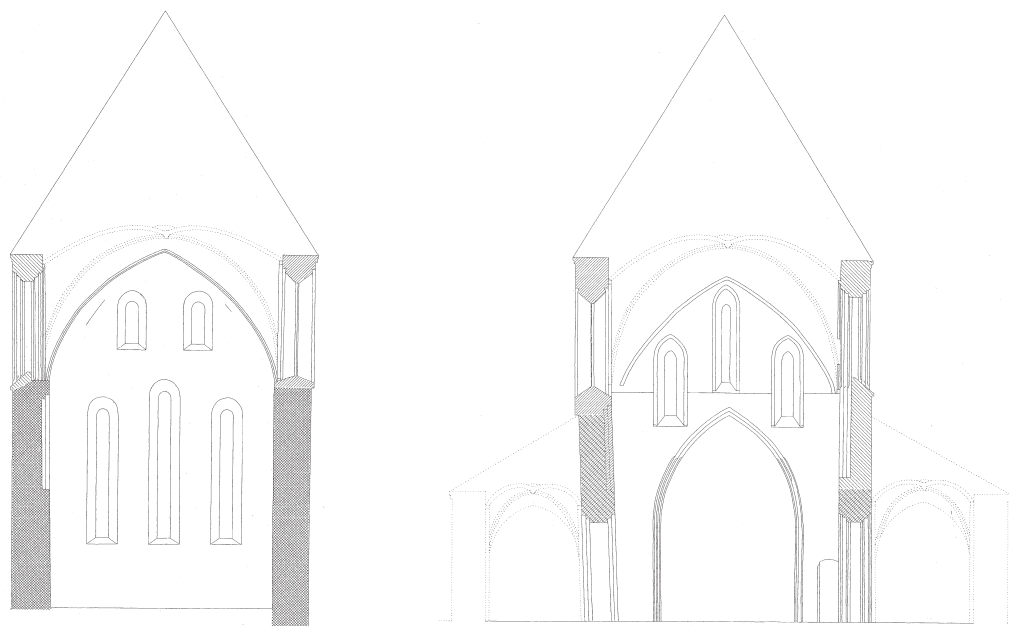

Fig. 31d-e. d. Rekonstrueret tværsnit gennem koret set mod øst. e. Rekonstrueret tværsnit gennem kirken set mod vest. 1:300. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990 efter Ch. Christensen 1938. Efter Hædersdal 1990. – d. Reconstructed cross-section through the chancel, looking east. e. Reconstructed cross-section through the church, looking west.

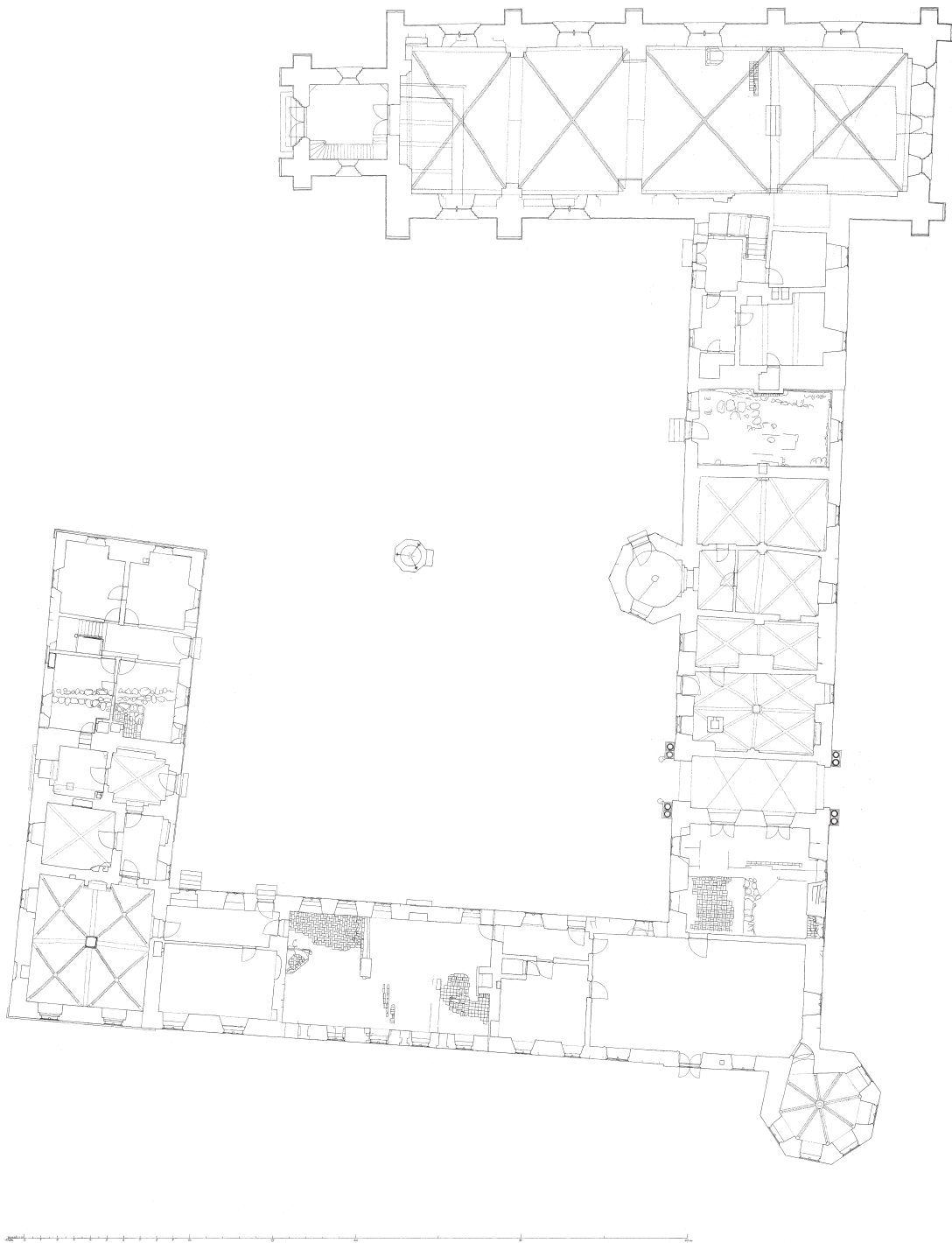

Fig. 32. Oversigtsplan af klostret. 1:400. Tegnet af Jens Chr. Varming o. 1990. I Varmings Tegnestue. — *General plan of the monastery.*

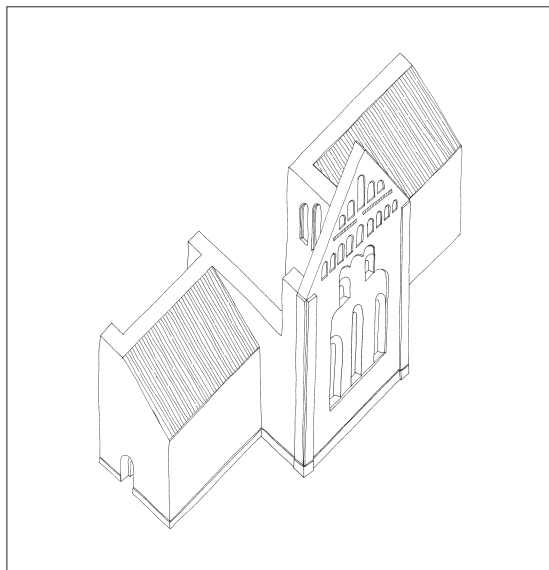

Fig. 33. Rekonstruktion af kirkens 1. byggefase, 1225-50, set fra sydøst. 1:600. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the first construction phase of the church, 1225-50, seen from the south east.*

1. FASE · KOR OG KORSARMSKAPELLER

Grundplan. Bygningen blev påbegyndt fra øst 1225-50, hvor et ret afsluttet, rektangulært *kor* blev bygget, og opførelsen af fire kvadratiske *korsarmskapeller* blev indledt knap 5 m fra østgavlen, henholdsvis to syd for koret og to nord for (fig. 26c og 33). De fire kapeller var planlagt at skulle stå to og to i tilknytning til to bredere korsarme som ved Fontenay (jf. s. 3335),¹²⁶ men selve korsarmene blev tidligt opgivet (jf. s. 3348). Af de fire kapeller er de to søndre delvist bevaret i herregårdens østfløj, mens de nordre er nedrevet (jf. s. 3374).

Korets nordre langmur ændrer retning ca. 4,5 m fra gavlen, hvor de $\dagger$ nordre korsarmskapellers østmur gik ind på facaden (jf. fig. 180b og 186b). Det kan tyde på et kortere byggestop mellem korets og kapellernes ydermure og den vestligste del af korets nordmur.¹²⁷ At ydermurene blev bygget først, kan tyde på, at de har respekteret en ældre $\dagger$ bygning på stedet, men ingen spor findes af en sådan (jf. s. 3371).¹²⁸

Korets materiale og teknik. Kirken er rejst på et fundament af kampesten,¹²⁹ og korgavlen har desuden en *sokkel* af skråkantede kvadersten (fig. 168). Korets langsider har formentlig haft en lignende sokkel, men murpartierne er ommurede 1868-71 (s. 3385).¹²⁹ Murene, som er fuld mur, er opført af røde munkesten lagt i munkeskifte. Enkelte bindere er sortbrændte, og fugerne er skarprykkede (jf. fig. 37-38).¹²⁹ Korets gavlmur blev rejst til en højde af ca. 14,5 m foruden taggavlen (jf. ndf.), og den søndre langmur blev ført op i samme højde, hvad angår i hvert fald de første 2,5 m fra sydøsthjørnet (jf. fig. 28d); om murværket vest derfor fik samme højde, eller blot var godt 9 m som nordmuren (jf. ndf.), er usikkert, da den senere opførte høj Kirkemur har udslettet sporene heraf (jf. s. 3355). Som nævnt var den nordre mur kun godt 9 m høj, og en stående fortanding blev afsat på vestsiden af gavlen til høj Kirkens vinduesstokværk (jf. fig. 28a). 1996 blev der ligeledes konstateret en stående fortanding ved nordmurens vestende ca. 12,5 m fra nordøsthjørnet (jf. fig. 28a).

Facadedekorationer. Korets østgavl var prydet af et delvist bevaret, etagedelt *blændingsfelt* (jf. fig. 34, 28b og 33), som omkransede gavlens fem vinduer (jf. ndf.). Feltet var afsluttet af to kvartcirkulære buer over den nederste del og tre halvcirkulære over den smallere, øverste del; de øverste kan have været båret af konsoller, men disse forsvandt i så fald ved restaureringen 1868-71 (s. 3385). Koret havde $\dagger$ hjørnelisener på både østgavlen og syd- og nordfacades østhjørner (jf. fig. 23-24 samt 28a, b og d), og disse var sandsynligvis bevaret frem til restaureringen 1868-71 (jf. fig. 24).

$\dagger$ Døre. Ingen oprindelige døre er bevaret i koret, men i både syd- og nordmuren findes en tilmuret dør fra senmiddelalderen (s. 3378-79). En adgang til de søndre korsarmskapeller må der have været, men den kan være blevet opslugt af den yngre $\dagger$ syddør.

Vinduer. I korets østgavl var der fem dobbelt-smigede vinduer med rundbuede stik (jf. fig. 31a

Fig. 34. Kirken set fra øst. Bemærk omridset af den senromanske blændingsdekoration (s. 3342). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church seen from the east. Note the outline of the Late Romanesque recess decoration.*

og 26a-b). De var inddelt i to etager: tre høje nederst og to lavere øverst (jf. fig. 33). Af de tre nederste vinduer er det midterstes smigede vanger og det søndres stik bevaret i bagmuren (fig. 167), og af de øverste findes resterne af stikkene over hvælvene (fig. 37-38). Undersiden af vinduernes

stik har været pudset frem til en halv sten fra bagmuren, hvilket endnu kan erkendes under kalken i det nederste nordlige vindue (jf. fig. 167).¹³⁰

Indre. I nordvæggen er bevaret resterne af en *triforiblanding* bestående af tre højblændinger, hvoraf den midterste er højere end de øvrige (jf. fig.

Fig. 35. Kirken og resterne af de søndre korsarmkapeller set fra sydøst (s. 3345). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church and the traces of the southern transept chapels seen from the south east.*

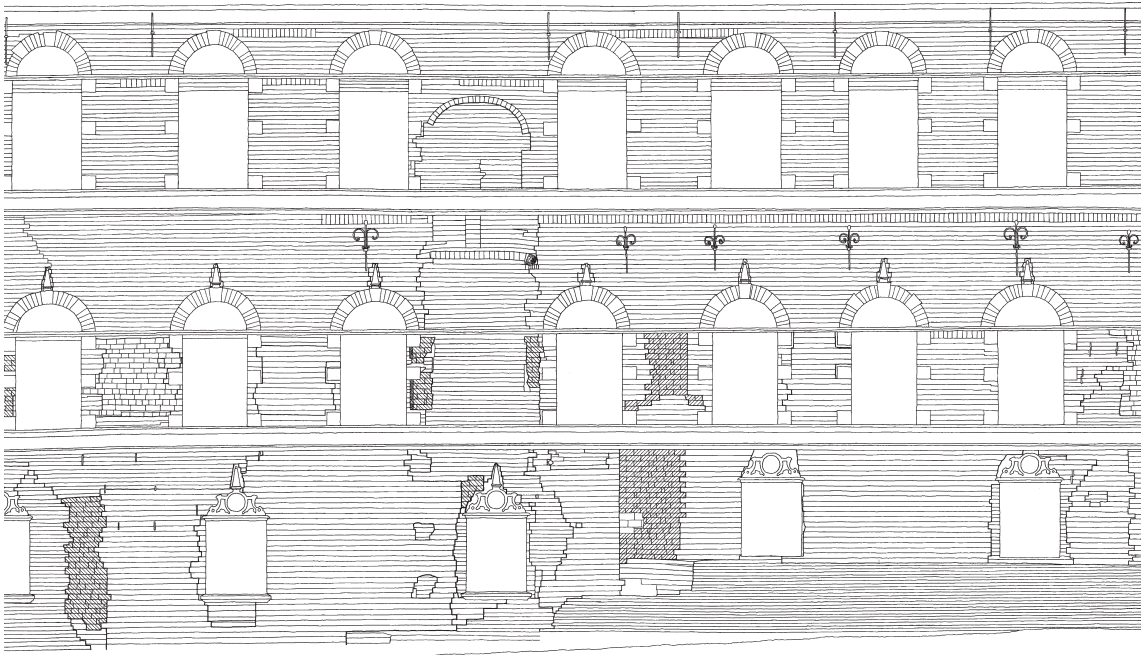

Fig. 36. Opstalt af østfløjens østfacade set fra øst (s. 3345). Middelalderligt murværk har skråravering. 1:150. I Varmings Tegnestue. – *Elevation of the east facade of the east wing seen from the east.*

30a).¹³¹ Blændingerne er falsede og har tendens til spidsbuet stik. De er delvist ødelagt af den senmiddelalderlige hvælvslagning og et senere tvindue (s. 3374 og 3391). I bunden af den midterste findes et senmiddelalderligt kalkmaleri (s. 3397). I koret var der antagelig planlagt to tværrektangulære *hvælv*, hvis vederlag er bevaret i østgavlen (fig. 37–38). Placeringen af triforieblændingen i nordmuren (jf. ovf.) antyder, at koret skulle inddeles i to lige store fag.¹²⁹ Hvælvene blev sandsynligvis aldrig opført, da højkirkens mure senere fik nye hvælvvederlag (s. 3355 og 3363).

Taggavl. Den østre taggavl blev nedtaget 1868–71 (s. 3385), og dens udseende kendes fra et prospekt og en tegning fra 1800-tallet (fig. 24–25).¹³² Gavltrekanter var sandsynligvis prydet med to rækker af stigende højblændinger, men antallet i nederste række er noget usikkert – mellem ni og 13 – mens der formentlig var fem i den øverste.¹³³ Blændingerne synes rundbuede, jf. fig. 24–25, og kan have lignet vinduerne i østgavlen (jf. s. 3342). Ved gavlfoden og mellem blændingsetagerne kan der have været et prydskefte. Det er usikkert, om gavltrekan-

ten blev opført samtidig med østgavlen, da det ville have været uhensigtsmæssigt at have gavlen stående uden tagværket bagved. I senmiddelalderen fik trekanten kamtakker (s. 3379). Taggavlens nederste blændingsrække minder om Løgum Klosterkirkes østgavl (DK Sjyll 1068 med fig. 9), dateret til ca. 1225–50, og korgavlen på Odense Vor Frue Kirke (DK Odense 1047), dateret til o. 1250 (jf. s. 3371). Det er meget usikkert, om en midlertidig overdækning af kirkerummet blev opsat, og i så fald hvordan en sådan kan have været udført.

Søndre og nordre korsarmskapeller. Samtidig med koret var det sandsynligvis planlagt at opføre en korsarm med to østkapeller mod både nord og syd, men de blev aldrig færdiggjort, og kun hvad der skulle have været de fire kapeller, blev opført. Dog er det usikkert, hvilken funktion disse sidebygninger fik, men de kan have fungeret som kapeller og det søndre måske som fordelingsrum eller sakristi.¹³⁴

Resterne af de *søndre korsarmskapeller* indgår i dag i herregårdens østfløj (jf. s. 3379). Den rektangulære sidebygning var formentlig inddelt i to kapeller,

Fig. 37. Korets østgavl over hvælvene set mod øst. Fra højre ses en rest af stik til et senromansk vindue (s. 3342), hvælvvederlag til senromansk hvælv (s. 3345) samt skjoldbue og hvælvfortanding til tidliggotisk hvælv (s. 3367). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – East gable of the chancel above the vaults looking east. From the right, traces of an arches for a Late Romanesque window, ledging for a Late Romanesque vault and a wall rib and tothing for an Early Gothic vault.

som det kendes i Løgum (DK Sjyll 1060) og Sorø (DK Sorø 20). Af murene er bevaret øst- og sydmuren,¹³⁵ men østfacaden er skalmuret i nyere tid (fig. 36). Sydmuren har en skråkantet granitsokkel som koret (fig. 171),¹³⁶ og murene er som dette af røde munkesten i munkeskifte, om end østmurens bagmur nederst var sat af tilhuggede kampesten (jf. fig. 177a).¹³⁷ Bygningen var afgrænset af en $\dagger$ vestmur, som tidligst forsvandt ved $\dagger$ søndre sideskibs nedrivning i senmiddelalderen (s. 3379). Dens samtidighed med de stående mure kan ikke fastslås, men den var placeret, så korsarmskapellerne fik en indre dybde på ca. 4 m.¹³⁸ $\dagger$ Vestmuren var muligvis ført op i samme højde som korets søndre facade (jf. fig. 33), og den kan have været planlagt som østmur i den projekterede korsarm.¹³⁹ Syd-

muren fortsatte også ca. 1 m vest for $\dagger$ vestmuren (jf. fig. 174), hvilket tyder på, at selve korsarmen blev opgivet midt i byggeprocessen.¹⁴⁰

Korsarmskapellerne skulle sandsynligvis have stået i forbindelse med søndre korsarm ved to arkader, men da korsarmen blev opgivet, måtte en anden adgang udføres. I sydmuren var der formentlig adgang til kapellerne ved en $\dagger$ dør, som blev fjernet ved indsættelsen af en senmiddelalderlig $\dagger$ dør (s. 3379).¹⁴¹ I kapellernes sydmur registreredes der 1934–35 rester af en muligvis rundbuet $\dagger$ dør, som formentlig var oprindelig eller indsat kort efter opførelsen (jf. fig. 26c). Dens anslagsfals lå midt i muren og vendte mod syd.¹⁴² Tilsvarende døre kendes i både Sorø (DK Sorø 34) og Løgum (DK Sjyll 1074).¹⁴³ Oprindelige vinduer kendes ikke, da

Fig. 38. Korets østgavl over hvælvene set mod øst. Fra venstre ses en rest af stik til et senromansk vindue (s. 3342), hvælvvederlag til senromansk hvælv (s. 3345) samt skjoldbue og hvælvfortanding til tidliggotisk hvælv (s. 3367). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – East gable of the chancel above the vaults looking east. From the left, traces of an arch for a Late Romanesque window, ledging for a Late Romanesque vault and a wall rib and tothing for an Early Gothic vault.

to store vinduer blev indsat mod øst ved østfløjens ombygning o. 1620 (s. 3325). Oplysninger om kapellernes indre er yderst sparsomme, men Lorenzen observerede fremspring i østhjørnerne, som kunne være hvælvpiller til to kvadratiske hvælv.¹⁴⁴

Det vides ikke, hvornår søndre korsarmskapel kom under tag, og hvilken type tag det var, er meget usikkert. På korets sydmur er der flere tagspor, men ingen kan med sikkerhed henføres til den første byggefase. Hvis vestmuren var ført helt op til kormurens midlertidige murkrone, kunne den støtte et halvtæg med fald mod øst (jf. fig. 33).¹⁴⁵

†*Nordre korsarmskapeller.* Der er intet bevaret af den nordre udbygning, men flere spor afslører, at den sandsynligvis blev delvist opført. Lorenzen påtraf fundamenter af rå kamp til øst- og nord-

muren, hvorpå der muligvis var enkelte murrester (jf. fig. 174). Vestmuren blev ikke entydigt påtruffet, men over hele området var der kraftige nedbrydningslag formentlig fra murene.¹⁴⁶ I kirkens nordre facade er der under det østligste nuværende vindue et ommuret murparti, som stemmer overens med sammenføjjningen mellem de nordre korsarmskapellers østmur og korets nordmur (jf. fig. 28a). Vest for dette murstykke er en stor del af nordfacaden ligeledes blevet ommuret i nyere tid, hvilket passer med korsarmskapellernes bredde (jf. fig. 28a). Den senmiddelalderlige dør i korets nordøsthjørne (jf. s. 3378) respekterer ligeledes en eventuel østmur, og de nordre korsarmskapeller kan senest være opgivet på samme tid som †nordre sideskib (jf. s. 3379).

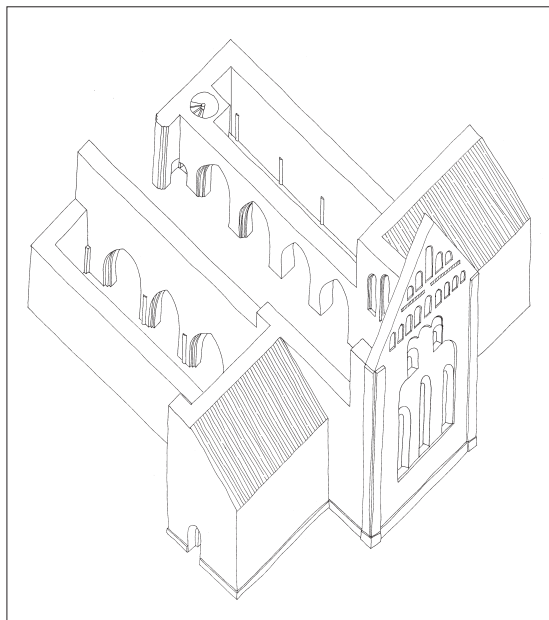

Fig. 39. Rekonstruktion af kirkens 2. byggefase, o. 1275, set fra sydøst. 1:600. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the second construction phase of the church, c. 1275, seen from the south east.*

2. FASE · ARKADEMURE OG †SIDESKIBE

Grundplan. Hvor den indledende fase lagde op til en udlægning efter Fontenay-planen, blev denne væsentligt reduceret i 2. fase (jf. fig. 39).¹⁴⁷ Korsarme i fuld størrelse var blevet opgivet, og kun korsarmskapellerne var muligvis blevet fuldført. Hvad der førte til ændringen, beretter ingen kilder om, men økonomi kan formodentlig have spillet en rolle. O. 1275 fortsatte byggeriet mod vest (jf. s. 3371), og kirken fik form som en treskibet basilika (fig. 39). I forlængelse af korets mure blev der mod vest opført ca. 21 m lange arkademure, så kor og hovedskib blev lige brede, og bygningen nåede sin nuværende længde på ca. 33 m. Den var inddelt i seks fag – henholdsvis to i koret og fire i skibet (jf. s. 3350). Hovedskibet flankeredes af to †sideskibe, som blev nedrevet o. 1450 (s. 3379). De var sandsynligvis ca. 5 m brede i ydre mål og inddelt i fire hvælvfag (jf. s. 3352).¹⁴⁸

Fig. 40. Detalje af den østligste sideskibsarkade i kirkens sydmur set mod nord (s. 3350). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Detail of the easternmost side-aisle arcade in the south wall of the church, looking north.*

Fig. 41. Den østligste arkade i kirkens sydmur samt triforieblænding (s. 3350 og 3351; sml. fig. 169). I arkadens tilmuring ses en tilmuret †dør til østfløjen (s. 3379). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The easternmost arcade in the south wall of the church and triforium recessing. In the bricked-up arcade is a bricked-up door to the east wing.*

Arkademurenes materiale og teknik. Murene blev rejst på kampestensfundamenter, og som koret er de muret i fuld mur af røde munkesten lagt i munkeskifte med både skarprykkede og udglattede fuger.¹⁴⁹ Sydmuren blev rejst i en højde af ca. 8,5 m i to stokværk (jf. ndf.), mens nordmuren kun blev rejst i et stokværk til en højde af ca. 5,3 m over det oprindelige gulvniveau (fig. 30a og d, jf. s. 3391).¹⁵⁰ De nederste 5,3 m af sydmuren er i forbandt med vestgavlen – ligesom nordmuren – mens de øvre godt 3 m af sydmuren stod frit (jf. fig. 28c). For enden af sydmurens øvre stokværk blev der mod vest afsat en stående fortanding ca. 0,75 m fra sydvesthjørnet til fortsættelsen af vestgavlen (jf. fig. 28c, s. 3355).¹⁵¹ Sydmurens bagmur må desuden have været ført højere op end facaden, da triforielblændingernes (jf. ndf.) toppunkt findes omtrent 0,5 m over facadens midlertidige murkrone (jf. fig. 28d og 30d). Forskellen på nord- og sydmurens højder har vanskeliggjort en overdækning af hovedskibet på dette tidspunkt, og der er næppe gået lang tid før næste byggefase blev igangsat.

I sydmuren var der tre niveauer af *stilladshuller* synlige i facaden 1997 (jf. fig. 28d), mens nordmurens facade er så kraftigt ommuret og skalmuret (jf. s. 3385), at hullerne ikke kunne erkendes.

Hovedskibets indre. Fire spidsbuede arkader åbnede sig mod hvert sideskib og inddelte hoved- og sideskibe i fire fag, hvoraf de tre østlige havde samme størrelse som korets fag (jf. s. 3344), mens det vestligste fag var godt 1 m længere på grund af et *†*trappehus i nordvesthjørnet (jf. s. 3352). Kor og hovedskib kunne derved stå med seks omtrent lige brede fag (jf. s. 3355). I sydmuren er den østligste tilmurede arkade synlig i både skibet og fra østfløjen (fig. 40–41), mens indridsede linjer i vægpudsens markerer, hvor fragmenterne af de øvrige arkader har kunnet genfindes ved undersøgelserne 1934–35 og 1988–89 (jf. s. 3328). Den bevarede søndre arkade er dobbeltfalsat med affasede led, mens de tre vestlige arkader i sydmuren var dobbeltfalsede (jf. fig. 88c). Nordmurens arkader havde en anden profilering, som kendes fra de to vestligste åbninger. De var dobbeltfalse-

Fig. 42. Spor efter *†*trappehus i den vestlige ende af kirkens nordfacade (s. 3352). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Traces of a †stairwell at the western end of the north facade of the church.*

de med to affasede led omkring et rundet; denne profilering genfindes i veståbningen (jf. ndf.) og i nordmurens yngre højkirkevinduer (jf. s. 3363).¹⁵² Arkaderne havde helstensstik af vekselvis en løber og to bindere (jf. fig. 41).¹⁵³ Det var formentlig planlagt, at hovedskibet senere skulle overhænges med hvælv af samme bredde som arkadefagene,

men det blev opgivet i 4. fase (jf. s. 3355). Over hver arkade i sydmuren fandtes en *triforieblænding* i andet stokværk, hvoraf kun den østlige er helt bevaret (jf. fig. 30d og 41). De består af en stor, spidsbuet blænding med tre høje, smalle og spidsbuede blændinger i bunden, hvoraf den midterste var højest. Alle blændingerne har binderstik.

Fig. 43. Dør med opslagsniche til †trappehuset i kirkens nordvesthjørne (s. 3352). I gulvet ligger gravsten nr. 4 (s. 3442). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Door to the †stairwell in the north west corner of the church. In the floor lies tombstone no. 4.

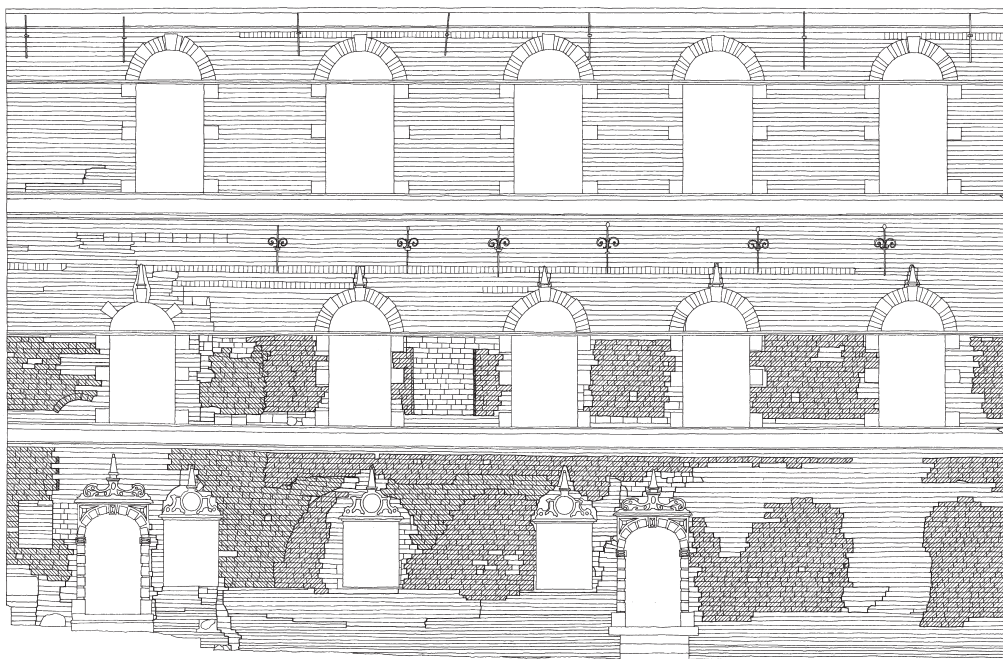

Fig. 44. Opstalt af østfløjens vestfacade set fra vest (s. 3323). Middelalderligt murværk har skråkrave-ring. 1:150. I Varmings Tegnestue. – *Elevation of the west facade of the east wing seen from the west.*

Vestgavlen blev opført i flere etaper (fig. 29 og 31c), og de nederste ca. 5,3 m af murene blev påbegyndt sammen med hovedskibets langmure og i samme materiale og teknik som disse (jf. ovf.).¹⁵⁴ Den øverste del af gavlen blev opført i 4. fase (s. 3355). Partier af bagmuren er blevet fornyet i nyere tid.¹⁵⁵

I gavlen er der en stor, tilmuret *arkade*, af hvilken kun vangerne blev opført i første omgang (jf. fig. 135). Mod øst er den søndre vange dobbelt falset med tre affasede led, mens den nordre vange mod øst også består af tre led, to affasede omkring et rundet led som nordmurens arkader (jf. fig. 26c). Det rundede led løber dog ca. 2,5 m over gulvet over i et affaset led som i syd. Mod vest er vangerne skjult bag tårnets mure, men de kan have haft samme profilering som mod øst.

†*Trappehus*. Ved hovedskibets nordvestlige hjørne blev der 1934–35 udgravet rester af et trappehus, som må være påbegyndt samtidig med opførelsen af nordre arkademur og †sideskibet (jf. fig. 28a, 42 og 174).¹⁵⁶ Det var ca. 3,3 m bredt og sprang formentlig ca. 1,8 m frem fra midtskibets nordmur.¹⁵⁷ Det fik sandsynligvis i denne fase en

højde af ca. 5,3 m, som arkademuren og vestgavlen, og forhøjedes yderligere i de næste faser (jf. s. 3354). Adgangen til trappeskakten var gennem en nu tilmuret dør i nordvesthjørnet af skibet (fig. 42–43). I bagmuren er den placeret i en niche med fladbuet binderstik og affaset vange mod øst, og i vestmuren findes en opslagsniche til dørfløjen. Nichen er to skifter højere end dørnichen, men deres form er ens (fig. 43).¹⁵⁸ Dørens rundbuede stik er ommuret i nyere, gule teglsten, men den og trappeløbet var sandsynligvis dækket af et stigende tøndehvælv (jf. fig. 42).¹⁵⁶ Spindeltrappen, som formodentlig var muret,¹⁵⁹ må have været højredrejet, da det passer med den senere overdørs udformning (jf. s. 3363).¹⁶⁰

†*Sideskibe*. Der er kun få spor af kirkens sideskibe, som blev nedrevet i senmiddelalderen (s. 3379). Af *søndre sideskib* er der under den vestligste støttestille fra 1868–71 (s. 3385) bevaret rester af kampestensfundamentet til sideskibets vestgavl, hvis murværk ligeledes er inkorporeret i pillen (jf. fig. 28c).¹⁶¹ I vestfacaden af den nuværende østfløj, hvis vestmur har stødt op til †sideskibet (jf. fig. 166a–c), er der en ujævn lodfuge, som må markere sideskibets

Fig. 45. Østfløjens vestfacade set fra vest (s. 3323). Bemærk lodfugen syd for mellemstokværkets nordligste vindue (jf. fig. 44 og s. 3352). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *West facade of the east wing seen from the west. Note the joint south of the northernmost window of the intermediate floor.*

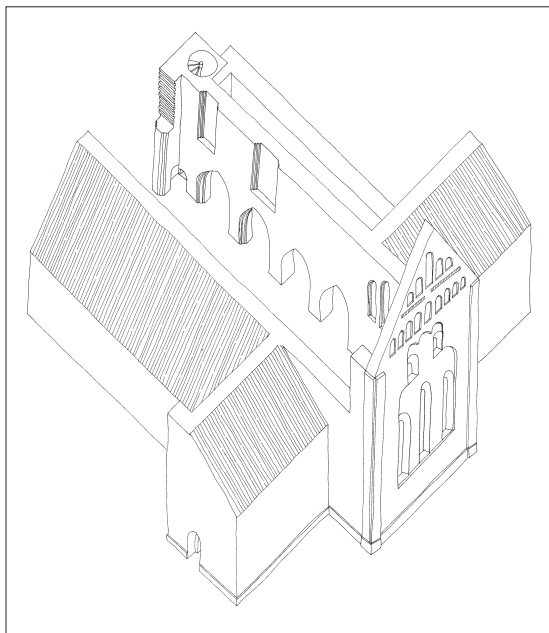

Fig. 46. Rekonstruktion af kirkens 3. byggefase, 1275–1300, set fra sydøst. 1:600. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the third construction phase of the church, 1275–1300, seen from the south east.*

sydmurs forløb (jf. fig. 44–45).¹⁶² Muren løb ind på de søndre korsarmkapellers $\dagger$ vestmur (s. 3345), som derved også var sideskibets østmur.¹⁶³ Søndre sideskib var dækket af fire hvælv, et ud for hver arkade, og det vestligste var som i skibet bredere end de øvrige (jf. s. 3350). Vestligst på kirkens sydmur er bevaret rester af en retkantet pille, en halv stenedyb og en sten bred, samt en del af et bueslag til hvælv (jf. fig. 28d detalje a). Ligeledes findes der en rest af et bueslag over den tredje arkade fra øst (fig. 183).¹⁶⁴ Formentlig kom søndre sideskib under et halvtæg med fald mod syd allerede i denne periode, og tagsporet efter dette er endnu tydeligt, da den senere opførte højkirkemur krager ud over det nederste murværk (jf. fig. 28d og 56).¹⁶⁵ Af *nordre sideskib* blev der 1934–35 udgravet fundamenter fra både øst- og vestgavl samt nordmur,¹⁶⁶ og på nogle stræk var der bevaret enkelte skifter af teglstensmure.¹⁶⁷ Ligesom det søndre var nordre sideskib hvælvet, og på et par af arkadepillernes nordside var der bevaret 30 cm brede og 15 cm dybe halv søjler på plinte (fig. 179c).¹⁶⁸ Nordre sideskib fik sandsynligvis ikke halvtæg før næste fase (jf. ndf.).

3. FASE · FORHØJELSE AF NORDRE ARKADEMUR OG TRAPPEHUS SAMT FULDFØRELSE AF NORDRE $\dagger$ SIDESKIB

Kort efter 2. fase fortsatte byggeriet 1275–1300, hvor nordre arkademur og $\dagger$ trappehuset blev forhøjet. Motivet med triforieblændinger i andet stokværk blev ikke overført fra syd- til nordmuren, men et nyt blændingsmotiv blev indført og inddelte muren i fem fag i stedet for første stokværks seks (jf. s. 3350). Det er muligt, at der var en samtidighed mellem 3. og 4. fase (s. 3355) på grund af den ændrede fagdeling (jf. s. 3371).

Den *nordre arkademur* blev forhøjet med ca. 4 m murværk, så den fik samme højde som sydmuren. Den er muret af røde munkesten i munkeskifte med både udglattede og skarprykkede fuger; enkelte bindere er sortbrændte. Den midlertidige murkrone var afsluttet af et binderskifte, som kan ses mellem nuværende andet og tredje hvælv fra øst, og murværket mellem tredje og fjerde hvælvfag har et *afretningsskifte*, som er tyndest mod øst (ca. 5 cm) og bliver tykkere mod vest, hvor det er af almindelig skiftehøjde (jf. fig. 30a og 59). Man har sandsynligvis på dette tidspunkt forsøgt at afhjælpe, at arkademuren havde et fald mod vest (jf. fig. 30a og d), hvis årsag ikke kendes.

Ved murens forhøjelse blev inddelingen af kor og skib i seks fag opgivet til fordel for fem fag (jf. s. 3371), idet en dobbeltfals, ca. 3,5 m høj *blænding*, som senere kom til at danne nederste del af højkirkevinduet ovenfor (s. 3363), blev muret forskudt for den tredje arkade fra øst (jf. fig. 30a og 63). Derved blev også sydmurens triforiemotiv opgivet. Muligvis har der været lignende blændinger under vinduerne i tredje og femte fag, men der er ikke bevaret spor heraf.¹⁶⁹ Forhøjelsen af muren betød, at nordre sideskib kunne overdækkes (jf. ndf.), og samtidig var det muligt at få hovedskibet under et midlertidigt tag, men spor efter et sådant kendes ikke.

$\dagger$ *Nordre sideskibs fuldførelse og forhøjelse af $\dagger$ trappehuset.* Ved forhøjelsen af nordre arkademur kunne nordre sideskib komme under tag, og i kirkens nuværende facade er der spor efter to store bomhuller (2–3 skifter høje), som kan have båret sideskibstagets spær (jf. fig. 28a).¹⁷⁰ Mod vest blev

Fig. 48. Søndre højkirkemurs 2. vinduesfag set mod syd (s. 3357). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The second window bay of the southern high church wall, looking south.*

sideskibets gavltrekant sandsynligvis sammenbygget med den forhøjelse af $\dagger$ trappehuset, som fandt sted samtidig. Dette blev ligesom nordre arkademur øget med ca. 4 m i højden, og en stående fortanding blev afsat ved trappehusets 'sydvesthjørne' til den øvre del af hovedskibets vestgavl (jf. s. 3361); den kan erkendes både i facaden og bagmuren (jf. fig. 28c og 31c).¹⁷¹

4. FASE · SØNDRE HØJKIRKEMUR OG VESTGAVLENS ØVRE DEL

Byggeriet fortsatte o. 1300, og ændringen af fagdelingen blev gennemført, idet højkirkemuren i syd blev påbegyndt. Den blev inddelt i fem fag ved vinduer og hvælvforlæg, hvorved symme-

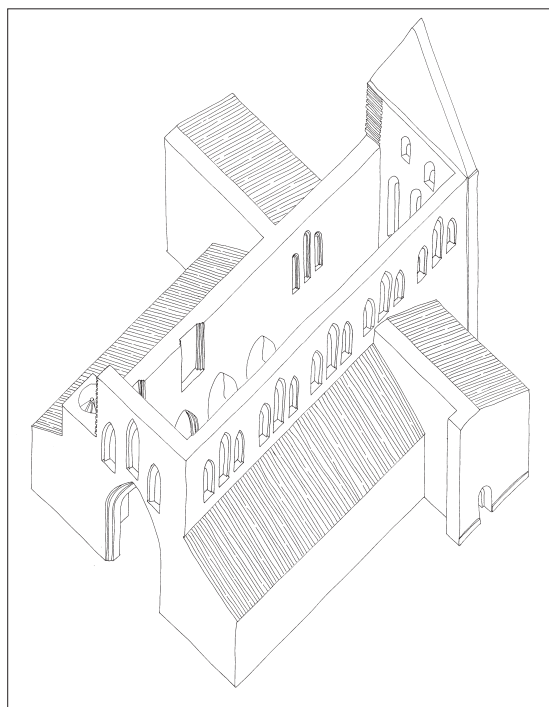

Fig. 47. Rekonstruktion af kirkens 4. byggefase, o. 1300, set fra sydvest. 1:600. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the fourth construction phase of the church, c. 1300, seen from the south west.*

Fig. 49. Søndre højkirkemurs 3. vinduesfag og hvælvfortanding mellem 3. og 4. fag set mod syd (s. 3357). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The third window bay of the southern high church wall and vault toothing between the third and fourth bay, looking south.*

trien med triforieblændingerne og arkaderne nedenfor blev opgivet. Samtidig blev vestgavlen forhøjet i samme stil og til samme højde som den søndre højkirkemur.

Materiale og teknik. Søndre højkirkemur er opført i røde munkesten i munkeskifte med udglattede og skråtskårne fuger.¹⁵⁴ Skifterne falder mod vest, men der er ingen synlige tiltag for at forhindre dette (jf. s. 3354). Vinduernes vanger er do i lod. I facaden krager muren en smule ud over det nedre murværk, hvor sideskibets tag mødte muren jf. fig. 28d og 56).¹⁷² Et tilbagespring i bagmuren blev indlagt i det nye murværk (jf. fig. 50-52); i den vestre del, hvor det er synligt, er det

en halv sten dybt, mens det mod øst i koret kan have været ca. 20 cm dybt, da korets mure var tykkere end skibets.¹⁷³ Murværket er flere steder ødelagt af huller til yngre bindbjælker, som stabiliserer murene (s. 3378).

Murbehandling. På søndre højkirkemurs facade er der bevaret rester af en sandsynligvis oprindelig rød kalkning med påmalede, hvide fuger (fig. 172). Vinduernes smige var ligeledes kalkede (fig. 173). Murbehandlingen, som synes almindeligt forekommende igennem middelalderen, kendes udvendig på Torup Kirke (DK *Frborg* 1639) og indvendig i Kalundborg Vor Frue Kirke (DK *Holbæk* 3135), Sorø Kirke (DK *Sorø* 21), Århus

Fig. 50. Søndre højkirkemurs 4. vinduesfag set mod syd (s. 3357). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *The fourth window bay of the southern high church wall, looking south.*

Domkirke (DK Århus 336) og Søborg Kirke (DK Frborg 1101).¹⁷⁴

Vinduer. I hvert af de fem fag blev der opført en vinduestregruppe omgivet af hvælvvederlag (jf. ndf.). Vinduerne blev tilmuret ved de senmiddelalderlige hvælvs indsættelse o. 1450 (s. 3377), og det midterste i hver gruppe delvist ødelagt ved restaureringen 1868–71 (s. 3385). Hver gruppe bestod af et højt, slankt vindue omgivet af to lavere vinduer, som alle var spidsbuede og dobbeltsmigede med spidsvinklede false og stærkt skrånende sålbænk (fig. 48–53);¹⁷⁵ hvorvidt de to østligste fags vinduer havde de skrånende sålbænke, kan ikke afgøres.¹⁷⁶ Sålbænkenes højde i det tre vest-

ligste fag var formentlig omtrent den samme.¹⁷⁷ På ydersiden af lysningen er der en smal glASFals (jf. fig. 178a), og i hvert vindue er stikkets indre pudset indtil en halv sten fra falsen (jf. fig. 52).¹⁷⁸ Lignende vinduer med spidsvinklede false kendes fra Allerup Kirke (DK Odense 3617) og Fodsbølle Kirke (Langlands Sdr. Hrd.).¹⁷⁹

Hvælvvederlag. Omkring vinduesgrupperne er murværket klargjort til hvælv, så kor og skib skulle have stået med fem hvælvfag, som dog aldrig blev realiseret (fig. 48–53). Halvstensbrede, spidsbuede skjoldbuer med et halvstensdybt fremspring hviler på murfremspringet (jf. ovf.) og i murene. Imellem hvert bueslag er der stående fortandinger klar til

Fig. 51. Tidliggotisk vindue i søndre højkirke-murs 3. fag (s. 3357). Bemærk de afhuggede indre false og den delvise tilmuring, som er samtidig med opførelsen af triumfinuren (s. 3374). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Early Gothic window in the third bay of the southern high church wall. Note the chopped-off interior bevelling and the partial bricking-up, which is contemporary with the building of the chancel arch wall.*

Fig. 52. Tidliggotisk vindue i søndre højkirkemurs 4. fag (s. 3357). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Early Gothic window in the fourth bay of the southern high church wall.*

Fig. 53. Søndre høj Kirkemurs 5. vinduesfag set mod sydvest (s. 3357). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The fifth window bay of the southern high church wall, looking south west.*

gjordbuer og kapper (fig. 53); dele af fortandingerne er i senere tider blevet borthugget. Et skifte over fortandingernes øverste skifte er der endnu et tilbagespring i murværket på ca. en kvart sten.

Bomhuller. I muren er der regelmæssigt placerede bomhuller fra *†stilladser*. I tredje og fjerde skifte over murudkragningen i facaden findes en række store huller, to skifter høje og ca. trekvartstensbrede (jf. fig. 28d); mellem den østre støttestille og østfløjen er hullerne rekonstrueret 1997-98 (s. 3390). Relativt kraftige bjælker har sandsynligvis tjent til at bære et hægestillads over sideskibets tagflade. I bagmuren er der mindre bomhuller, halvstensbrede og et skifte høje, placeret i fire niveauer med

Fig. 54. Det søndre vindue og skjoldbue i kirkens vestgavl set mod vest (s. 3361). Bemærk den delvise tilmuring af vinduet (s. 3377). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The southern window and wall rib in the west gable of the church, looking west. Note the partial bricking-up of the window.*

Fig. 55. Det midterste og det nordre vindue samt skjoldbue i kirkens vestgavl set mod vest (s. 3361). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The middle and northern window and the wall rib in the west gable of the church, looking west.*

ca. 10 skifter mellem hver (jf. fig. 30d). I facaden blev nogle få bomhuller observeret 1996–97 (jf. fig. 28d), og disse korresponderer med bagmurens.

Den øvre vestgavl. Den søndre høj Kirkemur og de øverste ca. 8 m af vestgavlen er samtidige, og vinduer og hvælvvederlag er arkitektonisk set ens (jf. fig. 54–55).¹⁸⁰ Murværket blev muret op mellem $\ddagger$ trappehusets forhøjelse i nord og arkademurens andet stokværk i syd i samme materiale og teknik som søndre høj Kirkemur (jf. fig. 28c).¹⁸¹ En kort stående fortanding på ni skifter over hvælvfortandingen i syd (jf. ndf.) kan indikere et kort byggestop i den øvre del af murene,¹⁸² og skiftehøjden er ligeledes en smule forskellig fra sydmuren til vestgavlen.¹⁸³ Et tilbagespring på en halv sten blev afsat som i sydmuren, hvorpå hvælvvederla-

get hviler (jf. fig. 55, s. 3357). En fortanding blev efterladt i nord, og den blev senere sammenbygget med trappehusets øverste fase (s. 3363). Den var synlig i facaden 1995, og over hvælvene kan den følges over skjoldbuen (jf. fig. 31c og 55).¹⁵⁵ Som i syd har vestgavlen regelmæssigt placerede bomhuller fra $\ddagger$ stilladser (jf. fig. 31c).

Arkaden i gavlen blev færdiggjort med et spids-buet stik, som på begge sider har tre affasede led, som løber ud i en dobbelt fals (jf. fig. 31c og 135).¹⁸⁴

Over arkaden findes tre *vinduer* (fig. 54–55), som er tilmuret i facaden og delvist i bagmuren o. 1450 (s. 3377). De har samme konstruktion som søndre høj Kirkemurs vinduer (s. 3357), men det midterste er højere og slankere, og de to flanke-

rende vinduer, som er placeret lavere under arkadens toppunkt, er lidt bredere end de søndre.¹⁸⁵ Som sydsidens vinduer var stikkenes undersider pudsede (jf. fig. 54-55, s. 3357).

En spidsbuet *skjoldbue* med konstruktion som de søndre (jf. s. 3357) blev opmuret omkring vinduerne. Mod nord hviler den på tilbagespringet i muren (jf. fig. 55), og det samme er sandsynligvis tilfældet mod syd, hvor den udfyldte hvælvloftme dækker derfor (jf. fig. 54).

Den store arkade i vestgavlen stod ikke åben længe, da den kort efter opførelsen blev tilmuret med en *lukkemur* i røde munkesten lagt i munke-skifte og toenhalvstenstykk.¹⁸⁶ Den er bevaret op i en højde af ca. 4,5 m, hvorover der er murværk fra 1988-89, hvor også det middelalderlige mur-

værk blev sat kraftigt i stand (s. 3389).⁴⁶ Derved kom åbningen til at fremstå som en murblænding mod øst, mens lukkemuren flugtede med facaden mod vest. I muren er der i dag en dør fra 1868-71 (s. 3385), men oprindeligt var der ikke adgang til kirken fra vest.¹⁸⁷ Dog var der et vindue eller en anden åbning i lukkemuren knap 4,5 m over gulvet (jf. fig. 164), af hvilken kun de nederste skifter af vangerne var bevaret 1988-89 (jf. s. 3389). Det kan have været planlagt at opføre en form for forhold ved vestgavlen,¹⁸⁸ men vinduernes placering ovenover levner meget lidt plads til en tagkonstruktion i en tilbygning, så ændringen må være sket i løbet af gavlens opførelse. Lukkemuren må derfor være omtrent samtidig med den øvre del af gavlen.

Fig. 56. Kirken set fra syd. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church seen from the south.*

Fig. 57. Kirkens sydfacade inden restaureringen 1868-71 (s. 3328 og 3385). Tegnet af N. Rasmussen Søkilde 1868. I NM. – The south facade of the church before the restoration of 1868-71.

5. FASE · NORDRE HØJKIRKEMUR, VESTRE GAVLTREKANT OG FULD- FØRELSE AF †TRAPPEHUSET

Over den nordre arkademur blev der i første halvdel af 1300-tallet rejst et vinduesstokværk, hvis arkitektur er meget anderledes end i syd, selvom nordmuren også er inddelt i fem fag ved hvælforlæg og vinduer (jf. ndf.). Det er meget sandsynligt, at nord- og sydmuren blev bygget af to forskellige byggehold (s. 3371).¹⁸⁹ I samme omgang blev †trappehuset færdiggjort, og den vestre gavltrekan blev opført.

Materiale og teknik. Muren er i røde munkesten i munkeforbandt med groft udglattede fuger.¹⁹⁰ Som i syd falder skifterne mod vest (jf. s. 3354 og

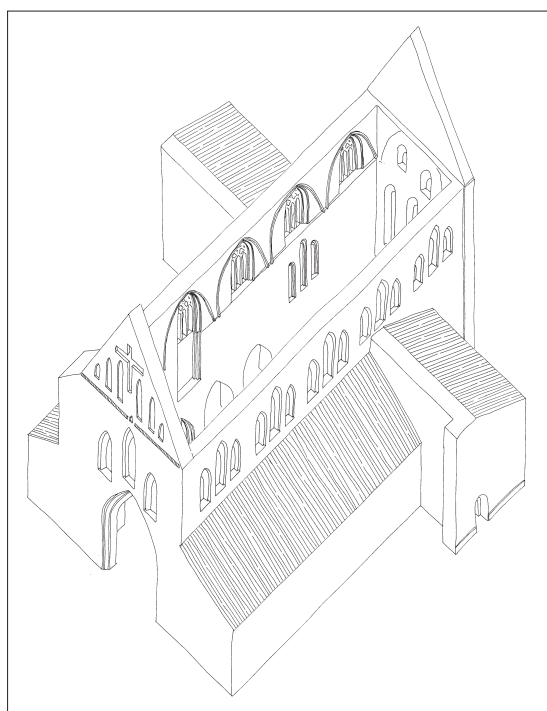

Fig. 58. Rekonstruktion af kirkens 5. byggefase, 1300-50, set fra sydvest. 1:600. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – Reconstruction of the fifth construction phase of the church, 1300-50, seen from the south west.

Fig. 60. Nordre høj Kirkemurs 2. vinduesfag set mod nord (s. 3365). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *The second window bay of the northern high church wall, looking north.*

3356). Murtykkelsen er magen til den vestlige del af nordre arkademur nedenfor, så mod øst over den romanske kormur må der have været et større tilbagespring i bagmuren.¹⁸⁹ Mellem høj Kirkemurens tredje og fjerde fag kan tilbagespringet ses, og det aftager mod vest og forsvinder ved vinduet i fjerde fag. I facaden kragede vinduesstokværket ca. 5 cm ud over arkademursforhøjelsen og ↑nordre sideskibs tag (jf. fig. 28a, jf. s. 3354).¹⁹¹ Muligvis var skibets gesimser dekoreret med en kløverbladsfrise sammensat af formsten, som blev fundet 1934–35 (fig. 179a).¹⁹²

Vinduer. I hvert fag findes et spidsbuet vindue inddelt af stavværk, som øverst danner tre- eller

firpas (fig. 30a-b og 60–64). Det vestligste vindue er smallere end de øvrige vinduer, da det respekterer ↑trappehuset i nordvesthjørnet (s. 3369). Vinduerne blev tilmuret ved opsætning af hvælvene o. 1450 (s. 3377), og deres stik delvist fjernet 1868–71 (s. 3385). Bevaringsgraden varierer kraftigt fra vindue til vindue, og fjerde fags er bedst bevaret, da både stik og en stor del af stavværket endnu findes (fig. 63 og 178b).

De tre vestligste vinduer var formentlig placeret i forlængelse af de høje *blændinger* i arkademursforhøjelsen, men som nævnt kendes kun den under fjerde vinduesfag (jf. s. 3354, fig. 30a-b og 63). I dette fag kan både blænding og vindue ses, og vangernes overgang er formidlet ved en affasning (jf. fig. 63). Blændingens bund fortsætter tre skifter over denne overgang.

Både i facaden og bagmurene havde vinduerne tre profileret med en affasning omkring et rundet

Fig. 59. Hvælvfortanding mellem fjerde og femte fag i nordre høj Kirkemur set mod nord (s. 3367). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *Vault toothing between the fourth and fifth bay in the northern high church wall, looking north.*

Fig. 62. Nordre høj Kirkemurs 3. vinduesfag og hvælvfortanding mellem 3. og 4. fag set mod nord (s. 3365–67). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *The third window bay and vault toothing of the northern high church wall between the third and fourth bay, looking north.*

led (jf. fig. 179b), hvilket svarer til profileringerne i nordmurens arkader og veståbningens nordlige vange (s. 3350 og 3352).¹⁹³ Stadværket er opbygget af røde formsten med glasfals på ydersiden (fig. 61, 63 og 179b); de er efter opførelsen blevet kalket hvide. De fire østligste vinduer var inddelt af to lodposter i tre spidsbuede åbninger, mens det vestligste, smallere vindue sandsynligvis kun havde en lodpost. Øverst dannede stadværket tre firpasåbninger i første og fjerde fag, mens tredje fag havde trepasåbninger (jf. fig. 30b). Andet og femte fags stadværk er stort set forsvundet, så kun vangesten er tilbage. I vinduerne har der været *glasmalerier (s. 3394).

Fig. 61. Stadværksvindue i nordre høj Kirkemurs 3. fag (s. 3365). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *Bar tracery window in the third bay of the northern high church wall.*

Hvælvvederlag. Omkring vinduerne opmuredes spidsbuede skjoldbuer, som adskiller sig fra sydmurens, da de er muret af affasede teglsten (jf. fig. 30a, 59, 62 og 64). Buerne hviler på murforhøjelsens murkrone og i muren.¹⁹⁴ I femte fag blev skjoldbuens vestlige bueslag rettet op undervejs i byggeriet, da den sandsynligvis i første omgang havde fået en for lav hældning til at omgive vinduet (jf. fig. 65). Østgavlens bagmur med de senromanske hvælvvederlag (s. 3345) blev om-muret med en ny skjoldbue som nordmurens (jf. fig. 31a og 37–38). Det nye murværk er en skalmur,¹⁹⁵ som ikke er i forbandt med hverken øst-, nord- eller sydmuren, så ændringen foregik formentlig som det sidste.¹⁹⁶

Bomhuller til stilladser findes regelmæssigt placeret både i nordmurens facade og bagmur (fig. 28a og 30a). De var placeret i henholdsvis tre og med ca. 10 skifters intervaller.

Fig. 64. Nordre højkirkemurs fjerde vinduesfag set mod nord (s. 3365). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The fourth window bay of the northern high church wall, looking north.*

Fuldførelse af ↑trappehus. Trappehuset blev færdiggjort i forbindelse med vinduesstokværket, da overdørens østre vange er i forbandt med højkirkemuren (jf. fig. 65). Døråbningen er nedadtil ødelagt ved en senere udvidelse (s. 3382) og til-muret med gule teglsten 1868–71. Døren sad ca. 11,5 m over kirkens middelalderlige gulvniveau (jf. s. 3391), og i murlivet slog dørens vanger et knæk mod øst, hvorfor spindeltrappen må have været højredrejet (jf. fig. 2a). Huset var formentlig dækket af et halvtæg i forlængelse af hovedskibets tag (jf. fig. 20b).

Fig. 63. Stavværksvindue i nordre højkirkemurs 4. fag (s. 3365). Bemærk vinduesblændingen som fortsætter ned bag hvælvet samt det tynde afretningsskifte vest for vinduet (s. 3354). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Bar tracery window in the fourth bay of the northern high church wall. Note the window recess that continues down behind the vault and the thin levelling course west of the window.*

Vestre gavltrekant. Over vestgavlen blev en tag-gavl rejst, efter vestgavlen og nordmuren var blevet forbundet (jf. ovf.). Store partier af gavltrekanten blev nedtaget 1868–71, men fra tårnets tredje stokværk er flere dekorationer synlige (jf. fig. 28c). Ved gavlfoden er der et savskifte på hver side af en lille fire skifter høj blænding med trappestik. Derover findes fire slanke højblændinger omkring de nederste rester af en mulig korsblænding; gavlens bredde tyder på, at i hvert fald to højblændinger blev fjernet ved gavltrekantens reducering (jf. fig. 58).¹⁹⁷ Den kan oprindeligt have haft ↑kamtakker, men de kan også være tilføjet i senmiddelalderen (jf. s. 3379).

↑*Loft og ↑tagværk.* Selvom hvælvene ikke blev opført, var kirken sandsynligvis i brug, og hovedskibet kan have fået et midlertidigt bjælkeloft eller stået med en åben tagstol (s. 3392).¹⁹⁸

Fig. 65. Overdør til $\uparrow$ trappehus set mod nord (s. 3369). Bemærk dørens oprindelige vanger øverst i åbningen samt opretningen af skjoldbuen under døren (s. 3367). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Lintel to $\uparrow$ stairwell, looking north. Note the door's original side members at the top of the opening and the placing of the wall rib beneath the door.

Fig. 66. Nordre højkirkemurs femte vinduesfag og overdør til ↑trappehus set mod nord (s. 3365 og 3369). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The fifth window bay in the northern high church wall and the lintel to the ↑stairwell, looking north.*

ARKITEKTUR OG DATERING

Kirkens arkitektur ændrede sig væsentligt gennem opførelsesperioden, og bygningen stod ved middelalderens slutning som et billede på hele periodens skiftende stilarter fra østendens udprægede senromanske stil til højkirkevinduernes unggotiske stavværk. Kirkens faseinddeling lader sig rimeligt udrede, men en eksakt datering af hver fase er ikke mulig.

Der er ingen præcise kilder til kirkens opførelse, men det nævnes af franciskanermunken og historikeren Peder Olsen († o. 1570) og gentages af historikeren Th. Bircherod (1661–1731), at klostret skulle være brændt i 1243 og efterfølgende flyttet fra et andet sted til det nuværende 1247 (jf. s. 3313).¹⁹⁹ Sidstnævnte er for usikkert at datere den stående bygning efter, men at en

brand kan have ført til opførelsen af den nuværende kirke, er plausibelt. Klostret har næppe stået uden kirke fra grundlæggelsen 1172, men også ved andre herreklostre, bl.a. cistercienserklostret i Øm,²⁰⁰ kendes et kronologisk misforhold mellem konventets oprettelse og indvielsen af den grundmurede kirkebygning. Det er forventeligt, at der har stået en midlertidig kirkebygning, af hvilken der ikke er bevaret spor, før og muligvis imens den eksisterende kirke blev påbegyndt.²⁰¹ Måden, som teglstenskirken blev opført på, kunne respektere en ældre bygning, som det eksempelvis kendes fra Ringsted (DK Sorø 111 ff.).

1. fase, 1225–50. Karakteristisk for den 1. fase er østgavlens rundbuede blændings- og vinduesdisposition samt de lidt spidsbuede og falsede blændinger i bagmuren. Det er klare senromanske træk, som genfindes i Løgum Klosterkirke (DK

Fig. 67. Kirkens vestgavl set mod vest (s. 3369). Bemærk aftryk af den vestligste bindbjælke i det oprindelige tagværk (s. 3392) samt bjælkehul fra støtte til en $\dagger$ tagrytter (s. 3379). Foto Arnold Mikkelsen 2022. – *Western gable of the church, looking west. Note imprint of the westernmost tie-beam in the original roof construction and beam hole from a $\dagger$ ridge turret.*

Sjyll 1050) og Odense Vor Frue Kirke (DK Odense 1040).²⁰² Påbegyndelsen af cistercienserkirken i Løgum dateres til o. 1225, og den fuldførtes frem mod 1300. Dens grundplan er udlagt som klostret i Fontenay (jf. s. 3335), østgavlens etagedelt, og især taggavlens stigende blændingsdekoration genfindes sandsynligvis ved kirken i Holme (jf. s. 3335). En stor lighed er der også med Odense Vor Frues østgavl fra en ombygning o. 1250, som dog kun har en etage med en tregruppe af rundbuede vinduer. Gavltekanten her er ligeledes prydet af stigende, rundbuede blændinger. Den arkitektoniske sammenhæng i den projekterede planudformning samt østgavlens komposition antyder, at klostrets første bygmester har trukket på inspiration fra eller havde kendskab til andre af periodens cistercienskirker – heraf måske særligt Løgum²⁰³ – mens en lokal inspiration også kan have spillet ind.

2. fase, o. 1275, er kendetegnet ved en anden arkitektonisk udformning end 1. fases, da arkaderne form og profiler fik et mere unggotisk tilsnit med spidsbuer, false og afrundede led, ligesom de spidsbuede triforieblændinger i søndre arkademur og den regelmæssige overhvelving af $\dagger$ sideskibene indvarsler gotikkens fremkomst.²⁰⁴ De enkle profileringer genfindes som delelementer i andre store kirkebyggerier på Fyn, f.eks. Odense Skt. Knuds Kirkes skib, der blev opført af biskop Gisico (DK Odense 193) i sidste fjerdedel af 1200-tallet, og også i Løgum Klosterkirkes vestparti fra o. 1275–1300 (DK *Sjyll* 1078–80).

3. fase, 1275–1300, er formentlig fulgt kort efter 2. fase. Blændingen i forhøjelsen af nordre arkademur, som er den eneste arkitektoniske detalje ved bygningsdelen, kan være påbegyndt som en 'triforie'-blænding uden underinddeling,

hvilket kendes fra Løgum Klosterkirkes vestende, hvor der findes lignende falsede og spidsbuede blændinger (*DK Sjyll* 1080). Det er påfaldende, at kirkens seksdelte fagdeling opgives til fordel for en femdeling af kirkerummet ved forhøjelsen af nordmuren, idet fagdelingen gennemføres i 4. fase med opførelsen af den søndre højkirkemur (jf. ndf.). De to faser kan være blevet opført helt eller delvist samtidig.

4. fase, o. 1300. Vinduerne i søndre højkirkemur og i vestgavlen har unggotisk form. De er formentlig opført o. 1300 med spidsvinklede false uden brug af formsten og med spidsbuede stik. Det lidt primitive formsprog, der kan skyldes vinduernes høje og utilgængelige placering, kendes i Odense Stift i Fodsslette Kirke (Langelands Sdr. Hrd.),¹⁷⁹ i Allerup Kirke fra første fjerdedel af 1300-tallet (*DK Odense* 3617) og i Engestofte og Radsted kirker (*DK Maribo* 936 og 984).²⁰⁵ Derudover findes de i Holbøl (*DK Sjyll* 2009) samt Røsnæs og Årby (*DK Holbæk* 1351 og 1446). De dateres alle til o. 1300. Brugen af

vinduestregrupper er karakteristisk for overgangsstilen, men de simple former modsvarer ikke de ellers kendte, fine senromanske former fra begyndelsen til midten af 1200-årene, hvorfor en datering som de øvrige eksempler må anses for rimelig.

5. fase, 1300-1350. De nordre højkirkevinduernes særegne form findes der kun få paralleller til. Vangernes profilering findes tilsvarende i triforievinduerne i Odense Skt. Knuds kor (*DK Odense* 248). I Dalum Klosterkirke findes et enkelt spidsbuet vindue med rekonstrueret stavværk og af-fasede false (*DK Odense* 2826), og Kettinge Kirke (*DK Maribo* 1091) har et stavværksvindue med lignende profilerede vanger og tredelt stavværk med tre cirkler foroven. Byggeriet gik i stå efter højkirkemurenes færdiggørelse og efterlod et ufærdigt kirkerum. Byggestoppet kan være resultatet af manglende økonomiske midler eller pestens hærgen i midten af 1300-tallet.²⁰⁶ Bygningen var nu så færdig, at hele hovedskibet kunne komme under et samlet tag.

Fig. 68. Kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church seen from the north.*

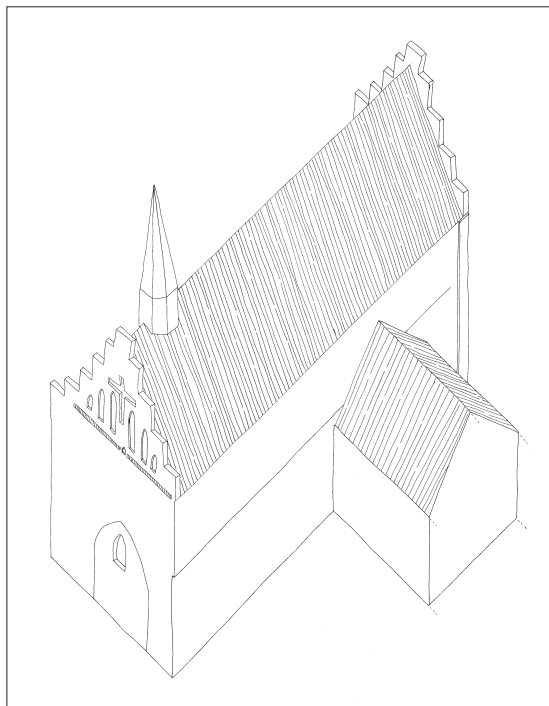

Fig. 69. Rekonstruktion af kirkens senmiddelalderlige ændringer. 1:600. Set fra sydvest. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the Late Medieval changes in the church, seen from the south west.*

SENMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER

I senmiddelalderen skete flere større ændringer af kirken, som efterlod den kraftigt reduceret i forhold til sin højmiddelalderlige udstrækning. Sandsynligvis o. 1450 (jf. ndf.) blev kirkens fire store krydshvælv opsat to og to fra øst mod vest i stedet for de oprindeligt planlagte fem hvælv (s. 3371). Fagdelingen blev altså endnu en gang ændret, og en triumfinur opførtes ud for arkaderne, så kirken fik en tydelig inddeling mellem munke- og lægmandskoret. Hvælvene, hvis indbyrdes højde falder mod vest,²⁰⁷ blev placeret lavere end de først planlagte hvælv, hvorved højkirkevinduerne i både nord og syd blev muret til. †Sideskibene og †nordre korsarmskapeller blev sandsynligvis nedrevet i slutningen af perioden, og ved middelalderens afslutning havde kirken fået sin nuværende udstrækning, om end flere ændringer kom til efterfølgende (jf. s. 3381).

Opsætningen af hvælvene kan sandsynligvis dateres ved en teglsten med indskrift (fig. 70), 17×13×9 cm, som blev fundet 1934–35 i fyldet i en tilmuret †dør i korets sydvæg (s. 3379); stenen har sandsynligvis været indmuret et sted i kirken, da der er mørtelrester på siderne.²⁰⁸ Den højre del af stenen er brækket af, så teksten er ufuldstændig. Teksten blev indridset med en spids genstand, inden stenen blev brændt. Indskriften skrevet med minuskler lyder: »Anno d(o)m(ini) m(illesim)o cccc... regnante d(omi)no abbate... Amunesson edificatu(m) est... sup(ra) ecclesiam s(anc)te Mar[ie] in insula dei« (I det Herrens år 14... da klostret blev ledet af hr abbed ... Amundsen, blev der bygget ... over Sankt Mariæ Kirke ... på Guds Ø).²⁰⁹

Stenen dokumenterer sandsynligvis opsætningen af hvælvene 'over' kirken, og Lorenzen foreslog, at det manglende ord i sætningen kunne have været 'tectum' (loft eller tag) for hvælvene.²¹⁰ Mads Amundsen omtales som abbed 1453,²¹¹ så stenens udsagn og hvælvenes konstruktion (jf. ndf.) muliggør, at de er opført i midten af 1400-tallet.

I forbindelse med hvælvenes opførelse blev en triumfinur opført mellem munkekoret mod øst og lægmandskoret mod vest (jf. fig. 27, 30c og 98).²¹² Den består af to markante rektangulære murpiller, som bærer en kraftig mur med en spidsbuet

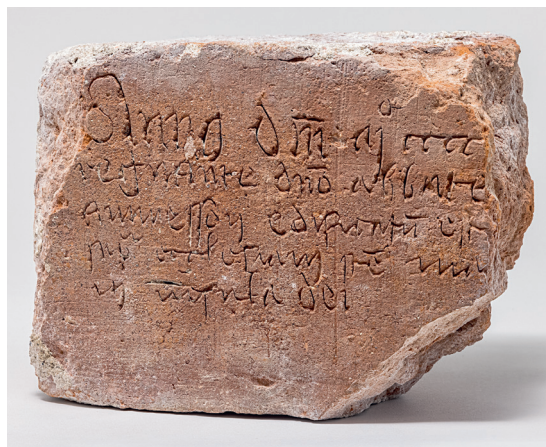

Fig. 70. Teglsten med indskrift, o. 1450 (s. 3374). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Brick with inscription, c. 1450.*

Fig. 71. Triumfmuren set mod nordøst over hvælvene (s. 3374). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Chancel arch wall looking north east above the vaults.*

bue. Muren, som er af røde munkesten lagt i munkeskifte med groft udglattede fuger, har en højde på godt 11 m over oprindeligt gulvniveau (jf. fig. 30a og d), men den kan have været højere, da oversiden synes nedbrudt (jf. fig. 71). Over hvælvene kan ses, at murtykkelsen indsnævres i både nord og syd ved et smalt tilbagespring på vestsiden. I syd er muren i forbandt med en lukkemur for det vestligste vindue i tregruppen (fig. 51, jf. ndf.), mens den i nord ikke er muret i forbandt. Mod vest er fem stilladshuller endnu synlige. Pillerne har mod vest et tilbagespring, hvorpå hviler en kraftig *bjælke*, som bærer *korbuemkrucifikset* (s. 3418). Den er opsat 1993, men har sandsynligvis haft en senmiddelalderlig forgænger eller kan have støttet et træbygget lektorium.²¹³ Ved opførelsen af triumfmuren blev andet arka-depar fra øst tilmuret (jf. ndf.),²¹⁴ og det vestligste

vindue i sydsidens tredje fag blev tilmuret med en halvstenstykk lukkemur (fig. 51), hvoraf otte hele skifter er bevaret.²¹⁵ Vinduesvangernes inderste fals blev hugget bort, så muren kunne flugte med bagmuren. I stikket er falsen ikke behugget, så muren har formentlig ikke udfyldt hele vinduet.

Hvælv mod øst. Som nævnt ovenfor blev de to østlige krydshvælv opført først. Det østligste hviler på to falsede helstenspiller i korets østhjørner, mens der er konsoller mellem første og andet hvælvfag. Konsollerne er pudset 1868-71 (s. 3385), så deres oprindelige form kendes ikke. Andet hvælvfag hviler mod vest på vederlag i triumfmuren (jf. ovf.). Gjordbuen mellem fagene er rundbuet og sandsynligvis ombygget 1868-71. Skjoldbuerne er spidsbuede og helstensdybe (jf. fig. 30c). Alle buerne er kraftigt pudset 1868-71 (s. 3385). Ribberne i første fag er afrundede,

Fig. 72. Kirkens tagrum set mod øst. Bemærk hvælvenes højdeforskel fra øst mod vest (s. 3374). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The church loft looking east. Note the difference in vault heights from east to west.*

mens andet fags er profilerede med tre afrundede led og platte (fig. 136 og 179d). De puklede kapper er muret i regelmæssige skifter, som mødes i et meget spidsvinklet sildebensmønster. Hvælvene har delvist bevarede *overribber* af fladelagte løbere. På oversiden af den nordøstlige ribbe af andet hvælvfag findes resterne af en muret *trappe*, hvis trin bestod af parvis fladelagte munkesten (fig. 73). Ved hvælvenes opførelse må de to øverste vinduer i østgavlen være reduceret eller helt tilmuret (fig. 31a og 177a).²¹⁶

Det var sandsynligvis meningen at lade den vestlige halvdel af kirkerummet stå med fladt træloft efter opførelsen af de østlige hvælv.²¹⁷ Det synes dog mest sandsynligt, at *de vestlige hvælv* (fig. 75–76) blev opført kort efter de østlige, da der ingen spor er efter bjælkehuller til et loft, som triumfmurens højde taget i betragtning skulle have været placeret under højkirkevinduerne.

Det tredje hvælvfag hviler mod øst på vederlag i triumfmuren (fig. 98).²¹⁸ Mellem de to fag er

brede, falsede piller, og i vestgavlen hviler hvælvet på udhuggede vederlag, og to omvendte, skråkantede granitsokkelsten er anvendt som konsoller. Skjoldbuerne er spidsbuede og helstensdybe, mens den spidsbuede gjordbue er tre sten bred. Begge hvælvs ribber har samme profil som ribberne i andet fag (fig. 179d, s. 3375). De stejle kapper er puklede med isselinjer, som danner en spids profil, hvor skifterne mødes i et spidsvinklet sildebensmønster (jf. fig. 75).²¹⁹ I det vestligste hvælvs sydvestlige kappe findes tre *klokkerebshuller* (jf. fig. 76), som har stået i forbindelse med klokker i en *†tagrytter* (s. 3379 og 3382).²²⁰

Tilmuring af højkirkevinduerne. Ved overhvelvingen af kirkerummet må højkirkevinduerne og vinduerne i vestgavlen være blevet tilmuret sandsynligvis i to etaper som hvælvslagningen. De senmiddelalderlige opmuringer er næsten alle erstattet med nyere murværk, senest fra 1997 (s. 3390), men sydsidens vinduer ind mod østfløjen samt vestgavlens tre vinduer har bevaret sine senmiddelalderlige lukkemure (jf. fig. 48 og 54–55). Vinduerne i syd blev lukket med murværk i lysningen (jf. fig. 173), mens vinduerne i vestgavlen blev tilmuret med en halvstenslukkemur i både facade og bagmur, hvorimellem der er fyldt op med sand og brokker (fig. 54–55). Både sydsidens

Fig. 73. Rester af trappetrin på andet hvælvfags nordøstre ribbe (s. 3377). Foto Arnold Mikkelsen 2021 – *Remains of steps on the northeastern rib of the second vault bay.*

Fig. 74. Korets hvælv set mod øst (s. 3375). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The chan-
cel vault looking east.*

øvrige vinduer og nordsidens stavværksvinduer kan være blevet tilmuret efter hvælvenes færdiggørelse, men tilmuringernes udformning kendes ikke – nordsidens er udskiftet med munkesten i krydsskifte efter middelalderen.

Stabilisering af kirkens mure. Ved indsættelsen af hvælvene og den efterfølgende nedrivning af $\dagger$ sideskibene (jf. ndf.) har hovedskibets høje mure haft brug for stabilisering for at kunne optage trykket fra de store hvælv.²²¹ Kraftige bindbjælker på tværs

af tagrummet er formentlig løbende blevet indsat for at afhjælpe dette, og nogle kan allerede være opsat i senmiddelalderen (jf. fig. 72 og 75).

$\dagger$ Dør i korets nordside. En fladbuget dør blev formentlig i senmiddelalderen indsat i korets nordside, så den respekterede de $\dagger$ nordre korsarmskappellers østmur (jf. fig. 26c, 28a, 30a og 128); den ledte formentlig ud til kirkegården. I bagmuren havde den sandsynligvis affasede vanger og har derved haft samme form som døren til trappe-

Fig. 75. Hvælv i langhusets vestende set mod vest (s. 3377). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Vaults in the west end of the nave looking west.*

huset i vestenden (s. 3352).²²² Anslagsfalsen til en dørfloj lå i midten af muren tæt på bagmuren, og døren må have svunget udad.²²³

†*Dør i korets sydside.* I korets sydside blev en dør indsat ind til de søndre korsarmskapeller, antageligt som erstatning for en ældre †dør. Den havde formentlig affasede vanger på begge sider (jf. fig. 26c og 30d), en bredere dørfals mod syd og var sandsynligvis spidsbuet.²²⁴ Døren blev sandsynligvis tilmuret ved østfløjens ombygning efter middelalderen (s. 3325).

†*Kamtakker på gavlene.* Senest i senmiddelalderen fik kirkens gavltrekanter tilføjet kamtakker; den vestres kamme forsatte formentlig ud over †trappehusets gavl (jf. fig. 20b). De fandtes endnu 1754, men var fjernet inden o. 1860 (fig. 23–24).

†*Tagrytter.* 1) I langhusets vestgavl findes der to store, udhuggede bjælkehuller fra to øst-vestliggende bjælker, som formodentlig har båret en tagrytter (jf. fig. 67), der kan have været senmid-

delalderlig. 1551 omtales, at Sophie Lykke skulle levere ca. 25 skippund bly tilbage, som var fjernet fra et spir, hvilket sandsynligvis var en tagrytter.²²⁵ 1586 afbildedes en tagrytter placeret omtrent midt over bygningen, og o. 1590 fandtes en sådan over vestenden (jf. fig. 18–19).²²⁶ Den blev erstattet af en større tagrytter o. 1620 (nr. 2, s. 3382).²²⁷

†*Sideskibenes og †nordre korsarmskapellers nedrivning samt ombygning af søndre korsarmskapeller.* Formentlig i forlængelse af kirkens overhvælving gennemgik bygningen store ændringer.²²⁸ †Sideskibene og de †nordre korsarmskapeller blev revet ned og de søndre korsarmskapeller ombygget (jf. fig. 69). Det er usikkert, hvorvidt disse store ændringer skete på en gang eller i flere etaper (jf. ndf.). Grunden til kirkebygningens reducere kan måske findes i basilikaens svære vedligehold og det senmiddelalderlige skifte til langhuset som arkitektonisk motiv.²²⁹ Varming mente, at †nordre sideskibs to østligste fag blev nedrevet først

Fig. 76. Kirkens vestligste hvælv med klokkerebshuller set mod øst (s. 3377). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The westernmost vault in the church, with bell rope holes, looking east.*

(jf. fig. 28a, detalje a), hvorefter en ny gavlmur skulle være opført mellem andet og tredje fag. De to vestligste fag blev muligvis stående frem til opførelsen af et tvåbenhus på nordsiden i første halvdel af 1600-tallet (s. 3381).⁴⁶ Ved nedrivningen af t'nordre sideskib kom t'trappehuset til at stå som en selvstændig bygningsdel.²³⁰

Ved sideskibenes nedrivning blev arkaderne tilmuret i munkesten, og de kom til at fremstå som blændinger i bagmuren. I hvert fald den østligste arkade og de to vestligste i syd vides at have haft denne form (jf. fig. 88d og 174) og ligeledes den vestligste arkade i nord.²³¹ Rasmussen Søkilde iagttog de fire arkader i hovedskibets sydmur i sommeren 1868 (jf. fig. 57). Arkadernes tilmuringer kaldte han 'svage', da de indeni var fyldt med grus og murbrokker; de var sandsynligvis lavet som kassemure.²³²

Klostrets grundmurede østfløj, som var blevet opført for enden af de søndre korsarmkapeller (s. 3323), blev efter sideskibets nedrivning for-

bundet med kirken ved en ny vestlig lukkemur mellem fløjen og kirkens sydmur (jf. fig. 44-45). Den nye ruminddeling er usikker, men en smal, fladbuet t'dør blev indsat i den østligste søndre arkade (jf. fig. 41). Døren kunne muligvis lede ind til den derved opståede gang mellem kirken og østfløjens nordligste rum. I lukkemuren er der spor efter et tvindue i første stokværk og muligvis en højsiddende dør (jf. fig. 44-45).²¹⁶ På et senere tidspunkt, muligvis i senmiddelalderen eller renæssancen, ændredes ruminddelingen ved indsættelsen af to t'hvælv mellem de søndre korsarmkapellers østmur og den nye vestlukkemur (jf. fig. 20a), og kapellernes oprindelige t'vestmur må derved være revet ned.²³³ Ombygningen af korsarmkapellerne til en del af østfløjen må have resulteret i, at de kunne komme under et *sadeltag*, og flere *tagspor* er blevet konstateret på kirkens sydmur 1934-35 (jf. fig. 177b). Derved blev søndre høj Kirkemurs vinduestregruppe i andet fag tilmuret.¹⁹⁸

Fig. 77. Rekonstruktion af kirken efter tilføjelse af våbenhus på nordsiden i begyndelsen af 1600-tallet (s. 3381). 1:600. Set fra nordvest. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the church after the addition of a porch on the north side at the beginning of the 1600s. Seen from the north west.*

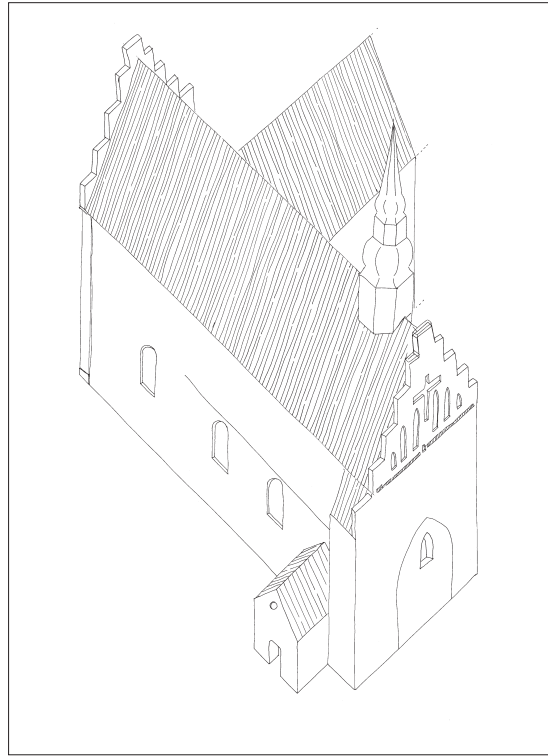
EFTERMIDDELALDERLIGE TILFØJELSER

Efter middelalderen gennemgik bygningen flere mindre om- og tilbygninger, men kun en begravelse formentlig fra 1594 under koret er bevaret. Vestligt i langmurene blev to $\dagger$ døre indsat, et $\dagger$ våbenhus blev opført mod nord i første halvdel af 1600-tallet, og formentlig o. 1670 blev en $\dagger$ begravelse indrettet i vestenden af skibet. Kirken fik flere på hinanden følgende $\dagger$ tagryttere over vestenden, og 1817 erstattede et $\dagger$ våbenhus ved vestgavlen det nordre $\dagger$ våbenhus.

Den rantzauske begravelse. Under koret lod Breide Rantzau 1594 formentlig indrette en krypt, som endnu er bevaret, men anvendes som fyrrum (jf. s. 3392).²³⁴ Adgangen til krypten er ved en fladbuet dør i østgavlen fra 1868-71 (jf. fig. 168), men allerede inden da var en $\dagger$ dør indsat på samme sted (jf. fig. 20b). Den oprindelige nedgang var fra kirkerummet ved en $\dagger$ dør i kryptens vestende.²³⁵ Rummet er overhvalvet med et pudset tøndehvalv, som vender i kirkens længderetning og har en stikkappe i nord og i syd.

Adgang til herskabspulpitur. Ved korets sydvæg findes et herskabspulpitur fra 1847 (s. 3428), hvis rundbuede åbning er hugget ud i muren (fig. 119). En tynd lukkemur afgrænser pulpituret fra østfløjens andet stokværk, hvortil der er adgang ved en retkantet dør. Samme sted blev der o. 1620 opsat et $\dagger$ herskabspulpitur (nr. 1, s. 3429), hvortil der var adgang via en $\dagger$ dør fra østfløjens såkaldte 'kirkekammer' (jf. fig. 21a, s. 3383). Samme dør blev formentlig benyttet til $\dagger$ herskabspulpitur nr. 2 fra 1765 (s. 3429), men er blevet opslugt af den nuværende åbning 1847.

$\dagger$ Døre i skibets vestende. Formentlig kort efter reformationen og klostrets konvertering til herregård blev to $\dagger$ døre indsat i kirkens vestende i den vestligste arkade i både nord og syd (jf. fig. 21a, 28d og 88b); den søndre var fladbuet.²³⁶ Jacob Madsen

nævner 1589, at 'bønderne går ind til den nordre side', og medtog også en dør på sin skitse (fig. 163),¹⁰⁹ og på fig. 19 fra o. 1590 indikerer en mørk aftegning ligeledes en dør på sydsiden. Begge døre blev tilmuret 1817 ved opførelsen af et $\dagger$ våbenhus mod vest (s. 3382).

$\dagger$ Våbenhus mod nord. Et lille, omtrent kvadratisk våbenhus blev sandsynligvis opført i første halvdel af 1600-tallet på kirkens nordside ud for den vestligste arkade (jf. fig. 20b og 21a).²³⁷ Det blev 1817 erstattet af et $\dagger$ våbenhus mod vest (jf. s. 3382). Det var muligvis bygget sammen med trappehuset på nordvesthjørnet (s. 3379). Våbenhuset var 8×9 alen i grundplan og af grundmur,²³⁸ og det havde indgang fra nord. Adgangen til kirken var gennem den ældre $\dagger$ dør i den tilmurede arkadeåbning (jf. ovf.). Muligvis var der en cirkulær åbning eller blænding i gavltrekanter. Våbenhuset var dækket af et sadeltag, hvis tagspor endnu var synligt 1995.²³⁹ 1701 manglede det et loft,²⁴⁰ og 1799 havde det flisegulv og bræddeloft.²³⁸ Samme år var tagkonstruktionen 4 alen høj med spær af fyr og belagt med tegl.²³⁸

Den trolleske ÷begravelse. Formentlig o. 1670 blev en begravelse indrettet af Birgitte Trolle i kirkens sydvesthjørne (jf. fig. 78a-c); den blev opfyldt 1817 (s. 3385).²⁴¹ Krypten, som blev genfundet 1988-89, var rektangulær med kraftige mure og overdækket med fem bjælker, hvorpå var et gulv; dens dybde og adgangsforholdene kunne ikke konstateres.²⁴² Krypten må oprindeligt have raget op i kirkerummet, da skibets gulvniveau (s. 3391) lå ca. 65 cm under kryptens overkant, og muren mod nord var desuden kalket på ydersiden.²⁴³ I nordmuren var der på nordsiden, dvs. uden for krypten, et vederlag til en bjælke (jf. fig. 78b).

†*Tagryttere.* 1) Formentlig senmiddelalderlig, se s. 3379. 2) Muligvis o. 1620 erstattede en større tagrytter den ældre rytter (jf. fig. 20b). Dens form minder om spiret på Cai Rantzaus trappetur ved østfløjen opført o. 1620, hvorfor han også kan have ladet kirkens 'spir' opføre. Det er formentlig dette, der 1701 er omtalt som et stort spir dækket af skifer og bly.²⁴⁰ Det havde antagelig polygonal base med to løgkupler og var afsluttet af en vindfløj eller fane (jf. fig. 20b). Selve spiret blev sandsynligvis ombygget inden midten af 1700-tallet til en enkelt løgkuppel afsluttet af en vindfløj (jf. fig. 23).

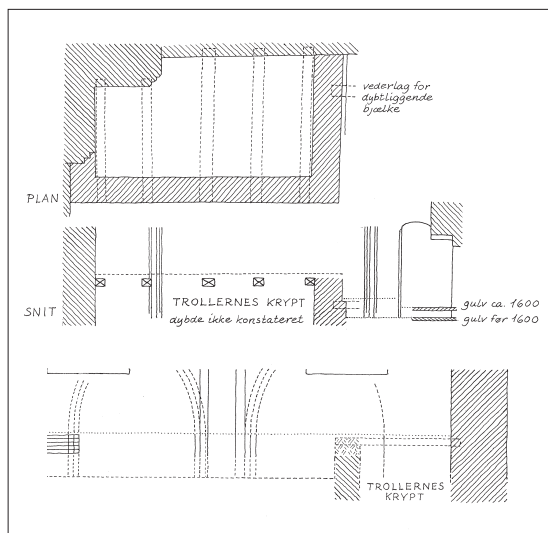

Fig. 78a-c. Den trolleske krypt (s. 3381). 1:200. a. Plan (vest opad). b. Snit set mod vest. c. Snit set mod syd. Målt og tegnet af Jens Chr. Varming 1988-89. I Varmings Tegnestue. — *The Trolle crypt. a. Plan. b. Section looking west. c. Section looking south.*

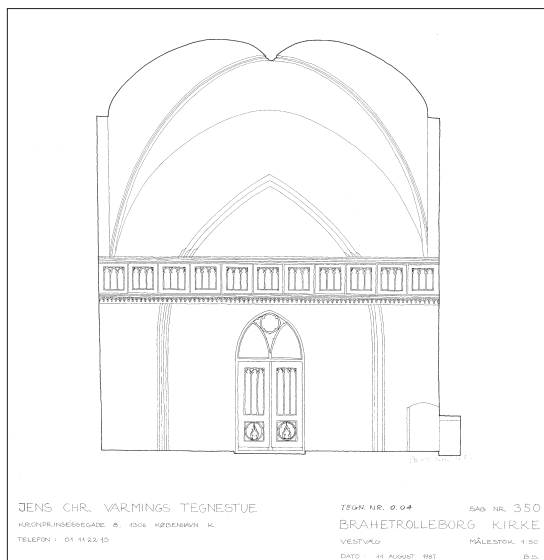

Fig. 79. Kirkens vestvæg med ÷pulpitur (s. 3426) set mod vest. 1:200. Målt og tegnet af Birte Skov 1987. I Varmings Tegnestue. — *The west wall of the church with ÷gallery, looking west.*

3) 1755 opsattes en ny, høj tagrytter over kirkens vestende af Christian Ditlev Reventlow (jf. fig. 24-25);²⁴⁴ den blev nedbrudt 1869 (s. 3385).⁴⁵ Den var nederst kvadratisk med ottekantet lanterne med otte søjler.²⁴⁴ Spiret, som var spåntækket, havde to løgkupler og var afsluttet med en vindfløj (s. 3393).²⁴⁰ Den omtales 1756 som 'meget sirlig', og 1799 nævnes, at de otte piller og loftet under spiret var beklædt med bly, mens spiret var spåntækket.²⁴⁵ Lanternen stod på et underlag af syv pommerske bjælker med brædegulv og to stokværk af massivt egetømmer.²⁴⁵ 1836 skulle den have nyt loft, og 1862 var søjlerne og loftet beklædt med bly.²⁴⁶ 1862 var der adgang til tagrytteren fra ÷trappeturset på nordsiden (s. 3380).⁴⁵ Dettets overdør blev sandsynligvis udvidet nedadtil i forbindelse med tagrytternes brug og udskiftning (jf. fig. 65), og samtidig blev en del af den ubrugte skjoldbue i vestgavlen formentlig hugget bort (jf. fig. 55).

†*Våbenhus mod vest.* Ved kirkens istandsættelse 1817 blev et nyt våbenhus opført ved vestgavlen (jf. fig. 80 og 25), og det nordre våbenhus blev nedrevet (s. 3381). Huset var formentlig omtrent 6,5 m bredt og muligvis kvadratisk. Det havde gavlmot vest og omsluttende vestgavlens tilmurede ar-

kade, så det til sadeltagets tagrygning var godt 10 m højt (jf. fig. 177d);²⁴⁷ det omtales 1862 som 'et højt usædvanligt våbenhus'.⁴⁵ Adgangen var formentlig fra nord, hvilket 1867 vises som en rektantet dør i et rundbuet spejl (jf. fig. 25). Fra våbenhuset var der adgang til kirken ved en $\dagger$ dør brudt igennem den middelalderlige lukkemur i vestgavlen,²⁴⁸ og fra husets øvre stokværk var der adgang til $\dagger$ vestpulpituret (jf. ndf.).⁴⁵ En $\dagger$ bindingsværksvæg med en rektantet dør blev muligvis på dette tidspunkt indsat øverst i den middelalderlige lukkemur i vestarkaden (jf. s. 3362). Våbenhuset blev nedrevet ved restaureringen 1868-71 (s. 3385).

$\dagger$ Støttepille. Ved kirkens sydfacade mellem tredje og fjerde fag blev der formentlig i første halvdel af 1600-tallet opført en kraftig støttepille (jf. fig. 21a og 28d).²⁴⁹ Kirkens mure har formentlig ikke kunnet modstå hvælvenes udadrettede tryk, efter sideskibet var blevet nedrevet. Den blev nedtaget og genopbygget 1668 (jf. s. 3384).

$\dagger$ Adgang til $\dagger$ vestpulpitur. Antagelig o. 1765 blev et pulpitur (s. 3426) opsat ved vestvæggen (fig. 79). Hvorledes den oprindelige adgang var udformet, er usikkert, men fra 1817 var der opgang til det gennem det høje våbenhus mod vest (jf. s. 3382).²⁵⁰ Efter tårnets opførelse 1868-71 blev der adgang fra dette andet stokværk ved døren i $\dagger$ bindingsværkvæggen.⁵⁷ Pulpituret blev nedtaget og døren fjernet 1988 (s. 3389).

$\dagger$ Adgang til orgelpulpitur i øst. 1802 blev alterpartiet fornyet, og et endnu eksisterende orgelpulpitur sat op derover (s. 3432). Dertil var der adgang fra østfløjens tredje stokværk ved en rundbuet dør, som løb skråt gennem korets murværk.²⁵¹ Den blev tilmuret 1868-71, men er endnu synlig fra østfløjen.

EFTERMIDDELALDERLIGE ÆNDRINGER OG VEDLIGEHOLDELSER

1555 omtales, at sten og tømmer fra de nedbrudte kirker i Fleninge og Hågerup skulle gives til Holme Klosterkirke (s. 3487 og 3493).²³

1589 visiterede biskop Jacob Madsen kirken. Han noterede, at bygningen var høj, intet tårn havde, at der var en indgang fra nord (jf. s. 3381), og at kirken var dækket af fire 'skønne' hvælv.¹⁰⁹

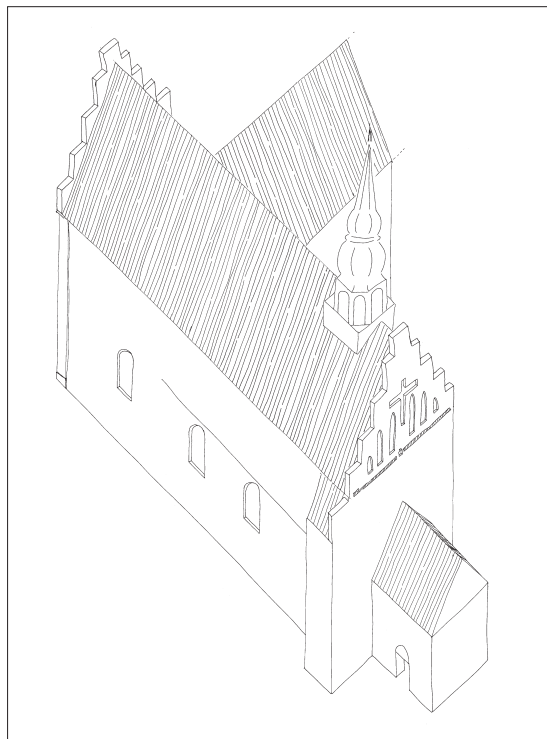

Fig. 80. Rekonstruktion af kirken efter tilføjelse af våbenhus ved vestgavlen 1817 (s. 3382). 1:600. Set fra nordvest. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the church after the addition of a porch at the west gable in 1817. Seen from the north west.*

O. 1620 iværksatte Cai Rantzau en større ombygning af østfløjen (jf. s. 3325), hvorved de søndre korsarmskapeller blev helt opslugt af fløjen (jf. fig. 32 og 174). Bygningen blev forhøjet, hvorved den fik sin nuværende størrelse.²⁵² Rummene op mod kirkens sydmur bestod herefter af et rum i stueplan med to hvælv på tværs af bygningen (jf. s. 3379) og et såkaldt 'kirkekammer' på første sal (jf. fig. 20a); hvorvidt det hvælvende rum var en del af kirken, er uvist. Kirkekammeret var delt i to rum omkring en gang, som førte til en $\dagger$ dør til et $\dagger$ herskabspulpitur på langhusets sydmur (s. 3381 og 3428). En lignende indretning som kirkekammerets kendes fra Valdemars Slotskirkes østende (s. 2562), hvor den dog er fra o. 1760. Efter bygningens forhøjelse blev der brudt en rektantet dør fra kirkens loft til østfløjens loft gennem det midterste af højkirkevinduerne i anden tregruppe fra øst (jf. fig. 48). Åbningen er til-

Fig. 81. Kirken set fra nordvest. Foto Ebbe Hædersdal o. 1990. I privateje. – *The church seen from the north west.*

muret med gasbetonblokke ved kirkens overgang til selveje 1979 (jf. s. 3315).

Efter Karl Gustav-krigene nævnes 1668, at den store $\dagger$ støttepille på kirkens sydside var 'nedfalden', og den blev nedtaget helt til grunden og muret op igen af muremester Andreas Wulff; derefter var pillen ca. 3,75 alen bred, 5,5 alen dyb og 22 alen høj.²⁵³ Ligeledes befæstede han hvælbuerne med jernankre – både 'den store bue' og 'den lille bue'. Han anvendte 17 læster og 8 tøn-der kalk og 440 tagsten til arbejdet med pillen, hvælvene og andet uspecificeret.²⁵³

Ombygning af $\dagger$ trappehus? Ved undersøgelserne 1988-89 blev der fundet tre trinsten af sandsten fra en højredrejet, rektangulær spindeltrappe.²⁵⁴ Hvis de var fra kirken, kan de antyde, at trappehuset ved skibets nordvesthjørne blev helt el-

ler delvist ombygget muligvis i første halvdel af 1600-tallet.²⁵⁵

Antagelig o. 1700 blev der muligvis opsat et mindre $\dagger$ pulpitur til et svaleredeorgel ved syd-muren i andet fag ($\dagger$ orgel nr. 1, s. 3430). En $\dagger$ dør fra en trappe i østfløjens nordre ende førte derud, og det blev båret af tre indmurede bjælker (jf. fig. 30d).²⁵⁶

Efter en stor storm 1718 var en del af kirkens tagsten blæst af, og et stykke af skibets gesims på nordsiden var faldet ned på våbenhuset og havde ødelagt dets tag, lægter og loft.²⁵⁷

Efter Christian Ditlev Reventlow overtog Brahetrolleborg 1722 blev der kaldt syn over gods-sets kirker, der alle trængte til istandsættelse. Der måtte 'gøres eksekution i Trolles bo og midler' for at inddrive penge til bygningernes reparation.

Arbejdernes omfang kendes ikke, men brøstfældigheden var stor, og man frygtede 'forværring, ubodelig skade og fare'.²⁵⁸ 1731 blev murermester Lars Klingenberg betalt 5 rdl. for at mure en port ved kirken.²⁵⁹ Det er meget usikkert, om der menes en dør i kirken eller en kirkegårdsport.

1756 var kirken i god stand,²⁴⁴ da den året forinden var sat i stand af Christian Ditlev Reventlow.²⁶⁰ Hvor omfattende istandsættelsesarbejderne var, vides ikke, men en tågrytter (nr. 3, s. 3382) blev samtidig sat op. 1765 blev kirken sat i stand indvendig af gehejmeråd Christian Ditlev Reventlow, og formentlig blev et nyt tårerskabs-pulpitur opsat samme sted som sin forgænger (jf. s. 3429).²⁶⁰ 1774 omtales kirken som høj, 'meget anseelig', med hvælvinger og et spir med tre klokker samt tårnur (s. 3436).²⁶⁰

1799 nævnes, at kirken havde tre døre, og en stentrappe med rækværk førte fra skibets syddør ned til gårdspladsen.²³⁸ 1802/03 blev kirken sat i stand både 'ude og inde', bl.a. med nye vinduer (s. 3391) og nyt inventar (s. 3404).²⁵¹

Hovedistandsættelse og tåvåbenhus 1817. Kammerherre Ditlev Christian Ernst Reventlow fik istandsat kirken i sommeren 1817, hvor et nyt våbenhus blev opført ved vestgavlen (s. 3382), og indgangene mod nord og syd i kirkens vestende blev tilmuret.²⁶¹ Den trolleske begravelse var i dårlig stand og blev fyldt op med jord og sand (s. 3381).²⁶²

1829 var østgavlen revnet, og den blev forsynet med tåjernankre. Et stykke murværk i nordmuren ved det østre hvælv var også faldet ned og skulle opmures, og et jernanker i hvælvet blev fastgjort.⁴⁰ 1847 blev kirkens inventar fornyet (jf. s. 3404), gulvene ligeledes fornyet (s. 3391), og 'hullerne' i hvælvene blev dækket af forgyldte stjerner (jf. fig. 99, s. 3397).²⁶³ 1862 var kirken 'meget høj, lys og anseelig' og 'særdeles smuk og vel vedligeholdt', men nye vinduer ønskedes indsat (jf. s. 3391).²⁶⁴

Kirkens facader er gentagne gange gennem tiden blevet skalmuret og repareret med både røde og gule teglsten i forskellige formater (jf. fig. 28a-d).²⁶⁵ Disse ommuringer kan ikke dateres, men facaderne har antagelig været udsatte efter tåside-skibenes og de tånordre korsarmskapellers nedbrydning.

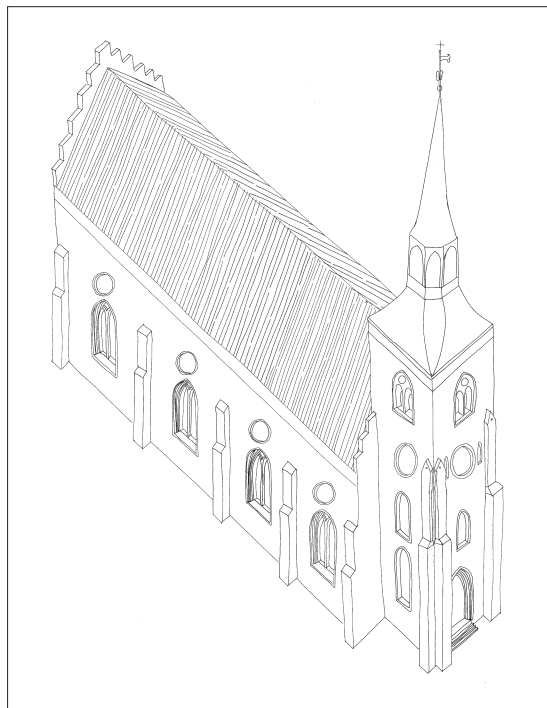

Fig. 82. Rekonstruktion af kirken efter restaureringen 1868-71 (s. 3385). 1:600. Set fra nordvest. Tegnet af Pia K. Lindholt 2022. – *Reconstruction of the church after the restoration of 1868-71, seen from the north west.*

RESTAURERING 1868-71

Som mange andre kirker gennemgik bygningen en stor og gennemgribende restaurering i anden halvdel af 1800-tallet. 1867-68 blev et restaureringsforslag godkendt af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet samt biskop C. T. Engelstoft; sidstnævnte ønskede dog en anden udformning af korgavlen end den fremlagte.²⁶⁶ Provstesynet havde forinden fundet, at kirkens daværende ydre ikke passede til dens 'smukke' indre, og at vinduerne burde skiftes til nogle 'i passende form og størrelse'. Man fandt desuden, at planen om et tårn var anbefalelsesværdigt, så kirken ville få 'et til dens bestemmelse og stil svarende præg'.²⁶⁷

Restaureringen, som blev udført under kirkeejeren Ferdinand Carl Otto Reventlow, blev foretaget ved arkitekt H. A. W. Haugsted, og godsets murermester Andersen stod for arbejdet.²⁶⁸ Den lokale historiker og landmand Niels Rasmussen Søkilde var til stede ved restaureringen og ned-

Fig. 83. Østgavlen set fra øst. Foto Ebbe Hædersdal o. 1990. I privateje. – *The east gable seen from the east.*

skrev en fyldig beskrivelse af arbejderne. Ligeledes dokumenterede han bygningsspor i sydfacaden (fig. 57). Han omtaler kirkens udseende efter restaureringen som 'en af de skønneste landsbykirker i landet', men han syntes dog også, at den så næsten for ny ud, da man ikke kunne genkende den gamle klosterkirke.²⁶³ Arbejdet blev udført af lokale håndværkere, hvilket Rasmussen Søkilde var godt tilfreds med, da han fandt det en 'uskik' at bruge udenlandsk arbejdskraft.²⁶⁹

Murværk. Til udbedringer og nybyggede bygningsafsnit blev benyttet gule normalsten lagt i krydsskifte. Ca. en halv sten i dybden blev hugget af især sydsidens middelalderlige murværk (jf. fig. 86–87),²⁷⁰ og størstedelen af facaderne blev skalmuret (fig. 28a, b og d), bl.a. nordsidens vestende, hvor trappehuset var blevet revet ned ved samme lejlighed (s. 3369). Det var formentlig også et forsøg på at bringe langmurene i lod, da de kan have

været skæve på grund af facadernes sammensatte murværk og hvælvenes udadrettede tryk. En cirkelblænding med rosetprydet bund og profileret cirkelslag blev indsat i østgavlen (fig. 83), mens der i hvert fag mod nord og syd blev indsat en lignende blænding dog med firpasmønsteret bund (jf. ndf.); de søndre blev fjernet 1997 (jf. s. 3390). Ca. 1,4 m, 'ni kvarter', af høj Kirkemurene blev nedtaget, 'for at bringe kirkens usædvanlig høje mure mere i harmoni med dens længde'.²⁷¹ Både facader og bagmure blev pudset med cement, så de fremstod glatte og ensartede (jf. fig. 81). En frise med firpasmønster løber under de nye, profilerede gesimser (jf. fig. 84), som blev muret i vater, så de senmiddelalderlige skifteganges fald mod vest blev udlignet (jf. fig. 50 og 59, s. 3356 og 3363).

Ved kirkens mure blev i alt rejst 12 'lette og smagfulde' støttepiller,²⁷¹ hvoraf to findes ved henholdsvis øst- og vestgavlen (jf. fig. 83). Ved syd-

muren blev der opført tre, henholdsvis en øst for østfløjen og to mod vest (jf. fig. 84), som erstatning for den store og 'tunge' pille (s. 3383).²⁷¹ På nord-siden blev fem piller rejst, så kirkens indre deling i fire fag afspejles i det ydre. De omtrent kvadratiske piller står på en pudset teglstenssokkel og har skiferafdækning både midt på og øverst på pillen.

Døre. Døren mellem skib og tårnrum fik sin nuværende form med spidsbuet stik og rette vanger, omend stikket er sænket 1988-89 ved gulvsænkningen (s. 3389). Da $\uparrow$ trappehuset blev revet ned, blev døren i skibets nordvesthjørne tilmuret (jf. s. 3352), og ligeledes tilmuredes overdøren (jf. fig. 65).

Vinduer. Ni store spidsbuede vinduer med let smigede og profilerede vanger blev indsat i kirken i stedet for de ældre vinduer (jf. s. 3391); profilerne har affasede, rundstavs- og hulkelede led. To slanke vinduer blev indsat i østgavlen omtrent samme sted som de romanske havde været (jf. fig. 83), og i første fag mod syd blev et højtsiddende vindue indsat for at give lys på orgelpulpituret (jf. s. 3432). De seks vinduer i skibets nord- og sydside har rundstavsprofileret stavværk, som inddeler vinduerne i to spidsbuede åbninger. Ved udhugning af

vindueshullerne blev der fundet en $\uparrow$ (?)abbedssignet (s. 3315).²⁷¹ Ved afkortningen af kirkens mure forsvandt det øverste af østgavlens blændingsdekoration samt en del af de øverste vinduers stik og i nord og syd den øvre del af højkirkevinduernes stik (jf. fig. 50 og 62). Vinduerne blev i stedet afstivet med fladbuede aflastningsbuer.

I kirkens *indre* blev væggene som nævnt pudset med cement, og triumfinurens østside blev ommuret og pudset. Både hvælvenes skjold- og gjordbuer blev sandsynligvis om- eller undermuret, så de i dag fremstår helstenshøje, og *hvælvkonsollerne* mellem første og andet fag fik nye profileringer. Ribberne og kapperne blev formentlig ikke overpudset. Gulvene blev nylagt (jf. s. 3391).

Taggavle. En ny gavltrekan blev opført mod øst som erstatning for den romanske gavltrekan, som blev revet ned sammen med murens øverste meter (fig. 34). Rasmussen Søkilde nævner, at gavlen fik 'gotiske kamme',²⁷¹ og den nygotiske opbygning fornægter sig ikke. Over den omløbende firpasfrise rejser gavlen sig med to spidsbuede og profilerede åbninger omgivet af små cirkelblændinger, dobbelte, spidsbuede højblændinger og en korsblænding (jf. fig. 83). Gavltrekanen afsluttes af

Fig. 84. Kirkens sydfacade set fra syd. Foto Jens Chr. Varming 1988-89. I Varmings Tegnesteue. — The south facade of the church seen from the south.

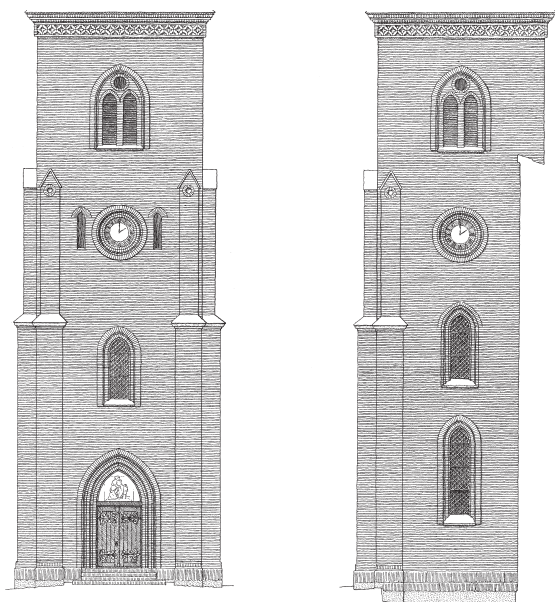

Fig. 85a-b. Opstalter af tårnets vest- og sydfacader (s. 3388). 1:300. Målt og tegnet af Jens Chr. Varming 1995. I Varmings Tegnestue. – *Elevations of the west and south facades of the tower.*

11 brynede kamtakker belagt med røde vingetegl. Mod vest blev den middelalderlige gavltrekant reduceret i forbindelse med tårnets opførelse (jf. fig. 28c), og tre brynede kamtakker som de østlige blev opmuret på hver side af tårnmuren. Kirkens tagværk og -beklædning blev også udskiftet (jf. s. 3393).

Tårnet. Et højt, slankt tårn ved skibets vestgavl stod færdigt 1869 og erstattede ↑trappehuset, ↑tagrytteren og ↑våbenhuset (fig. 17).²⁷² Det er kvadratisk og i fire stokværk afsluttet af et spir, som er inspireret af spiret på Skt. Knuds Kirke i Odense (DK Odense 287).²⁷³ Murene er af gule normalsten, som de øvrige udbedringer (jf. ovf.), og østmuren står oven på resterne af vestre gavltrekant (jf. ovf.). Facaderne stod ved opførelsen i blank mur (jf. fig. 84-85) – de er nu kalket hvide.⁴⁶ Murene afsluttes af en frise og gesimser som på langhuset (jf. s. 3386). Ved vesthjørnerne findes fire støttepiller, som har skiferafdækning midt på og afsluttes af en lille cirkelblænding under en tagformet skiferafdækning.

Adgangen til tårnrummet, som fungerer som våbenhus, er ved en retkantet *dør* i et spidsbuet

spejl; dørens vanger har affasede led, rundstavs- og hulkelprofiler (jf. fig. 85a). Over dørflojene er der en profileret overligger (jf. s. 3425), som bærer en *bygningstavle* forestillende Maria med Jesus og Johannes som børn, en kopi af Bertel Thorvaldsens relief på døbefonten (fig. 123, s. 3415).²⁷¹ Den er af lys rødlig sandsten, ca. 135×174 cm, og motivet er i højt relief. Tavlen blev repareret 1971 og muligvis igen 2011, hvor den havde slået revner.⁵⁰ Fra tårnrummet, som er dækket af et fladt, pudset loft, er der adgang til kirkerummet ved døren i vestgavlen (jf. ovf.). Fra tårnets tredje stokværk er der adgang til kirkens loft ved en udhugget, nærmest spidsbuet åbning, som på østsiden omgives af en større, rundbuet niche.²⁷⁴

Tårnets spidsbuede vinduer med støbejernsrammer respekterer ikke stokværksinddelingen, og de to nederste vinduer i nord og syd fordeles sig over både tårnrummet og andet stokværk. I andet stokværk er der endvidere et højere placeret vindue mod nord, syd og vest (fig. 85a-b). Tredje stokværk, hvor tårnuret står (s. 3436), har et cirkulært vestvindue med rosetformet støbejernsramme samt to spidsbuede glugger. I nord og syd er der cirkulære blændinger til urskiverne. Klokkestokværket har et glamhul mod nord, syd og vest, som består af to koblede, spidsbuede åbninger, hvorover findes en cirkelblænding i et fælles spidsbuet, profileret spejl. Alle åbninger og blændinger er profileret med affasede, rundstavs- og hulkelede led.

Tårnet afsluttes af et højt, slankt og kobberbeklædt spir i to etager, hvoraf den øverste er en svært tilgængelig udsigtslanterne. I den nederste tagflade er der en kvist mod hvert verdenshjørne; de blev istandsat 1991.⁵⁷ Lanteren er ottekantet med spidsbuede åbninger, og derover rejser spiret sig, som afsluttes af en vindfløj (s. 3393).

1869 omtales restaureringen som 'storartet',⁴⁴ og året efter beskrives den således: 'Denne kirkes storartede restauration er nu fuldendt med opførelsen af et henimod 80 alen højt kobbertækket tårn og en gennemgående særdeles smagfuld forbedring af kirkens ydre og til dels af dens indre'.²⁷⁵ Den var nu 'landets smukkeste og mest imponerende landsbykirke'.²⁷⁶ J. B. Løffler var mere kritisk og mente, at den gjorde »et pynteligkoldt og nymodens Indtryk«.²⁷⁷

ISTANDSÆTTELSE I 1900-TALLET

1901 blev murværk på tårnet og gesimser istandsat.²⁷⁸ 1905 var kirken 'god, stærk og særdeles vel vedligeholdt', dog havde den enkelte revnedannelser og cementpudsen skallede af.⁴⁴ 1919 og op igennem 1920'erne blev tårnets vestfacade og gesimserne repareret, og kirkens cementpuds blev ligeledes repareret og revner i murene efterteret, men de skønnedes ikke at være af betydning.²⁷⁹ 1928 omtales, at kirken ingen antikvarisk interesse havde efter istandsættelsen 1868-71 på grund af overpudsningen af facader og bagmure.²⁸⁰ Efter Villh. Lorenzen og Ch. Christensens undersøgelser af kirkens bagmure 1934-35 måtte de pudses og kalkes igen (jf. s. 3328).²⁸¹ Ved kirkens overgang til selveje 1979 blev en brandmur af gasbetonblokke opført mellem kirkens og østfløjens tagrum.²⁸² 1983 blev tårnet istandsat, hvor et større antal teglsten blev udskiftet,⁵⁷ og 1986-87 blev spiret istandsat, da vindfløjen havde revet sig løs i en storm (jf. s. 3393).

Indre istandsættelse 1988-89. I forlængelse af istandsættelsen af herregården (s. 3326) og hospitalet (s. 3319) i første halvdel af 1980'erne foretog

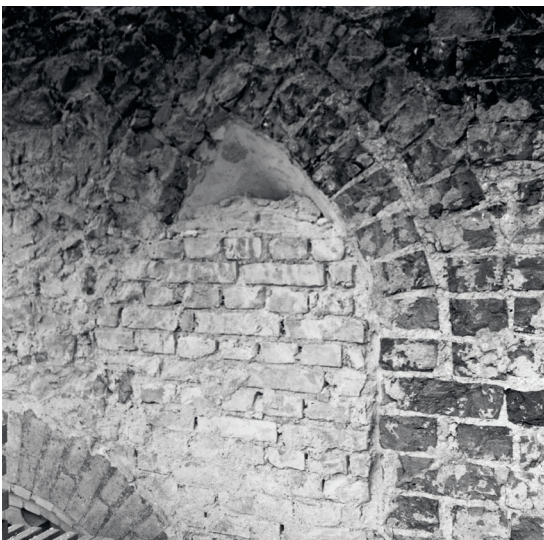

Fig. 86. Det vestlige vindue i søndre højkirke-murs 5. fag under pudsafbankningen 1997 (s. 3390). Foto Jens Chr. Varming 1997. I Varmings Tegnesteue. – *The western window of the fifth bay of the south high wall during the renovation 1997.*

Fig. 87. Det midterste vindue i søndre højkirke-murs 5. fag under pudsafbankningen 1997 (s. 3390). Foto Jens Chr. Varming 1997. I Varmings Tegnesteue. – *The middle window of the fifth bay of the south high wall during the renovation 1997.*

arkitekt Jens Chr. Varming en vurdering af kirkens tilstand. Cementpudsen på facaderne burde fjernes, da den var nedslidt og forvitret, og østgavlen syntes intakt bag puds. Vinduerne fra 1868-71 måtte bibeholdes, og det var derfor ikke ønskeligt at forsøge at give kirken et mere oprindeligt udtryk, da det ville kræve for store og uoverskuelige ombygninger. For at opnå et nyt helhedsindtryk kunne facaderne tyndpudses i stedet for det tykke cementpuds. En plan for hele kirkens både ydre og indre istandsættelse blev udarbejdet, men en istandsættelse af kirkens facader kom til at vente nogle år (s. 3390), mens reparationer af cementpudsen blev udført i mellemtiden.⁴⁶

Langt mere omfattende blev den indvendige istandsættelse af både bygning (fig. 185) og inventar (jf. s. 3404), som blev påbegyndt 1988.⁴⁶ Bygningsistandsættelsen omfattede en sænkning og omlægning af gulvene i hele kirken (jf. s. 3391) – hvorfor også døren i skibets vestgavl blev sænket – og renovering af vægge, hvælvene i langhuset og loftet i tårnrummet.⁵⁷ Derudover blev et nyt varmekværk og nye elektriske installationer indlagt (s. 3392 f.).⁴⁶ Ved fjernelse af $\dagger$ vestpulpituret (s. 3426) erstattede en ny teglmuret

mur den $\dagger$ bindingsværksbyggede del af vestarkadens lukkemur (jf. s. 3383). Et cirkulært vindue blev udført i det nye murværk (jf. fig. 135).⁴⁶

I forlængelse af den indre renovering blev en kraftig bjælke af eg opsat på vederlagene på triumfmuren 1993 (s. 3374), og korbuekrucifikset blev ophængt derpå (s. 3418).⁹⁵

Ydre istandsættelse 1995-97. I midten af 1990'erne fortsatte istandsættelsen af kirkens ydre.⁴⁵ Cementpudsen blev banket af facaderne, og nye granitsokler af indkøbte 'gamle' sokkelsten blev indsat på nord- og sydsiden. Mod syd er granitsoklen skråkantet, mens den mod nord er uden profilering (jf. fig. 68); dog har en stor mængde sten kløvemærker.²⁸³ På sydfacaden, hvis sammensatte murværk trængte til betydelig reparation,

blev de to cirkelblændinger fra 1868-71 fjernet, og en ny skalmur opført især ved det øverste vinduesstokværk (jf. fig. 56 og 84).²⁸⁴ Ligeledes blev der på sydsiden i en tilmuret vinduesåbning udført en spidsbuet *blænding* med falsede, affasede vanger og savtandet stik (jf. fig. 56).²⁸⁵ Det var oprindeligt planen, at blændingen skulle være et vindue.⁵⁷ Formentlig blev den middelalderlige vestgavls savskifte reetableret på hver side af tårnet på dette tidspunkt. Tårnet blev ligeledes istandsat med større reparationer af murværket.⁴⁶

Kirken blev tyndpudset og hvidkalket, da murværkets blandede sammensætning og 'brogede' udseende af røde og gule tegl ikke egnede sig til at stå i blank mur som herregården.⁵⁷ De seneste 20 år er der løbende udført mindre vedligeholdelser.

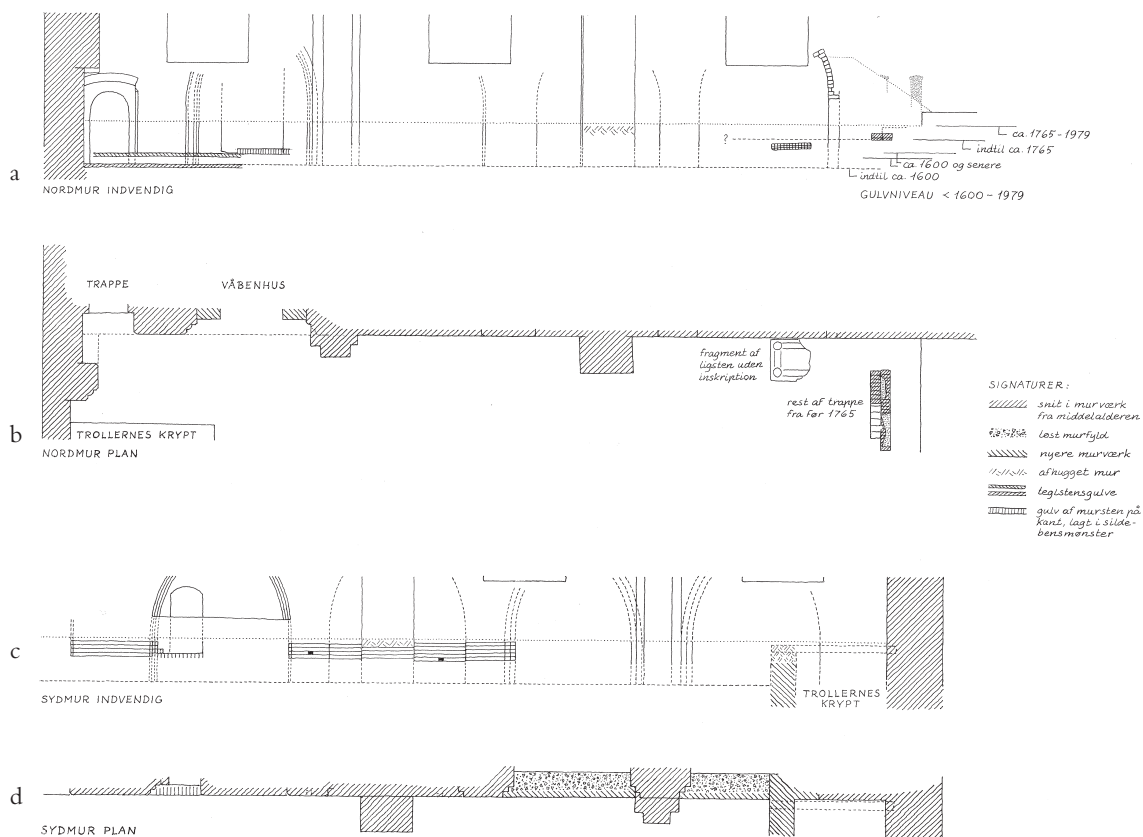

Fig. 88a-d. Opstalter og planer af skibet ved istandsættelsen 1988-89 (s. 3389). 1:200. a-b. Skibets nordside. c-d. Skibets sydside. Målt og tegnet af Jens Chr. Varming 1988-89. I Varmings Tegnestue. — *Elevations and plans of the nave with the refurbishing of 1988-89. a-b. North side of the nave. c-d. South side of the nave.*

TEMATISK OVERSIGT

Gulve. Korets og tårnrummets gulve er fra 1847 og består af ottekantede gule teglfliser med grålige kvadratiske fliser imellem (jf. fig. 102),⁴⁵ som 20 år senere omtales som 'gule og blå sten'.²⁶³ Bag alter-skranken er et parketgulv af diagonale, kvadratiske 'tavler af træ' fra 1847.²⁸⁶ Bag altervæggen er et ældre trægulv. Ved istandsættelsen 1988-89 fik skibet gulv af genanvendte, diagonalt lagte gule teglfliser samt trægulve under stolestaderne (jf. fig. 98).⁵⁷

Gulvniveauer og tårngulve. Kirkens indretning i kor og skib er en eftermiddelalderlig konstruktion, da kirken i klostertiden må have været inddelt i højkor, munkekor og lægbrødrekor.²⁸⁷ Placeringen af den nuværende overgang mellem kor og skib ca. 8 m fra østvæggen er fra 1847, og korets nuværende gulvniveau svarer omtrent til den senmiddelalderlige tårndør i nordmuren, så gulvet har sandsynligvis haft dette niveau siden da (jf. fig. 30a). Skibets gulvniveau er ændret flere gange gennem tiden (jf. fig. 30a-b, d-e og 88a). Det nuværende niveau er resultat af istandsættelsen 1988-89, hvor gulvet blev sænket ca. 50 cm til samme niveau som i tårnrummet; en gravsten (nr. 4, s. 3442) blev fundet i fylden østligt i skibet.²⁸⁸ Den oprindelige opdeling mellem munkenes og lægbrødrenes kor kan ikke ses af bygningen, men sideskibskadernes placering viser, hvor gulvet må have ligget fra anden fase af kirkebyggeriet (jf. fig. 30a og d).²⁸⁹ 1988-89 blev der fundet rester af en tårntrappe, som formodedes at have været i brug indtil 1765 (jf. ndf.). Trappens placering svarer til den markerede overgang mellem kor og skib o. 1660 (fig. 21a).

Det sandsynligvis ældste, bevarede gulv blev fundet ved udgravningen 1934-35 i tårnnordre sideskib, hvor resterne af et formentlig middelalderligt gulv af grønglaserede fliser lå; her var gulvet ligeledes blevet hævet flere gange.²⁹⁰ Flere ældre gulvlag blev påtruffet i skibet 1988-89 (fig. 88a), selvom fyldet under det daværende gulv primært var sand og murbrokker.⁴⁶ Den ældste gulvrest var et teglstensgulv, som formentlig lå frem til o. 1600, hvor gulvet blev hævet ca. 30-40 cm og et nyt teglgulv lagt. Herpå fandtes et teglgulv i sildebensmønster.²⁹¹ Muligvis 1765 (jf.

s. 3404) blev gulvet hævet til sit højeste niveau, som det havde frem til 1988 (jf. fig. 99).²⁹² Der er nogen usikkerhed angående gulvforholdene i skibets nordvesthjørne, da adgangen til tårntrappehuset ikke ville kunne benyttes, hvis gulvet kun lå ca. 1 m under stikket (jf. fig. 88a, s. 3352).²⁹³

1799 var gulvet i skibets midtergang belagt med fliser, og under stolestaderne lå 'brændte sten'.²³⁸ I 1830'erne omtales jævnlige, at gulvene i kirken var sunket og skulle omlægges og korets trægulv repareres, hvilket sandsynligvis ledte til fornyelsen 1847 (jf. ovf.).⁴⁰ Sidstnævnte år blev der også lagt 'brændte mursten' under stolene,⁴⁵ hvilke skulle repareres i 1920'erne.⁵¹ 1938 blev der lagt trægulve under stolestaderne, og i koret lå et vævet væg til væg-tæppe med korsmønster.⁵⁰ Tæppet blev på et tidspunkt gjort kvadratisk, så det kun omgav døbefonten, og det blev fjernet ved istandsættelsen 1988-89.⁵⁷ Frem til sidstnævnte år var gulvet i tårnrummet muligvis malet, og to trin ledte op til døren ind til kirkerummet.⁵⁷

Vinduer. Kirkens vinduer er udskiftet flere gange, inden de nuværende ni spidsbuede vinduer blev indsat 1868-71 (jf. s. 3385). De har støbejernsrammer med kvadratiske, diagonalt placerede ruder, og over stavværket er der bladlignende ornamenter bestående af blå, rødt og gult glas (jf. fig. 56). I lukkemuren mellem skibet og tårnet findes et cirkulært vindue fra 1988-89 med smedejernsramme.⁵⁷ Om tårnets vinduer, se s. 3388.

†*Vinduer.* Efter kirkens overhælvning o. 1450 (s. 3374) må rummet kun have haft de romanske vinduer i østgavlen, men de tilmurede højkirkevinduer har formentlig været synlige fra kirkerummet frem til midten af 1800-tallet (jf. fig. 100). Efter overhælvningen må nye vinduer være blevet udhugget i langmurene. 1589 afbilledes kirken med fire højtsiddende vinduer på nordsiden, mens der var tre buede vinduer i nordmuren o. 1660 (jf. fig. 20b og 163).²⁹⁴ 1774 omtales, at kirken havde store vinduer, hvilket sandsynligvis var de vinduer, som tilmuredes 1868-71.²⁶⁰ Revner i bagmurene bevidner endnu deres asymmetriske placering inden for hvælvfagene; der var tre i sydmuren og tre i nordmuren (jf. fig. 30a og d), og de synes kurvehanksbuede. I nordfacaden er to stik synlige (jf. fig. 28a), men de synes

rundbuede og kan være fra en yngre ombygning. 1799 nævnes, at kirken havde ni store vinduer med små, simple blyindfattede ruder.²³⁸ Disse var 1802/03 blevet udskiftet med 12 rektangulære vinduer med store ruder af hvidt bøhmisk glas og med engelske trærammer.²⁵¹ Ved indsættelsen af orgelpulpituret i øst samme år blev der i første fags langmure placeret fladbuede vinduer i to stokværk i både nord og syd (jf. fig. 28a og d, s. 3432).²⁹⁵ Efter nedrivningen af tvåbenhuset i nord 1817 blev et vindue indsat i det vestligste fag (jf. fig. 25). 1862 ønskede man 'at højne kirkens skønhed' ved at udskifte vinduerne, som 'ikke svarede til kirkens stil'. Fire år senere nævnes ligeledes, at en del af vinduerne var uigennemsigtige og skulle udskiftes.²⁹⁶ 1867-68 havde kirken stadig de retkantede vinduer, hvortil et nyt var tilkommet i nord efter tvåbenhusets nedrivning 1817 (jf. fig. 25 og 57).²⁹⁷

Tagværket over langhuset er fra 1868-71 og af fyr. Det består af ni kraftige spærfag sammensat af spær, bindbjælker, dobbelte hanebånd og kongestolper med skråstivere i kirkens længderetning (jf. fig. 72). På spærene ligger tre langåse, som bærer 34 knap så kraftige spærfag.²⁹⁸ 1984 blev tagværket repareret for mange defekter, og midlertidig afstivning blev udført.⁴⁶ Tårnets lanterne og spir er ligeledes af kraftigt fyrretømmer og konstrueret af otte stolper med krydsstivere mellem hver. Lange skråstivere løber fra klokkestokværket til underste del af lanternen. Denne er svært tilgængelig, men selve spiret har en kongestolpe omgivet af otte spær og krydsbånd.

†*Tagværker*. På vestgavlens bagmur findes et fem skifter højt aftryk af en bindbjælke fra kirkens oprindelige tagværk (jf. fig. 67). Den lå på et tilbagespring i murværket ved gavltrekantens fod. Øvrige oplysninger om kirkens ældre tagværker er yderst sparsomme. 1701 var tømmeret rådnet på grund af dårlig tagdækning (jf. ndf.),²⁴⁰ og 1799 omtales i en brandtaksation, at spærfagene og bjælkerne alle var af eg, mens lægterne var af fyr. Der var 28 spærfag over kirken, hvoraf de seks var under tagrytteren i vestenden (s. 3382).²³⁸ 1825 omtales, at tagværket var af fyr, men noget var af eg, og der var endnu 28 fag.²⁵¹ 1835 skulle en oversavet bjælke over hvælvene forsynes med

et jernanker.⁴⁰ Tårnets spir blev restaureret 1985, da en stor del af træværket var ædt af svamp.⁴⁶

Klokkestolen fra 1869 består af tre stolper stående på fodremme støttet af skråstivere og en bjælke, som afslutter stolperne. Klokkerne (s. 3436) hænger mellem stolperne, og 1893 skulle stolen understøttes.²⁹⁹

Tagbeklædning. Kirkens tagbeklædning af røde vingetegl med undertag af brædder er fra 2015. Enkelte nye skifter af røde normalsten blev påmuret gesimsen for at give taget det rigtige knæk.⁴⁶ I taget findes to tagvinduer i syd og tre i nord. Tårnets spir er beklædt med kobber (jf. s. 3388).

†*Tagbeklædning*. Kirken må i middelalderen have haft tegltag af røde munke-nonne-tagsten, da sådanne endnu findes liggende løst over hvælvene. På den rantzauske tavle fra 1586 er kirken afbildet med blå tag (jf. fig. 18).³⁰⁰ 1701 var tagdækningen dårlig,²⁴⁰ og 1799 var taget dækket med tegl.²³⁸ 1862 var taget beklædt med røde teglsten,⁴⁵ og 1893 omtales det som vel vedligeholdt.²⁷⁸ 1930 skulle kobbertaget på tårnet eftereses; spirets nordvestlige hjørne blev tætnet to år senere.⁵¹ I 1950'erne og 60'erne blev taget løbende repareret.⁵¹ 2005 blev kirkens tag repareret med blådæmpede teglsten efter en stormskade.⁵⁷

Hejseværk. Mellem 7. og 8. spær i langhusets nordside findes en valse (fig. 182), som sandsynligvis har været en del af et hejseværk. Den kan være fra restaureringen 1868-71, hvor tagværket blev sat op (jf. ovf.).³⁰¹

Farveholdning. Kirken står hvidkalket med blanke sokkelkvadre. 1586 var kirken muligvis hvidkalket (jf. fig. 18).³⁰² Frem til 1868-71 var kirkens facader muligvis kalket lyserøde.⁵⁷

Opvarmning. I kor og skib er der pladeradiatorer langs væggene og varmerør under stolestaderne. Begge typer er fra 2016, hvor varmesystemet blev tilsluttet fjernvarme.³⁰³ I tårnrummet findes tre små pladeradiatorer, muligvis fra 1988-89 (jf. ndf.).

†*Opvarmning*. Kirken fik formentlig sit første varmeapparat 1875 placeret i begravelsen under koret (s. 3381),³⁰⁴ og o. 1900 nævnes, at kirken kunne opvarmes.²⁷⁵ 1920 skulle gulvet og væggene i en fyrgrav asfalteres for at blive vandtætte, men den blev drænet i stedet.⁵¹ 1934 anskaffedes

en ny varmekedel, men to år senere burde den fornys,⁴⁵ og 1940 måtte alle radiatorer og rørføringer udskiftes på grund af frostska-der.⁴⁵ 1947 blev der installeret et varmeapparat i tårnrummet; 1968 var der to.³⁰⁵ 1982 skulle et gammelt brændefyret anlæg udskiftes, hvilket skete ved istandsættelsen 1988–89 (s. 3389), hvor et nyt elvarmeanlæg med radiatorer under bænke- og langs væggene blev opsat; de blev nedtaget 2016 (jf. ovf.).³⁰⁶

Elektricitet. Kirken fik indlagt el 1908 med forsyning fra herregården.²⁸¹ Bygningen fik egen el-forsyning ved renoveringen 1988–89.⁴⁶

Vindfløj. Tårnets spir afsluttes af en forgyldt vindfløj fra tårnets opførelse 1869. Det består af en fløjstang med en rosetprydet kugle, prydvinger

og derover en faneformet fløj med svejfede ender og gennembrudte initialer »F.R.« for Ferdinand Carl Otto Reventlow, som forestod restaureringen 1868–71 (s. 3385). Fløjstangen afsluttes af et spinkelt kors. 1984 var den 5 m høje fløjstang i fare for at styrte ned, da spiret var i dårlig stand (jf. s. 3392).⁴⁶ Under en storm samme år rev stangen sig løs og faldt ned.⁴⁶

†*Vindfløj.* †Tagrytter nr. 3 (s. 3382) havde en fløjstang med bl.a. en kugle og en faneformet fløj med split, og den var afsluttet med et kors (jf. fig. 25).

Fortov. Kirken er omgivet af et pikstensfortov og perlegrus. 1922 blev stenbroen ved hoveddøren repareret.⁵⁰

Fig. 89. Kirken set fra nordøst. Foto Ebbe Hædersdal 1990. I Varmings Tegnestue. – *The church seen from the north east.*

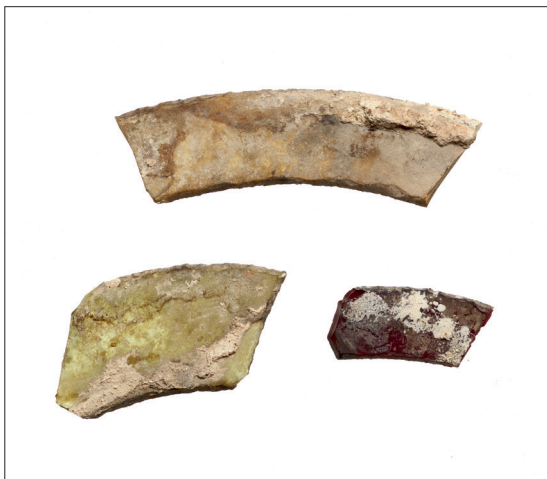

Fig. 90. ★Glasmalerier nr. 1 (s. 3394). 1:2. Foto Roberto Fortuna 2022. – ★Stained glass panes no. 1.

GLASMALERIER

★*Glasmalerier*. Ved undersøgelserne af kirken i 1934–35 fandt Ch. Christensen flere fragmenter af glasmalerier (jf. †(?) *Glasmalerier*).³⁰⁷ 1941 undersøgte museumsinspektør Tage E. Christiansen kirkens loft grundigt for glasstykker, hvor alle

hvælvlommer og lysninger blev rensat og fyldt gennemgået. 1949 forespurgte Chr. Axel Jensen efter stykker, som blev opbevaret på herregården, så han kunne undersøge fragmenterne sammen med glasstykkerne fundet 1941.⁴⁶ Han fik sandsynligvis ikke undersøgt dem alle, da der ikke foreligger en rapport e.l. fra hans hånd. I sidste fjerdedel af 1900-tallet undersøgte museumsassistent Birgit Als Hansen stykkerne fra 1941, som hun beskrev og aftegnede.³⁰⁸ Alle glasmalerier er fundet over hvælvene og stammer fra højkirkens vinduer. De må dateres bredt til 13–1400-tallet.

1) Fra 1. fags højkirkevindue mod nord findes tre stykker glas med knebne kanter (fig. 90); alle er belagt med mørtel- eller kalkrester. a) Et stykke klart gulligt glas med buet form, ca. 9,0×2,3×0,33 cm. b) Et stykke grønligt glas med buet form, ca. 5,0×3,2×0,28 cm. c) Et stykke rødt overfangsglas med buet form, ca. 3,5×1,8×0,3 cm. I Nationalmuseet (inv.nr. D1-3/2022).

2) Fra 3. fags højkirkevindue mod nord findes otte glasstykker (fig. 91). a) Tre stykker klart glas med rød bemaling af blomstermønstre på en dobbeltskraveret lysere rød baggrund (jf. nr. 4–5), ca. 4,7–6,7×2,0–5,0×0,25–0,41 cm. Teknikken og møn-

Fig. 91. ★Glasmalerier nr. 2 (s. 3394). 1:2. Foto Roberto Fortuna 2022. – ★Stained glass pane no. 2.

Fig. 92. *Glasmaleri nr. 3a med ungotiske bladranker (s. 3395). 1:1. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Stained glass pane no. 3a with Early Gothic foliage.

strene kendes bl.a. fra skår fra Brøns Kirke (DK Sjy ll 1217) og Nørre Omme Kirke (Ringkøbing Amt).³⁰⁹ b) Et stykke rødt og ovalt overfangsglas med gråbrun bemaling, ca. 4,6×2,1×0,26–0,36 cm. c) Fire stykker rødgule, klart gule og blå styk-

ker uden bemaling af forskellig form (jf. fig. 91), ca. 4,9–11,2×2–3,6×0,3–0,52 cm. I Nationalmuseet (inv.nr. D4–11/2022).

3) Fra 4. fags højkirkevindue mod nord findes 19 glasstykker.³¹⁰ a) (Fig. 92), et stykke klart grønligt glas med grønsort bemaling af en bort med tidliggotiske bladranker (jf. †(?)glasmaleri nr. 3), ca. 4,5×3,3×0,24–0,36 cm. Motivet kendes bl.a. fra Roskilde Domkirke (DK Kbh.Amt 1566, fig. 219e–f), Starup Kirke (DK Sjy ll 425) og Skellerup Kirke (Randers Amt).³¹¹ b) (Fig. 93), to klart grønligt glas med rød bemaling, ca. 1,9–3,5×0,7–1,3×0,23–0,3 cm. c) (Fig. 93), 16 forskellige klart grønlige, blå, rødgule og rødviolette stykker uden bemaling, største stykkes mål: ca. 5,2×2,2×0,3 cm. I Nationalmuseet (inv.nr. D12–30/2022).

4) (Fig. 94), to stykker grønt glas, kvartcirkulær form, radius ca. 9 cm, 3–4 mm tykt, med knebne kanter og brunrød bemaling med en stiliseret lilje med sidestilke, som ender i lukkede blomsterhoveder. Baggrunden, som er malet først, er malet med lysere rød bemaling, som er dobbeltskraveret.³¹² I Nationalmuseet (inv.nr. D46/1990a–b).

Fig. 93. *Glasmalerier nr. 3b–c (s. 3395). 1:2. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Stained glass panes nos. 3b–c.

Fig. 94. *Glasmalerier nr. 4 med stiliseret lilje (s. 3395). 1:2. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Stained glass panes no. 4 with stylized lily.

5) (Fig. 95), to stykker grønbrunt glas, kvartcirkulær form, radius ca. 9 cm, 3–4 mm tykt, i samme glas- og bemalingsteknik som nr. 4, men med tre femkløvere i rød bemaling på en lys rødlig, dobbeltskraveret baggrund. I Nationalmuseet (inv.nr. D47/1990a–b).

De kvartcirkulære glasstykker (nr. 4–5), som ikke kan henvises til bestemte vinduer, har sandsynligvis kunnet sættes sammen til halv- eller helcirkulære vinduespaneler. Hvorvidt de var sammensat af ens stykker glas eller forskellige, er uvist.³¹³ De buede glasstykker (nr. 1a–b) kan have været en omkransende dekoration til nr. 4–5.

Begge typer kan sammen med nr. 3a også have været en del af såkaldte 'tæppemønstrede' glasmalerier.³¹⁴ I Roskilde Domkirke er der fundet glasmalerier med samme glas- og bemalingsteknik (DK Kbh.Amt 1558 ff.).

†(?) *Glasmalerier*. Ch. Christensen udførte sandsynligvis 1938 en akvarel af flere glasstykker, som formentlig nu er forsvundet (fig. 96).³¹⁵ 1) Syv stykker lyst glas med bladornamentik i rødlig bemaling og dobbeltskraveret baggrund (jf. *glasmaleri nr. 2a). 2) Et stykke rombeformet glas med fransk lilje i samme teknik som nr. 1 (jf. *glasmaleri nr. 2a).³¹⁶ 3) To stykker som *glasmaleri nr. 3a.

Fig. 95. *Glasmalerier nr. 5 med kløvermotiv (s. 3396). 1:2. Foto Roberto Fortuna 2022. – *Stained glass panes no. 5 with clover motif.

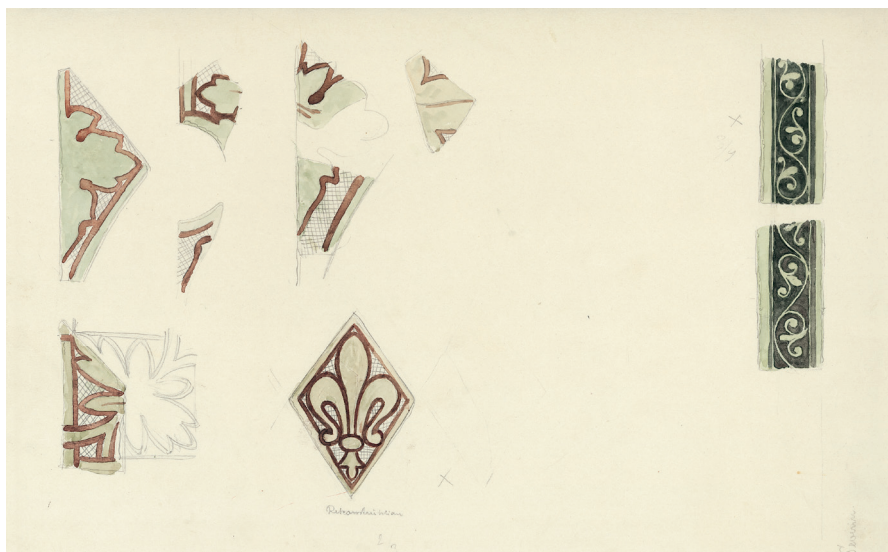

Fig. 96. Akvarel af $\dagger$ (?)glasmalerier (s. 3394). 1:4. Malet af Ch. Christensen 1938(?). I NM.
– Watercolour of $\dagger$ (?)stained glass panes.

KALKMALERIER

Ved undersøgelserne af kirken 1934–35 blev der i triforiets midterste blænding i korets nordmur afdækket et kalkmaleri i blændingens bund (fig. 30c og 97). Maleriet, som er dateret til o. 1450,³¹⁷ er synligt i den øverste, bevarede del af blændingen, men udfyldte sandsynligvis hele bunden.³¹⁸ Maleriet er udført i røde og sorte farver.

Motivet forestiller Jomfru Maria med Jesusbarnet på armen. Den glorieprydede Maria bærer krone over langt, bølgende hår. Ansigtet har smalle øjne, bred næse og smal mund; hendes venstre øre er synligt. Jesusbarnet står på Marias højre arm med armene omkring hendes skulder. Han har ligeledes glorie omkring kort, lokket hår. Hans ansigt, hvis træk ligner Marias, er opadvendt, og han bærer en rød kofte med lange ærmer. Figurerne er omgivet af strøornamentik af stiliserede blomster. Kalkmaleriet skal formentlig illudere et glasmaleri i 'vinduet' lysning, hvilket også kendes fra Kongsted Kirke (DK Præstø 533).³¹⁷

$\dagger$ Eftermiddelalderlige kalkmalerier. På korets øst-væg og det østligste hvælvs kapper blev der antagelig 1805 af Johan Lange, Faaborg, malet skyer omkring orglet (jf. fig. 100),³¹⁹ og 1847 blev der

udført 'gyldne stjerner, som dækkede hullerne i hvælv' (jf. fig. 137).²⁶³ Hvorvidt sidstnævnte var malede eller påsatte vides ikke.

Fig. 97. Kalkmaleri, ca. 1450, forestillende Jomfru Maria med Jesusbarnet i midterste blænding i korets nordmur (s. 3397). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Wall painting, c. 1450, showing the Virgin Mary with the Infant Christ in the middle recess of the north wall of the chancel.

Fig. 98. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Interior looking east.

Fig. 99. Indre set mod øst. Foto Høeg og Brøns, o. 1870. I Odense Bys Museer. — *Interior looking east, c. 1870.*

INVENTAR

Oversigt. Bortset fra et kors fra den senmiddelalderlige korbuekrucifiksgruppe (jf. ndf.) er intet inventar fra den middelalderlige klosterkirke bevaret i kirken.

Den ældste inventargenstand i det nuværende kirkerum er en romansk døbefont, som angiveligt oprindeligt tilhørte den nedbrudte $\dagger$ kirke i Fleninge (s. 3487). Fonten blev i 1970'erne skænket til Brahetrolleborg Kirke og opsat i vestenden, hvor den anvendes til at placere lys i. Brahetrolleborg Kirkes første font, en romansk $\star$ døbefont, som må være kommet til kirken efter reformationen, muligvis fra $\dagger$ Hågerup Kirke (s. 3493), er 1891 skænket til Tirsted Kirke på Lolland (DK Maribo 814). Af en ($\star$)korbuekrucifiksgruppe fra o. 1515-20,

tilskrevet samtidens førende billedhugger, den lybske Claus Berghs værksted i Odense, er kun korset bevaret i kirken, mens Kristusfiguren er i Fjenneslev Kirke ved Sorø (DK Sorø 334) og sidefigurerne af Maria og Johannes i Tirsted Kirke på Lolland (DK Maribo 814).

Den ældste klokke er skænket 1573 af Henrik Rantzau og Christina von Halle. Den er støbt af en i øvrigt ukendt støber, Cort Poppe, i København. Et $\star$ maleri med portræt af Henrik Rantzau fra 1586, som i midten af 1700-tallet hang i koret, findes nu på herregården.

To evangelistfigurer, der 1937 er opsat foran altartavlens sidepartier, kan være fra anden halvdel af 1600-tallet, men deres proveniens er uvis. Dåbsfadet er udført

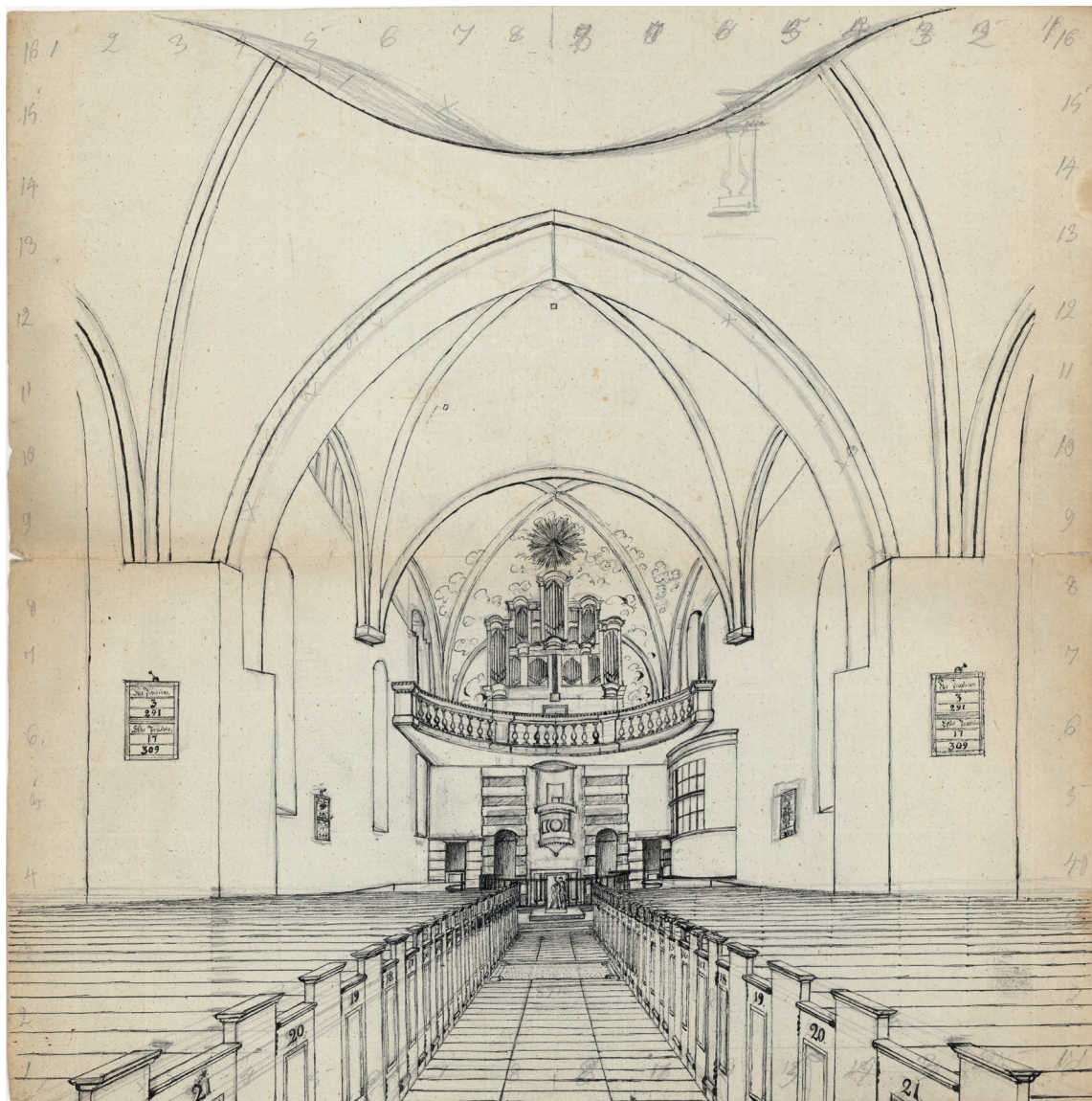

Fig. 100. Indre set mod øst. Tegnet af Niels Ringe o. 1830. I NM. – *Interior looking east.*

af Mattheus/Markus Wolff i Augsburg o. 1700 og skænket til kirken 1768 af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein. Vinskummeskeen er fra o. 1740. En *dåbsengel fra o. 1765 blev 1817 overladt Vester Åby Kirke (s. 3052), og en *bibel fra 1765 (formentlig indkøbt til kirken 1768) opbevares i præstegården. Dørfløjene mellem herskabspulpeturet og østfløjene er antagelig fra samme år. Altersølvet i form af kalk, disk, oblatæske og alterkande er udført 1767 af hofleverandør Christopher Joensen d.æ., København, og skænket til kirken af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein 1768. Ægteparret skænkede samtidig

et sæt alterstager af sølv, udført 1768 af Willads Christensen Berg, Odense, og, som nævnt ovenfor, dåbsfadet.

Et timeglas, der antagelig kan dateres til slutningen af 1700-tallet, er overladt til kirken af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow o. 1930. Det blev da ophængt over prædikestolen, men opbevares nu ved kirken. En salmenummertavle fra o. 1800 er hensat på loftet. I altertavlen og orgelpulpeturet indgår elementer fra nyindretningen af koret 1802-03, men helheden er radikalt ombygget 1847 og 1868-69 (jf. ndf.). Orgelfacaden er fra 1803. Sygesættet er udført 1805 af Andreas Holm, København, med genanvendelse af en

ældre bund under kalken. To klingpunge, formentlig fra begyndelsen af 1800-tallet, er skænket af komtesse Henriette Augusta Reventlow, mens et alterbordskrucifiks med Kristusfigur af guld er en foræring fra enkegrevinde Sybille Reventlow (Anna Sybilla Schubart); begge dele er tidligst omtalt 1825.

Døbefonten af hvidt marmor er udført af Bertel Thorvaldsen i Rom 1804–08 og skænket af grevinde Charlotte Schimmelmänn; den blev opstillet midt i

koret 1817. To pengeblokke i muren på hver side af indgangen fra tårnrummet til kirken kan være etableret i forbindelse med arbejderne i vestenden samme år (s. 3385).

Tre salmenummertavler, der opbevares på loftet, er fra o. 1830. Den mindste klokke er støbt 1831 af I. C. og H. Gamst, København, mens en messehagel af rødt fløj er anskaffet 1839. Hovedparten af alterpartiet og de flankerende panelvægge, alterbordet og alterskran-

Fig. 101. Indre set mod øst. Foto o. 1890. I Odense Bys Museer. — *Interior looking east, c. 1890.*

ken stammer fra den gennemgribende fornyelse af inventaret 1847 (jf. ndf.) ligesom prædikestolen, stolestaderne og herskabspulpeturet; altermaleriet er malet af August Thomsen 1848. To pengebøsser af messingblik er antagelig fra o. 1850, og det samme gælder fire brudestole, der senere er foræret af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow; hun har desuden udført broderet betræk til sæderne.

Fra restaureringen 1868–69 stammer dørflojene og orgelpulpeturets brystning med nygotisk stavværksornamentik. Tårnuret med to urskiver er udført af urmager Lars Jørgensen og sønnen Anders Jørgen Larsen, Faaborg, på samme tidspunkt. Tre løse stole i koret er fra o. 1875, og en bibel fra 1876 er skænket til kirken af komtesse Anne Ermegaard Abela Haugwitz Hardenberg Reventlow i 1965. Prædikestolens himmel er tilføjet i slutningen af århundredet, og fire salmenummertavler er fra 1898.

To prædestole henholdsvis i nygotik og nyrenæssance må være fra o. 1900, og det samme gælder formentlig en skulptur af træ, muligvis en apostel, der er ophængt på sydvæggen. To femarmede alterstager af sølvplet, udført i Dresden 1916, er skænket til kirken o. 1942 af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow. Kirkeskibet »Haabet« er bygget 1936 af Johannes Pedersen, Faaborg.

Korskranken, der er tegnet af Jens Chr. Varming, og lysekronerne i skibet, som er kopier af arkitekt Vilhelm Wohlerts kroner i Roskilde Domkirke, er fra 1989. Fem stole, Arne Jacobsens Syveren, som står på herskabspulpeturet, er også af nyere dato, ligesom tårnrummets møblement, der omfatter tre bænke, en præsterækketavle og en lille hjulkrone. Alterdugen er knipt af lokale 2001, og alterklædet er fra 2004. Orglet er bygget 2004 med udgangspunkt i kirkens torgel fra 1803 og med genanvendt facade fra dette.

Farvesætning. 1989 blev stolestaderne malet grøngrå med lidt mørkere fyldinger, mens prædikestolen, dørflojen og salmenummertavlerne stafferedes i grå nuancer med mørkere fyldinger og forgyldte detaljer.³²⁰ Efterfølgende blev alterpartiet, herskabspulpeturet, orgelfacaden og -pulpeturet malet i tilsvarende nuancer. Fire-fem *ældre stafferinger* er kortlagt ved en farveundersøgelse 1986.³²¹ 1805 blev inventaret malet perlefarvet (gråt) og hvidt, ledsaget af forsølvning med gul lasur, illuderende forgyldning;³²² arbejdet udførtes af maler Johan Lange, Faaborg.³¹⁹ 1847 fik inventaret en lys gul egetræsådring og 1868–69 en mere brun ådring.²⁶³ Antagelig o. 1900 udførtes en bemaling med blågråt rammeværk ledsaget af hvidt og gråt, og 1937 blev inventaret malet ved maler Niels Lindberg, Nørre Broby, i en mørk brun farve med detaljer i guld, sølv, rødt, blå og gråt.³²³

Kilder. Kilderne giver kun sporadisk viden om inventaret og kirkens indretning før de gennemgribende forandringer i 1800-tallet. Kendskabet til de senmiddelalderlige altertavler stammer primært fra en

retssag mod Sophie Lykke 1551–52³²⁴ samt fra biskop Jacob Madsens kortfattede visitatsberetning 1589.¹⁰⁹ Renæssanceinventaret omtales i sognepræst Jens Oxenbølls indberetning 1756,²⁴⁴ mens indretningen før 1800 i øvrigt hovedsagelig kendes fra en brandtaksation fra 1799.²³⁸ Forandringerne 1802–03 er beskrevet i en ny brandtaksation, der blev udfærdiget i slutningen af 1803.²⁵¹ Af afgørende betydning er desuden to tegninger af kirkens og korets indre (fig. 100 og 107), udført af maler Niels Ringe o. 1830³²⁵ og ledsaget af enkelte notater. De omfattende fornyelser 1847 er beskrevet i synsprotokollen,⁴⁵ mens oplysninger om restaureringen 1868–69 findes i Niels Rasmussen Søskildes bog om Brahetrolleborg og omegn fra 1870.³²⁶

Om *det middelalderlige kirkerums inventar og indretning* vides kun lidt, og næsten ingen genstande herfra er bevaret (jf. ovf.). Cistercienserordenens strenge regler imod overflodighed i udsmykningen kan have begrænset den skulpturelle udsmykning i hvert fald i den allerførste tid,³²⁷ men der er ikke tvivl om, at kirken i senmiddelalderen var rigt udsmykket.³²⁸ Det kendte inventar omfattede en Vor Frue altertavle på højalteret og efter alt at dømme tre sidealtertavler: en for Skt. Acacius og de 10.000 riddere, en uspecifiseret tavle og en for Skt. Nikolaj (jf. ndf.); dertil kommer korbuekrucifiksgruppen, der må have været opsat på en t-korbuebjælke eller måske på et t-lektorium ved skellet mellem munkenes og lægbrødrenes kor, dvs. mellem kirkens nuværende andet og tredje fag (jf. s. 3374).

Under bortforleningen af klostret *efter reformationen* blev der gjort væsentlige indhug i kirkens inventar. Det ses af den retssag, som kronen 1551–52 førte mod Jakob Hardenbergs enke, Sophie Lykke, om de forringelser, der var sket, siden parret i 1541 fik klostret i forlening.³²⁴ Ved sagen blev Sophie Lykke dømt til at levere alle de »taffler, crusifixer och andre ornamenter« tilbage, som parret havde taget fra klostret, og hun skulle ligeledes tilbagelevere en klokke (s. 3447).³²⁹ Af sagsakterne fremgår, at Sofie Lykke efterfølgende afleverede »ett taffell oc ett crusifix«, som var »sinder och ille mett fareth«, nemlig »wor frue taffle«, som må have stået på højalteret (s. 3409), og »thet store kors« (antagelig korbuekrucifikset) (s. 3418). Desuden omtales »the x tusinde ridders taffle«, som Sophie Lykke havde

Fig. 102. Korets indre set mod øst. Alterparti med altertavle flankeret af panelvægge hvorover orgelpulpetur og orgel, oprindeligt opført 1802, men stærkt ombygget 1847–48 og atter forandret 1868–69 (s. 3404). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Interior of the chancel looking east. The altar section with the altarpiece flanked by panel walls; above these, the organ loft and organ, originally built in 1802, but much rebuilt in 1847–48 and changed again in 1868–69.*

givet bort (s. 3409), og en uspecificeret altertavle, der ligeledes var beskadiget (s. 3410).

Ved biskop Jakob Madsens visitats 1589 var den senmiddelalderlige højaltertavle med Vor Frue erstattet af en altertavle med Skt. Nikolaj (»S. Nicolaus«), antagelig oprindeligt en sidealtertavle (s. 3410).³³⁰ Der var tilkommet en døbefont, som ikke fandtes i klostertiden (nr. *1); den stod i skibet.³³¹ Endvidere var der to klokker. Biskoppen bemærkede i øvrigt, at pladserne i stolestaderne var fordelt efter, hvilket af de to nedlagte sogne, Fleninge eller Hågerup, kirkegængerne havde tilhørt (jf. s. 3315).¹⁰⁹

Kirkerummet i 1600-tallet. 1619 skænkede Cai Rantzau og Anne Lykke en ny altertavle og prædikestol prydet med parrets navne og årstallet for donationen, sandsynligvis som erstatning for den middelalderlige tavle med Skt. Nikolaj. Sandsynligvis tilkom der også et Ætherskabspulpitur med adgang fra østfløjen, der på dette tidspunkt blev stærkt ombygget (jf. s. 3383). Middelalderlige inventargenstande synes i øvrigt længe at være blevet opbevaret på slottet: 1870 nævner Rasmussen Søkilde en gammel altertavle (angiveligt Skt. Nikolaj-tavlen) samt 'adskillige andre træfigurer, krucifiks og helgenbilleder', der lå henkastet som skrammel på et loft.³³² 1871 fandt man 'levninger af en katolsk altertavle' i slottets kældere.³³³

Kirkerummets indretning i 1600-tallet fremgår af en plan fra o. 1660 (fig. 21a). Heraf ses, at trinadskillelsen mellem koret og skibet lå længere mod øst, end det er tilfældet i dag (jf. s. 3391). Alterbordet stod umiddelbart foran østvæggen, omgivet af et retkantet knæfald. Et herskabspulpitur var opsat på sydvæggen med adgang fra slottets østfløj, og prædikestolen fandtes på samme væg mellem andet og tredje fag. Gulvet var udfyldt af stolestader langs nord- og sydvæggen samt i vestenden; en gang førte fra våbenhuset til midtergangen og en anden gang fra midtergangen til prædikestolen.

Ændringer i 1700-tallet. 1765 gennemførtes en indvendig istandsættelse ved gehejmeråd Christian Ditlev Reventlow (1710-75) og Charlotte Amalie Holstein.³³⁴ Arbejdet, der ikke er nærmere beskrevet, har efter alt at dømme omfattet nye stolestader, en fornyelse af herskabspulpeturet og antagelig også opførelsen af et pulpitur i to etager ved vestvæggen.³³⁵ Antagelig tilkom Ædæbsenglen også på dette tidspunkt, og parret skænkede desuden alterklæde, altersølv, alterstager og et dæbsfad. 1800 blev kirken beskrevet som 'meget pyntelig' både ud- og indvendig.³³⁶

Ved *nyindretningen af koret 1802-03*, udført på foranledning af Johan Ludvig Reventlow (1751-1801) og Anna Sybilla Schubart (1753-1828), forsvandt renæssancealtertavlen og -prædikestolen, og kirkerummet fik et forenklet udtryk, præget af nyklassicismen.³³⁷ Foran østvæggen opførtes et prædikestolsalter og derover et højtstående orgelpulpitur, der beskrev en konkav bue over alterpartiet og strakte sig i to 'arme'

langs nord- og sydvæggen ind over de forreste stolestader. På pulpituret anbragtes et nyt orgel med 22 stemmer, og under den nordre 'arm' opførtes yderligere et pulpitur med siddepladser til kvindelige medlemmer af menigheden. Også alterbordet og alterskranken blev fornyet, og 1805 blev inventaret malet hvidt og perlefarvet med gyldne detaljer, mens der på hvælvingen bag og over orglet malede 'smukke skyer' (jf. Ækalkmalerier s. 3397). Kirkerummets udseende efter forandringerne fremgår af fig. 100 og 107. Ved nyindretningen forenedes de tre vigtigste liturgiske inventarstykker (alter-prædikestol-orgel) på korvæggen (jf. s. 3408).

Ved *ombygningen af kirkens vestende i sommeren 1817* (s. 3382) må det nederste af de to vestpulpiturer være taget ned. Samme efterår blev Ædæbsenglen afløst af Thorvaldsens døbefont, der blev opstillet midt i koret (jf. fig. 100). Fonten blev indviet i forbindelse med reformationsjubilæet samme år, der i øvrigt markeredes ved en nyudsmykning af altervæggen med malede indskrifter med Martin Luthers navn og datoen 31. okt. 1517 (jf. s. 3418 og fig. 107).

En *indvendig istandsættelse 1847* under Ditlev Christian Ernst Reventlow omfattede en næsten fuldstændig fornyelse eller ombygning af det nagelfaste inventar.³³⁸ Prædikestolen over alterbordet blev taget ned og erstattet af en ny, som blev opsat i nordsiden over for herskabspulpeturet, der ligeledes blev fornyet. Selve alterpartiet blev ombygget og forsynet med et altermaleri (1848), og alterbordet, alterskranken og stolestaderne blev fornyet. Samtidig må nordsidens kvindepulpitur være taget ned. Hele inventaret blev egetræsmalet,³³⁹ og kirken blev genindviet 31. okt. 1847.³⁴⁰

Ved en *indvendig renovering 1868-69* under Ferdinand Carl Otto Reventlow (1803-75) tilføjedes inventaret dekorativ ornamentik i nygotisk stil. Orgelpulpeturet mistede sin buede form, og både dette og vestpulpituret fik ny brystning med stavværksornamentik, antagelig efter tegning af H. A. W. Haugsted, der forestod de samtidige byggearbejder (s. 3385). Tilsvarende detaljer tilføjedes alterpartiet, prædikestolen og herskabspulpeturet, og hele inventaret blev egetræsmalet med forgyldte detaljer.²⁷²

De følgende istandsættelser, formentlig o. 1900 og 1937, omfattede primært farvesætningen. Ved den seneste istandsættelse 1988-89 blev vestpulpituret taget ned og inventaret nymalet. 1993 blev korset fra (Æ)korbuekrucifiksgruppen opsat på en bjælke tværs over kirken, og 2004 er orglet fornyet.

Fig. 103. Alterbord og altertavle, 1847-48, flankeret af samtidige panelvægge (s. 3404-05). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Communion table and altarpiece, 1847-48, flanked by contemporary panel walls.*

Alterbord (jf. fig. 103), 1847,⁴⁵ af træ, 184×81,5 cm, 105 cm højt, opstillet umiddelbart foran altervæggen. Bordets tre sider er helt dækket af et *alterklæde*, 2004, af rød uld, kantet med guldgalonner foruden og med tilsvarende kors midt på. I bordets bagside er et skab.

†*Alterborde*. 1) Uvis datering, opsat foran østvæggen (jf. fig. 21a). 2) 1802, tilkommet i forbindelse med opførelsen af †prædikestolsalteret (jf. s. 3408), hvor der etableredes et rum mellem alterpartiet og østvæggen (s. 3424). Efter fig. 107 at dømme var alterbordsforsiden et fyldingspanel med tre fyldinger, en bred mellem to smallere.

†*Alterklæder*. 1) Omtalt 1667/68, af brunt fløj med guldgalonner.³⁴¹ 2) Uvis datering, antagelig o. 1675–1750, 'et rødt fløjsstykke med kors og våben af sølvbrokade', der 1855 blev solgt på auktion.³⁴² 3) 1766, med våbenskjolde for Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein, svarende til våbenskjoldene på altersølvet (s. 3410).³⁴³

Klædet synes endnu at have været ved kirken 1870.³⁴⁴ 4) Omtalt 1862,³⁴⁵ af rødt fløj med guldgalonner. 5) Nyere, af mørkerødt fløj med kors af guldgalonner.³⁴⁶

Alterdug (jf. fig. 103), 2001, af hvidt bomuld med kniplot bort, udført af Else Bjerre Christensen, Gudrun Andersen og Grethe Schrader.³⁴⁷ Borten har motiv af skiftevis kors og livstræer, indsat i spidsbuede nicher.

Blandt †*alterduge* kan nævnes: 1–2) Omtalt 1667/68, en gammel og en ny, med kniplinger.³⁴¹ 3) Omtalt 1862, hvid, kantet med kniplinger.⁴⁵ 4) 1917, anskaffet på foranledning af de kvindelige medlemmer af menighedsrådet.⁶⁵

Knæleskammel, nyere, betrukket med lys rød uld. †*Knæleskammel*, omtalt 1862, betrukket med rødt fløj.⁴⁵

Alterpartiet (fig. 102–03) er oprindeligt opført 1802–03 som et †*prædikestolsalter med orgel* (jf. ndf.), opsat på en panelvæg,²³⁸ men blev radikalt

Fig. 104. Nadveren. Altermaleri, 1848, udført af August Thomsen (s. 3407). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The Last Supper. Altar painting, 1848, by August Thomsen.*

ombygget 1847.³⁴⁸ Alt er udført af fyrretræ. Om den oprindelige $\dagger$ prædikestol, $\dagger$ orgel, orgelfacaden og -pulpituret, se s. 3422, 3430 og 3432.

Altervæggens centrale, let fremskudte parti fremstår i sin nuværende tilstand fra 1847–48 som en arkitektonisk opbygget *altertavle* med tredelt storstykke hvori altermaleri og sidefigurer under en

profileret gesims. Fire kannelerede pilastre med korintiserende kapitæler med palmetter, volutter og liljer inddeler storstykket i et storfelt med maleri og to smallere sidefelter; over og under sidstnævnte er liggende småfelter. Tavlen hviler på et højt postament af fyldingspanel og afsluttes foroven af en gesims med glat frise med akantusbort

forneden og perlestav foroven samt udkragende kronliste med perle- og æggestav. Altertavlens bagside har låger bag altermaleriet og skabe bag sidepartierne.

Alterpartiet flankeres af let tilbagetrukne *panelvægge* fra 1847 i tilslutning til langvæggene, hver med en rundbuet åbning hvorover et tværrektangulært fyldingsfelt. Åbningerne lukkes med moderne rullegitre af metal samt grå gardiner.

Staffering. Alterpartiet og panelvæggene er 1989 malet hvidgrå med forgyldte profiler og mørkegrå fyldingsfelter med indskrifter i form af skriftsteder med forgyldte versaler: På postamentfeltet over alterbordet Sl. 118,21-23, på venstre sidefelt Luk. 22,19 og 22,30 og på højre sidefelt Joh. 6,35; på venstre panelvæg Mark. 4,30-32 og på højre Matt. 28,8-10.

Oprindeligt var alterpartiet hvidmalet med forgyldte detaljer.³²¹ Ved ombygningen 1847 blev det egetræsådet med lys gullig farve,³⁴⁹ der 1868-69 erstattedes af en mørkere brun ådring; begge gange vistnok med bibeholdelse af oprindelig forgyldning. Formentlig o. 1900 udførtes en bemaling i gråt og hvidt, som 1937 erstattedes af brun farve på rammeværket med mørkere brune og næsten sorte fyldinger samt forgyldte og hvide profiler, ledsaget af indskrifter med versaler i form af skriftsteder på postamentfeltet og panelvæggene (fig. 106).³⁵⁰

Ved renoveringen 1868-69 blev alterpartiet og panelvæggene fyldingsfelter udsmykket med udskåret *†stavværksornamentik*, svarende til bl.a. orgelpulpituret (s. 3432, jf. fig. 99). Ornamenterne blev nedtaget 1937.

Altermaleriet (fig. 104) med motiv af *Nadveren* er malet af August Thomsen 1848. Olie på lærred, 270×203 cm (lysmål 227×160 cm); signatur i nederste højre hjørne: »A. Thomsen pin(xit) 1848«.³⁵¹ Maleriet er indsat i en samtidig rigt profileret ramme med akantus og tværgående kannelering, malet med gråviolet og lysebrun farve samt forgyldning. Under en rundbue er Jesus vist stående med front mod beskueren, kalken i den fremstrakte højre hånd og venstre hånd løftet; han er klædt i rød kjortel og blå kappe. Ved hans højre side står Johannes, og omkring dem står og knæler de øvrige disciple; de er klædt i

kjortler og kapper i klare farver. I baggrunden til højre, halvt bortvendt med hånden ved munden og den grønne kappe over hovedet, er Judas.³⁵²

Sidefigurer. To frifigurer, o. 1650-1700, af uvis proveniens, men måske hidrørende fra en ældre altertavle eller prædikestol, ca. 85 cm høje, er 1937 opsat foran sidefelterne, hvilende på femsidede og karnisprofilerede konsoller, der er tilføjet samtidig.³⁵³ Tv. ses Lukas stående med højre fod på oksens ryg. Han skriver med en fjerpen i en opslået bog, som han med venstre hånd støtter på højre lår. Th. Johannes i en tilsvarende positur med venstre fod på ørnen og bogen på venstre lår (fig. 105). Figurerne har polykrom staffering, vistnok fra 1937. De var oprindeligt opsat omvendt med Johannes til højre og Lukas til venstre og ledsaget af malede versalindskrifter med deres

Fig. 105. Johannes, o. 1650-1700, opsat foran altertavlens søndre sidefelt (s. 3407). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *John, c. 1650-1700, set up in front of the southern side panel of the altarpiece.*

navne (jf. fig. 106). Ved restaureringen 1989 fik de deres nuværende placering.

†Prædikestolsalter med orgel, opført 1802-03 (fig. 100 og 107).²³⁸ Som nævnt ovenfor indgik det nuværende alterparti i sin oprindelige skikkelse i et prædikestolsalter. Dette omfattede et †alterbord (s. 3404), hvorover var opsat en cylinderformet †prædikestol (s. 3432) med adgang via en trappe bag altervæggen, samt et orgelpulpitur (s. 3432) med tilhørende †orgel (s. 3430).³⁵⁴ Alteret var endvidere flankeret af †præste- og degnestole (s. 3433). Det centrale parti indrammedes af refendfugede fremspring med høje, rundbuede nicher, og til venstre og til højre for disse var rektantede åbninger til †præste- og degnestolene, ligeledes indrammet af refendfugede partier. Der var tilsyneladende ingen udsmykning på bagvæggen over alterbordet.

Prædikestolsalteret var hvidmalet med forgyldte detaljer.³²¹ I anledning af 300-års jubilæet for reformationen 1817 blev der på partierne over åbningerne til †præste- og degnestolene tilføjet †indskrifter med fraktur, henholdsvis »Dr. M. Luther« og »XXXI oct MDXVII« (jf. fig. 107), datoen for opsætningen af de 95 tesar i Wittenberg.

Med opsætningen af prædikestolsalteret fik kirken en indretning, der samlede den evangeliske gudstjenestes tre vigtigste elementer (nadver, prædiken og musik og sang) på ét sted i rummets østende. Ældre forbilleder kendes bl.a. fra Hørsholm †Slotskapel (1739, *DK Frborg* 997), Christiansborg Slotskirke (1740-44, † ved branden 1794, *DK KbhBy* 5, 148), Christians Kirke (1758-59, *DK KbhBy* 4, 145), og Augustenborg Slotskirke (1770'erne, *DK Sjyll* 2164).³⁵⁵ Allerede 1847 blev

Fig. 106. Indre set mod nordøst. Foto af Jens Chr. Varming 1987. I Varmings Tegnestue. – Interior looking north east, 1987.

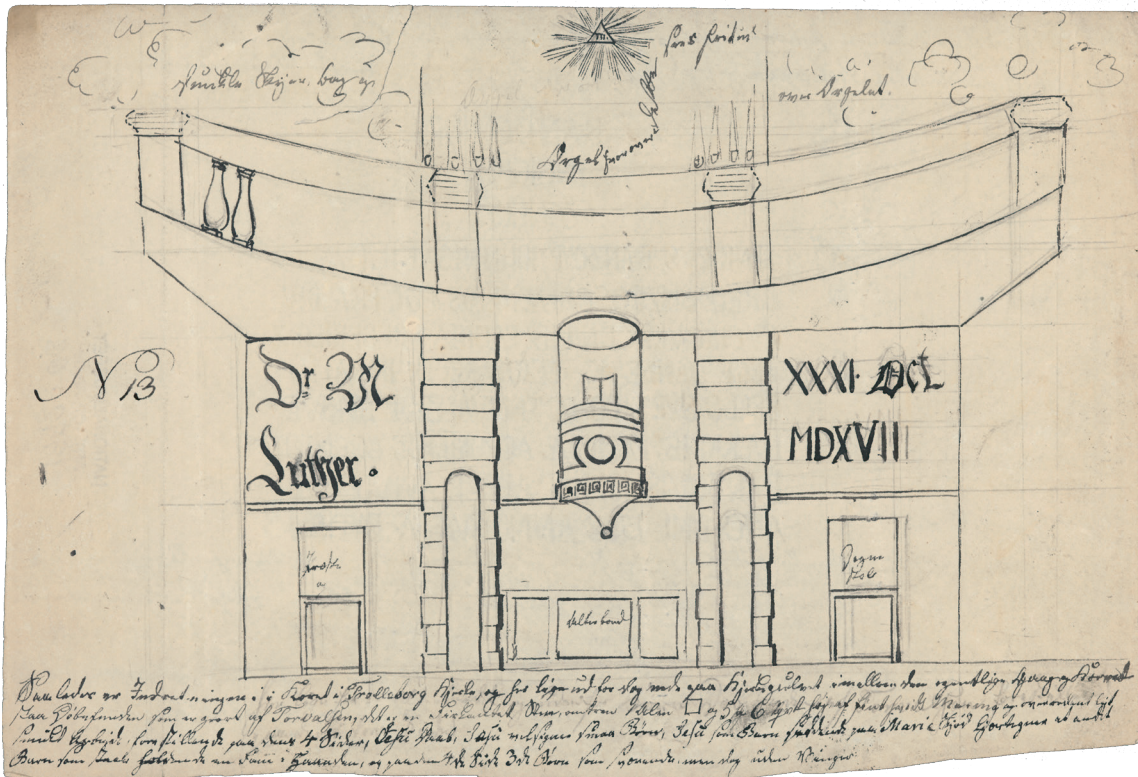

Fig. 107. †Prædikestolsalter med orgel, 1802-03, og †indskrifter fra reformationsjubilæet 1817 (s. 3408). Tegnet af Niels Ringe o. 1830. I NM. – †Pulpit altar with organ, 1802-03, and †inscriptions from the Reformation Jubilee of 1817.

alterpartiet dog stærkt ombygget, idet både prædikestolen og sidepartierne blev taget ned og erstattet af det nuværende alterparti (jf. ovf.).

†Altertavler. 1) Middelalderlig, viet *Vor Frue* (kirkens værnehelgen).³⁵⁶ Tavlen er kun omtalt 1552 i forbindelse med sagen mod Sophie Lykke (s. 3402), hvor den var blandt de tavler, hun blev anklaget for at have fjernet fra kirken. Da hun ville tilbagelevere den, var den beskadiget: »vor frue taffle fattis fodtt och kronen, och den ene fell (felt) vor synder».³⁵⁷ Antagelig var der tale om en trefløjet altertavle med reliefudsmykning og/eller malerier samt predella (fod) og kronfrise.

2) Middelalderlig, viet *Skt. Nikolaj*.³⁵⁸ Tavlen er kun omtalt af biskop Jacob Madsen 1589: »Tafflen: en stor S. Nicolaus sidendis»;³⁵⁹ antagelig en relieffremstilling af den siddende bispehelgen. Ved Jacob Madsens besøg stod tavlen uden tvivl på alterbordet i øst, hvor den må have erstattet

nr. 1, men den kan oprindeligt have hørt til et sidealter (†sidealtertavle nr. 3 ndf.). Ifølge Rasmussen Søkilde (1870) lå tavlen henkastet 'som skrammel' på et loft på Brahetrolleborg, til den af en samler blev ført til København.³⁶⁰

3) 1619, skænket af Cai Rantzau og Anne Lykke (jf. †prædikestol nr. 1), i renæssancestil. Midt på tavlen var en indskrift med latinske, forgyldte bogstaver: »Claus[!] Rantzow og Frue Anne Lyche 1619».³⁶¹ 1667/68 blev Hans Snedker i Fleninge betalt for at sætte en 'pille' (dvs. en søjle), som var faldet ned, op igen.³⁵³ Tavlen må være nedtaget ved opførelsen af †prædikestolsalteret 1802.

†Sidealtertavler. 1) Middelalderlig, viet *Skt. Aca-cius og de 10.000 riddere*.³⁶² Tavlen er kun omtalt i forbindelse med sagen mod Sophie Lykke 1552 (jf. s. 3402): »the x tusinde ridders taffle».³⁵⁷ Det fremgår heraf, at tavlen, der havde »huelning« (antagelig en baldakin) og var prydet med 'ud-

Fig. 108. Altersølv, 1767, omfattende kalk, disk, oblatæske og alterkande, udført af Christopher Joensen d.æ., København, og skænket til kirken af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein 1768 (s. 3410). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Altar plate, 1767, comprising chalice, paten, wafer box and altar jug, made by Christopher Joensen the Elder, Copenhagen, and donated to the church by Christian Ditlev Reventlow and Charlotte Amalie Holstein in 1768.*

skårne billeder' og malet, var blevet givet til præsten Hans Madsen i Svanninge til en skive (dvs. bordplade).

2) Middelalderlig, omtalt 1552 i forbindelse med sagen mod Sophie Lykke (s. 3402), da den manglede »kronen«.³⁶³

3) Middelalderlig, viet Skt. Nikolaj, i 1500-tallets anden halvdel anvendt som højaltertavle, men antagelig oprindeligt opstillet på et sidealter (jf. altertavle nr. 2 ovf.).

*Altersølv*et, 1767, bestående af kalk, disk, oblatæske og alterkande (fig. 108), er udført af hofleverandør Christopher Joensen d.æ., København, og skænket til kirken af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein 1768.³⁶⁴ Alle delene er graveret med givernes kronede alliancevåben (under Reventlow-våbnet er Dannebrog-

ordenens kæde) og stemplet fire gange: mesterstempel,³⁶⁵ guardejnmærke for Christopher Fabritius, Københavnsmærke 1767 og månedsmærke Krebsen. Endvidere graveret giverindskrift med skriveskrift: »Givet til Brahetrolleborgs Kirke 1768« og indprikket vægtangivelse.

Den 28 cm høje *kalk* har sekstunget, profileret fod på fodplade, cylinderskaft med profilringe og godronneret knop samt stort, stejlt bæger med let udkraget munding og alliancevåben. Kalken er stemplet på fodpladens overside, og giverindskriften findes på pladens underside. Under selve foden er vægtangivelse: »w 56 lod«.

Dysken, 17 cm i tværmål, har alliancevåben i bunden og et hjulkors på skraveret bund på fannen. Under bunden er stempler og giverindskrift samt vægtangivelse: »W: 14 1 1 qt«.

Oblatæskan, 9 cm høj, 13,5 cm i tværmål, er cirkulær med stærkt profileret låg med alliancevåben på fladen. Under bunden er stempler og giverindskrift samt vægtangivelse: »W 23 l 2 qt«.

Alterkanden, 33 cm høj, har cirkulær, profileret fod, pæreformet korpus med alliancevåben og hængslet, stærkt profileret og kuplet låg med lågknop. Under foden er giverindskrift langs kanten, mens stempler og vægtangivelse: »W 72 l 3 qt« findes under bunden af korpus. Kanden anvendes i dag som *dåbskande*.

†(?) *Alterkalk*, omtalt 1936, da man overvejede at overlade den til kirken til udsmykning af alteret; beskrevet som en ældre kalk af sølv, der tidligere var kasseret fra en anden kirke og nu fandtes på slottet.³⁶⁶ Den er antagelig identisk med en kalk fra Vejleby Kirke med mesterstempel for Anders Jensen Scheel, Nykøbing Falster, bymærke og årstal 1700, der anvendtes i Vejleby til 1900, hvorefter den kom til Brahetrolleborg Slot.³⁶⁷ Kalkens videre skæbne er uvis.

† *Altersæt*, omtalt 1667/68, af sølv.³⁴¹

Sygesæt. 1) (Fig. 109), 1805, udført af Andreas Holm, København, med ældre, genanvendt dæksel

Fig. 110. Indskrift på dækslet for oblatgemmet under kalkens fod. Detalje af sygesæt nr. 1 (s. 3411). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Inscription on the cover of the wafer holder beneath the foot of the chalice. Detail of Communion set for the sick no. 1.*

for oblatgemmet under kalkens fod, antagelig fra 1731.³⁶⁸ Bestående af kalk og disk; forgylt. Kalken, 10,7 cm høj, har oval fodplade, hvorfra foden er drevet stejlt op, konkave skaffled samlet på midten med en kuglestav og fladovalt bæger med fordybe-

Fig. 109. Sygesæt nr. 1, 1805, udført af Andreas Holm, København (s. 3411). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Communion set for the sick no. 1, 1805, made by Andreas Holm, Copenhagen.*

Fig. 111. Vinskummeske, o. 1740 (s. 3412). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Wine skimmer*, c. 1740.

de mundingslinjer. Under foden er et oblatgemme med hængslet dæksel, hvorpå er en sekundær graveret indskrift med skriveskrift (fig. 110): »Fundet ubeskadiget 14 Dage efter den Brand, der d: 24 Martz 1819 ganske lagde Haagerup Præstegaard i

Aske og bragt paa Skiertorsdag« (jf. s. 3493).³⁶⁹ På dækslets inderside er fire delvist udpudsede stempler: mesterstempel for Andreas Holm,³⁷⁰ gardejnsmærke for Peter Nicolai von Haven (1729–49), Københavnsmærke, vist fra 1731, og månedsmærke, vistnok Stenbukken.³⁷¹ Disken, 7,7×6,4 cm, oval, er glat. I bunden er et mesterstempel, forskelligt fra kalkens.³⁷² Sygesættet opbevares i et futteral af træ, beklædt med sort skind.

2) Nyere, fra firmaet DSN, Tornby, af stål med vinflaske af glas.

† *Alterkande*, o. 1850, af sort porcelæn med forgyldt kors.⁴⁵

Vinskummeske (fig. 111), o. 1740,³⁷³ omtalt 1825.³⁷⁴ Den 19 cm lange ske har smalt skaft, hvis øvre del er snoet, og perforeret laf. Den har ingen stempler.³⁷⁵

Alterstager. 1) (Fig. 112), 1768, udført af Willads Christensen Berg, Odense, og skænket af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein sammen med altersølvet.³⁷⁶ Stagerne, af sølv, 66 cm høje med lysepiggen (49 cm høje uden pig), har sekstunget, profileret fod, der hviler på

Fig. 112–13. Alterstager. 112. Nr. 1, 1768, udført af Willads Christensen Berg, Odense, og skænket af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein (s. 3412). 113. Nr. 2, 1916 (s. 3413). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Altar candlesticks*. 112. No. 1, 1768, made by Willads Christensen Berg, Odense, and donated by Christian Ditlev Reventlow and Charlotte Amalie Holstein. 113. No. 2, 1916.

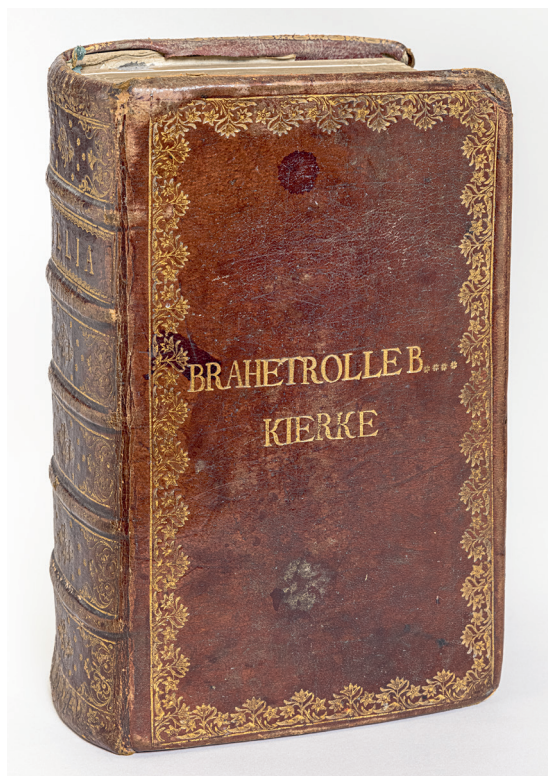

Fig. 114. Bibel nr. *1, 1765 (s. 3413). I præstegården. Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Bible no. *1, 1765.*

tre ben med dyrepoter med kraftige klør; på fodens overside er graveret alliancevåben svarende til våbenet på altersølvet. Endvidere balusterskaft med vaseled og godronneret, profileret knop samt flad lyseskål med sekstunget, udkraget munding, der på undersiden har to stempler: mesterstempel for Willads Christensen Berg³⁷⁷ og årstal: »1768«. På fodens inderside er giverindskrift med skrifveskrift langs kanten: »Givet til Brahetrolleborgs Kirke 1768«, indprikket vægtangivelse: »W 14 lod 2 q« samt to stempler, svarende til lyseskålens.

2) (Fig. 113), 1916, af tysk fabrikat, skænket til kirken o. 1942 af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow.³⁷⁸ Af sølvplet, 58 cm høje, i nyrokoko. Stagerne har svejftet fod og balusterskaft, hvorfra udgår fem fligede arme med vaseformede lyseholdere; alt rigt prydet med rocailler og palmetter. På fodens standkant er et firmanavn anført med fordybet antikva: »Winter-Preis« og på den modstående side: »Dresden 1916«.

†*Alterstager*, omtalt 1667/68, 'et par lysestager'.³⁴¹

*Bibler. *1*) (Fig. 114), *Biblia*, Kbh. 1765, formentlig anskaffet til kirken 1768. Indbundet i brunt skind med guldtryk af blad- og blomster-ranker samt indskrift med versaler. På forsiden: »Brahetrolleborgs Kierke«, på bagsiden: »Anno 1768« og på ryggen: »Biblia«. Biblen opbevares i præstegården.

2) (Fig. 115), *Bibelen*, Kbh. 1876, skænket til kirken 1965 af komtesse Anne Ermegaard Abela Haugwitz Hardenberg Reventlow.³⁷⁹ Indbundet i lyst grønt skind med guldtryk og beslag af messing i skønvirkestil; snittet er forgyldt. Forsidens beslag viser Guds øje i en trekant omgivet af en strålekrans, bagsidens et kors i tilsvarende ramme. Bogen lukkes med to hængslede beslag med reliefindskrift, henholdsvis giverens initialer: »AER« og »1907«.

Fig. 115. Bibel nr. 2, 1876, skænket til kirken af Anne Ermegaard Reventlow 1965 (s. 3413). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Bible no. 2, 1876, donated to the church by Anne Ermegaard Reventlow, 1965.*

†*Bibel*. 1634 havde Laurids Ulfeldt (g.m. Sophie Rantzau, †1635) foræret en bibel til kirken, utvivlsomt Christian IV's bibel fra 1633. Biblen var forsvundet før 1870.³⁴⁴

Alterbordskrucifiks (fig. 116), tidligst omtalt 1825, skænket til kirken af enkegrevinde Sybille Reventlow (Anna Sybilla Schubart (1753-1828)).³⁷⁴ 66,5 cm højt. Kristusfiguren, drevet i en plade af

Fig. 116. Alterbordskrucifiks, tidligst omtalt 1825, skænket til kirken af enkegrevinde Sybille Reventlow (Anna Sybilla Schubart) (s. 3414). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Communion table crucifix, earliest mentioned in 1825, donated to the church by the Dowager Countess Sybille Reventlow (Anna Sybilla Schubart).*

Fig. 117. Messehagel, 1839 (s. 3414). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Chasuble, 1839.*

guld,³⁸⁰ 21 cm høj, hænger tungt i armene. Hovedet, med snoet tornekroner med kraftige pigge, hælder en smule bagover mod højre, øjne og mund er åbne, og håret falder i krøllede lokker frem over skuldrene. Mellemgulvet er indtrukket, lændeklædet er tætsiddende uden snip, og højre fod er lagt over venstre. Til korsstammen bag figurens hoved er fastgjort en glorieskive med tunget kant og derover et ark med indskrift i reliefversaler: »INRI«. Korset, af ibenholt, 50 cm højt, er udformet som afgrenede stammer og nedfældet i et postament af rødbrunt, lakeret træ.

Messehagel (fig. 117), 1839,⁴⁰ stærkt slidt, af rød-violet fløj med for af brunt lærred, kantet med guldgaler og med stort rygst kors af guldbrokade.

†*Messehagler*. 1) Omtalt 1667/68, af brunt fløj med brede guldkniplinger.³⁴¹ 2) 1740, angiveligt solgt på auktion 1855 sammen med andre gamle messe- og dåbsklæder (jf. s. 3405).²⁶³

†*Messeskjorte*, omtalt 1667/68.³⁴¹

Alterskranke (jf. fig. 102), 1847,⁴⁵ hesteskoformet med balustre af messing under en håndliste af lakeret eg. De cylinderformede balustre flankeres af bladornamenter fornedet og afsluttes foroven af kraftige, fligede liljebloster. Knæfaldet er af brunmalet træ med betræk af lys rød uld fra 2004. O. 1862 fandtes et brunt, broderet tæppe til knæfaldet, muligvis identisk med tæppet nr. 2 ndf.⁴⁵

†*Alterskranke og knæfald*. 1) (Jf. fig. 21a), antagelig o. 1600–50(?), et tresidet knæfald, opsat i tilslutning til alterbordet. Det kan være dette, der omtales 1799.²³⁸ 2) Antagelig 1802, halvcirkelformet, bestående af slanke balustre under en håndliste (jf. fig. 100).²⁵¹ Skranken må være nedtaget 1847.

To †*brudetæpper*, 1846, tegnet, broderet og skænket af Josefine Reventlow.³⁸¹ 1) Til gulvet, med lyse planteornamenter i hvert hjørne omkring et seksidet felt med blomstermotiv på lys bund. 2) Til knæfaldet, bestående af fem kvadratiske felter med blomstermotiv på skiftevis mørk og lys bund og kantet med lange frynser.

Døbefonte. ★1) Romansk. Foden har hjørnehoveder og de mellemfaldende felter indrammes af tovsnoning. Kummen har omløbende, fordybede linjer foroven og fornedet samt ved overgangen til skaftet.³⁸² Fonten må være kommet til kirken efter reformationen, muligvis fra den nedbrudte kirke i Hågerup (s. 3494). Ved Jacob Madsens besøg 1589 stod den nede i kirken.¹⁰⁹ O. 1765 blev den erstattet af nr. 3, og 1891 blev den overført til Tirsted Kirke (*DK Maribo* 814).

2) (Fig. 118), romansk, bestående af skaft og kumme af rødlig granit. Fonten hviler på en sekundær fod af røde teglsten, og en vulst af samme materiale er skudt ind mellem skaftet og kummen. Delene er samlet med hvid cement; samlet højde 83 cm. Skaftet, 15 cm højt, er cylinderformet; det har en dyb, lodretgående revne, og mindre partier er slået af. Kummen, ca. 40 cm høj, 67 cm i tværmål, har lodrette sider og er uregelmæssigt afsluttet foroven. Under kummen er ansats til skaft. På den vestvendte side, ca. 19 cm under overkanten,

er et cirkulært afløbshul, og i den nordvendte side en lang, skrå revne. Den sekundære fod og vulsten er cirkulære.

De romanske dele af fonten stammer angiveligt fra †Fleninge Kirke (s. 3489).³⁸³ De var hensat i haven til gården Søkilde i Fleninge, til de i 1970'erne blev skænket til kirken af Gustav Søkilde og opsat i våbenhuset.⁶⁵ Ved restaureringen 1989 blev fonten forsynet med fod og vulst af teglsten og hensat i skibets nordvestende, hvor den er fyldt med sand og anvendes til opstilling af lys.

★3) O. 1765, en dåbsengel, 'stærkt forgyldt',²⁶⁰ som 1817 blev overladt Vester Åby Kirke (s. 3052).

4) (Fig. 119–23), 1804–08, udført af Bertel Thorvaldsen i Rom, skænket af grevinde Charlotte Schimmelmänn og opsat i kirken 1817.³⁸⁴ Af hvidt Carraramarmor, 64×64 cm, 71 cm høj, anbragt på et postament af lyst marmor med sorte årer, 67×67 cm, 22,5 cm højt. Fonten er en fire-sidet blok med relieffer på alle sider. På østsiden, mod alteret, er tre svævende, nøgne englebørn med armene om hinandens skuldre og hovederne tæt sammen (fig. 120). Nederst på fladen, midtfor, ses kunstnerens signatur, et fordybet, sammenskre-

Fig. 118. Døbefont nr. 2, romansk (s. 3415). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Font no. 2, Romanesque*.

vet »AT« (Alberto Thorvaldsen) (fig. 187). På de øvrige sider er bibelske motiver med tilknytning til temaerne barndom og dåb. På sydsiden ses *Jesu velsigner de små* (Mark. 10,14) (fig. 121): Den profilvendte Jesus sidder på en klippeformation. Foran ham står to små børn. Det forreste barn hviler hovedet mod hans knæ, det bageste står med foldede hænder og modtager Jesu velsignelse. På vestsiden mod skibet er vist *Jesu dåb* (Matt. 3,13-17) (fig. 122): Jesus står i profil med bøjet hoved

og armene krydset foran brystet. Foran ham står Johannes med en korsstav i venstre hånd og en muslingeskal i den højre, højt løftet over Jesu hoved. På nordsiden ses *Maria med Jesus og Johannes som børn* (fig. 123): Maria sidder på klippen med Jesusbarnet på sit skød. Foran dem står Johannes med højre hånd på hendes ben og et kors i venstre hånd, idet Jesus lægger sin hånd mod hans hoved. I blokkens overside er en fordybning, 40 cm i tværmål, til dåbsfadet (s. 3418).

Fig. 119. Korets indre set mod syd med døbefont nr. 4 (s. 3415) og herskabspulpitur (s. 3428). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — Interior of the chancel looking south with font no. 4 and family gallery.

Fig. 120–23. Døbefont nr. 4, udført af Bertel Thorvaldsen 1804–08, skænket af Charlotte Schimmelmann og opsat i kirken 1817 (s. 3415). 120. Tre englebørn (øst). 121. Jesus velsigner de små (syd). 122. Jesu dåb (vest). 123. Maria med Jesus og Johannes som børn (nord). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Font no. 4, made by Bertel Thorvaldsen in 1804–08, donated by Charlotte Schimmelmann and set up in the church in 1817. 120. Three angel children (east). 121. Jesus blessing the children (south). 122. Baptism of Jesus (west). 123. The Virgin Mary with Jesus and John as children (north).

Fig. 124. Dåbsfad, o. 1700, udført i Augsburg af Mattheus/Markus Wolff, skænket 1768 af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein (s. 3418). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Baptismal dish, c. 1700, made in Augsburg by Mattheus/Markus Wolff, donated in 1768 by Christian Ditlev Reventlow and Charlotte Amalie Holstein.*

Fonten har en stor revne på det sydøstvendte hjørne samt flere revner forned på sydsiden. På det vestvendte relief er Johannes' fod revnet og storetåen slået af. Postamentet har flere afslag langs den nederste kant.

Tilblivelse. Døbefonten er Thorvaldsens første kirkelige arbejde.³⁸⁵ Den første henvendelse til Thorvaldsen skete i november 1804, da Charlotte Schimmelmans bror, Herman Schubart, formidlede søsterens ønske om en font til Brahetrolleborg. Charlotte Schimmelmans forestillede sig fonten udformet som en rund vase med reliefmotiv, anbragt på en piedestal. Thorvaldsen opgav dog ret hurtigt vasen og koncentrerede sig i stedet om piedestalen, der kom til at udgøre selve døbefonten, hvorpå reliefferne skulle anbringes. Fonten stod færdig i slutningen af 1808, men blev først afskibet fra Rom i foråret 1815. Den blev udstillet for offentligheden to steder i København, først i Schimmelmans palæ i Bredgade og derefter på Charlottenborg, før den blev ført til Brahetrolleborg.³⁸⁶

Der var tænkt på at opføre et særskilt dåbskapel i romersk stil med pilastre og friser til fonten ved Brahetrolleborg Kirke, men dette blev ikke realiseret.³⁸⁷ Den blev i stedet opstillet midt i koret og indviet af sognepræst B. H. Knap på reformationsfestens tredje dag, 2. nov. 1817 (jf. fig. 100).³⁸⁸ Ved istandsættelsen 1847 blev den flyttet til korets sydside, men fik 1869 atter sin oprindelige plads (jf. fig. 99 og 101).³⁸⁹ Ved restaureringen 1989 blev den flyttet mod syd til sin nuværende placering tæt ved herskabspulpituret (jf. fig. 119).

En let ændret udgave af fonten, bl.a. med en udhugget blomsterkrans på oversiden som ramme om dåbsfadet i stedet for en fordybning, er formentlig påbegyndt af Thorvaldsen 1822. Den var tænkt som gave fra kunstneren til Miklabæ Kirke på Island, men blev i stedet erhvervet af jarlen af Caledon, Du Pré Alexander, i 1827. Den er siden skænket til Helligåndskirken i København af grosserer Anton Boyer, der havde købt den på auktion i London 1939 (*DK KbhBy* 1, 683). En anden tilsvarende font, formentlig udført 1827, blev 1839 opstillet i Reykjavíks Domkirke.³⁹⁰

Dåbsfad (fig. 124), o. 1700, udført af Mattheus/Markus Wolff, Augsburg (†1716), skænket 1768 af Christian Ditlev Reventlow og Charlotte Amalie Holstein.³⁹¹ Af sølv, 51,5 cm i tværmål. Fadet har profileret kant med skiftevis lige og buede partier, seks af hver. I bunden er en ottesidet profilramme, dannet af fire lige og fire buede stykker, omkring en medaljon med sekundært tilføjet, graveret alliancevåben for Reventlow (med Dannebrogssordenens kæde) og Holstein samt indskrift med skriveskrift: »Givet til Brahetrolleborgs Kirke 1768« (jf. altersølv s. 3410). Fanen er glat. Ved yderkanten er to næsten udviskede stempler: mesterstempel for Mattheus/Markus Wolff³⁹² og Augsburgs bymærke (en pinjekogle). På fanens bagside er en oldermandsranke.

Som *dåbskande* anvendes den tidligere alterkande (s. 3411). †*Dåbskande*, omtalt 1862, af kobber.⁴⁵

Kors (fig. 125 og 188) fra en (★)korbuekrucifiksgruppe, o. 1515–20, tilskrevet Claus Berg.³⁹³ Gruppen omfattede en ★Kristusfigur, der siden 1873 er i Fjenneslev Kirke, og to ★sidefigurer af Maria og

Fig. 125. Korbuekrucifiks, o. 1515–20, tilskrevet Claus Bergs værksted i Odense (s. 3418). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Chancel arch crucifix, c. 1515–20, attributed to Claus Berg's workshop in Odense.

Johannes, som 1891 blev opsat i Tirsted Kirke (jf. ndf.).

Det lidt mere end 3 m høje kors indrammes af lister langs kanterne og afsluttes af firpasformede endefelter med evangelisternes symbolvæsener, der holder slyngede skriftbånd: øverst Johannes og nederst Mattæus, tv. Lukas og th. Markus.³⁹⁴ Korset er malet brunt med forgyldte kanter, mens firpassene er røde med forgyldte kanter med brun profil. Mattæus' engel har blå kjortel og forgyldte vinger, mens de øvrige symboler er brune med lysere brune eller grå vinger. Skriftbåndene er hvide med sorte versaler: »S: Iohannes«, »S: Lucas«, »S: Marcus« og »S: Matthæus«. Den oprindelige staffering er ukendt.

Krucifiksgruppen må oprindeligt have været opsat på en $\dagger$ korbuebjælke eller måske et tømret $\dagger$ lektorium ved adskillelsen mellem munkenes kor i øst og lægbrødrenes mod vest (jf. s. 3375). Krucifikset kan være identisk med det krucifiks, som Sophie Lykke 1551 blev pålagt at føre tilbage til kirken (jf. s. 3402). Ved tilbageleveringen var det beskadiget ('det store kors var nu ikke så godt, som det var, da Jakob Hardenberg fik klosteret'): Figuren manglede to fingre på den ene hånd og den anden var slået halvt af, der var et hug i det ene lår, og der manglede farve på korsendernes evangelistbilleder og 'om livet på krucifikset'.³⁹⁵ Det er næppe blevet genophængt, men i stedet opbevaret ved kirken, adskilt i flere dele. Kristusfiguren er efter al sandsynlighed identisk med den $\star$ Kristusfigur, som 1873 blev erhvervet i Roskilde til Fjenneslev Kirke (DK Sorø 334).³⁹⁶ Figuren tjente indtil 1968 som alterprydelse i Fjenneslev og hænger nu på denne kirkes nordvæg.³⁹⁷

$\star$ Sidefigurerne af Maria og Johannes blev fundet på hvælvingerne over kirken og indsendt til Nationalmuseet 1876 med forespørgsel om, hvorvidt museet ville opbevare dem.³⁹⁸ Museet fandt dog hverken, at figurerne var så gode i kunstnerisk henseende eller så velbevarede, at de egnede sig til opstilling i museet,³⁹⁹ og de blev returneret til Brahettrolleborg i maj 1877. Herfra er de overført til Tirsted Kirke på Lolland (DK Maribo 814), hvor de ved en restaurering 1891-92 blev opsat i to sidealternicher på hver side af korbuen.⁴⁰⁰

Selve korset (uden Kristusfigur) lå 1876 på loftet over østfløjen.³⁹⁸ Det blev efterfølgende istandsat og ophængt på nordvæggen ved opgangen til prædikestolen (jf. fig. 106).⁴⁰¹ I en rekonstruktion af den oprindelige opsætning ved Jens Chr. Varming 1993 blev det opsat på en ny korbuebjælke, der hviler på vederlag i triumfinuren mellem andet og tredje fag (s. 3375 og 3390); det støttes endvidere af en grønmalet jernstang.⁴⁰²

Krucifikset er øjensynligt det eneste kendte cistercienserkrucifiks, der har været ledsaget af sidefigurer.⁴⁰³ Et karakteristisk træk ved cisterciensernes krucifikser, nemlig at de synes at have været dobbeltsidige med en skulpturside mod lægbrødrene og klostergæsterne i vest og en malet fremstilling af den korsfæstede mod munkenes kor i øst,⁴⁰⁴ har dog ikke kunnet påvises i Brahettrolleborg, hvor korsets bagside er uden spor af bemaling.⁴⁰⁵

Korskranke (jf. fig. 102), 1849, udført efter tegning af Jens Chr. Varming, af sortmalet støbejern. Skranken omfatter tre fag med krydslagte stivere i hver side og løber ud i to gelændere med lodrette tremmer under en flad håndliste langs opgangen til koret.

Prædikestol (fig. 126), 1847.⁴⁵ Kurven er femsidedet med to brede og tre smalle fag med profilerede fyldinger. Postamentfelterne har tilsvarende liggende fyldinger, og under den karnisprofilerede fodliste er en hængeliste med stavværk med trepas. Frisen er glat, og håndlisten er polstret med brunt skind; en tilsvarende polstret bogstol er monteret på den. Under kurven er en lille, konkav underbaldakin, som hviler på en ottekantet, profileret bærestolpe. Opgangen langs korets nordvæg er en ligeløbstrappe med fyldingspanel, svarende til kurvens, dog er postamentet glat. Den afsluttes forneden af to ottekantede mæglere med pyramidetop. Lydhimlen, der er tilføjet o. 1880-90,⁷⁰ er ligeledes ottekantet med skiftevis brede og smallere fyldingsfelter under en glat kronliste hvorover en frise af korsblomster. Loftet er ottedelt af brede ribber omkring et cirkulært midterfelt, hvorunder hænger en due med udbredte vinger, som formentlig er genanvendt fra $\dagger$ prædikestol nr. 2 (jf. ndf.).

1899 blev prædikestolen malet lysegrå med forgyldte profiler og sorte og mørkegrå fyldin-

ger. På kurvens to brede fyldinger er henholdsvis et forgyldt Kristusmonogram ledsaget af alfa og omega og et Jesusmonogram. Oprindeligt var stolen egetræsådet, formentlig o. 1900 blev den malet gråblå med hvide og grå detaljer, og 1937 brun med forgyldte profiler og monogrammer

som de nuværende.⁴⁰⁶ Lydhimlens topfrise er fornyet 1989 efter angreb af borebiller.³²⁰

Prædikestolen var oprindeligt opsat ved korets nordmur over for herskabspulpituret (jf. fig. 99).²⁶³ De nygotiske ornamenter er formentlig tilføjet ved istandsættelsen 1868-69, hvor bl.a.

Fig. 126. Prædikestol, 1847, med himmel fra o. 1880-90 (s. 3420). Foto Arnold Mikelsen 2021. – *Pulpit, 1847, with canopy from c. 1880-90.*

Fig. 127. Timeglas, antagelig slutningen af 1700-tallet, skænket o. 1930 af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow (s. 3422). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Hourglass, presumably end of 1700s, donated c. 1937 by Countess Lucie Marie Reventlow.*

orgelpulpiturets brystning fornyedes i samme stil (jf. s. 3404),⁴⁰⁷ og o. 1880–90 tilkom lydhimlen (jf. fig. 101). Efter forskellige forsøg på at finde den bedste placering (jf. interimsprædikestol ndf.) blev prædikestolen 1895 flyttet ca. 2 m mod vest til sin nuværende placering ved det første vindue i nordsiden nærmest koret (jf. fig. 98).⁴⁰⁸ Som følge af ændringen af gulvets niveau 1989 (s. 3391) blev den sænket og opgangen afkortet.⁵⁷

†*Prædikestole*. 1) 1619, skænket af Cai Rantzau og Anne Lykke. Prædikestolen kendes primært fra præsteindberetningen 1756.⁴⁰⁹ Den var udført med 'smukt forgyldt billedhuggerarbejde' og forsynet med himmel. På kurven, der efter fig. 21a at dømme omfattede fem fag, var indskrift med forgyldte bogstaver i form af et skriftsted på latin, formentlig anbragt i postament- eller frisefelterne: »Qvi diligit Me Sermonem meum servabit« (Den, der elsker mig, vil holde fast ved mit ord) (Joh. 14,23). På himlen var ligeledes skriftsteder samt givernes initialer og årstallet for donationen: »Qvi ex Deo est, verbum Dei audit, verbum Dei manet in Æternum 1619 C. R. A. L.« (Den, der er af Gud, hører Guds ord; Herrens ord forbliver til evig tid 1619 Cai Rantzau Anne Lykke) (Joh. 8,47 og 1 Pet. 1,25).²⁴⁴ Prædikestolen var

opsat 'i siden nede i kirken',²⁵ dvs. midt på skibets sydvæg (jf. fig. 21a). Den blev nedtaget 1802, da †prædikestolsalteret blev opført (s. 3408).⁴¹⁰

2) (Jf. fig. 100 og 107), 1802, opsat som en kar-nap over alterbordet som del af †prædikestolsalteret (s. 3408). Stolen bestod af en cylinderformet kurv med et cirkulært felt på midten flankeret af fyldingsfelter og havde forneden en omløbende mæanderbort. Under kurven var en lille, konkav underbaldakin, afsluttet af en knop, og over den hang en due med udbredte vinger;²⁶² antagelig den samme, som hænger over den nuværende prædikestol (s. 3420). Adgangen til prædikestolen var via en trappe bag altervæggen gennem en åbning i denne.

Prædikestolen var som det omgivende alterparti (jf. ovf.) hvidmalet med gyldne detaljer, og også duen var forgyldt.⁴¹¹ Prædikestolen var nært beslægtet med prædikestolene i bl.a. Dreslette (1785–87, *Odense Amt*), Horne (1810, *Sallinge Hrd.*) og Nørre Sandager (1822, *DK Odense* 5798). Typen har forbillede i G. E. Rosenbergs prædikestol fra 1772 i Garnisons Kirke i København (*DK KbhBy* 3, 252).⁴¹²

Til prædikestolen hørte en †*prædikestolsbeklædning* af fløjls og silke.³⁷⁴

Interimsprædikestol, 1884, af fyrretræ, flytbar.⁴¹³ Sandsynligvis identisk med en egetræsådrete prædikestol, der 1986 henlå på tårnets loft.³²¹ Kurven havde tre fag om kvadratisk grundplan med afskårne hjørner, lukket af smalfelter. Postamentet udgjordes af et fremspringende højt bræt med opadvendt profilled, og håndlisten var polstret. Prædikestolen blev opsat i kirken i forbindelse med overvejelser om, hvordan man bedst kunne anbringe den eksisterende prædikestol i forhold til lys og lyd.⁴¹⁴

Timeglas (fig. 127), antagelig slutningen af 1700-tallet,⁴¹⁵ overdraget til kirken o. 1930 af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow.⁴⁵ Af træ, 19×28 cm, til fire glas; kun stativet og ét glas, med rødligt sand, er bevaret. Timeglasset har svejftet bund- og dæklade. Mellem dem er fortil anbragt fem slanke, drejede balustre, mens det udsavede, timeglasformede bagstykke har hjerteformede gennem-brydninger. Stativet er rødmalet med forgyldte detaljer. Timeglassets proveniens er uvis. Det blev

ophængt på sydvæggen ved prædikestolen (jf. fig. 106) og opbevares nu ved kirken.

Stolestaderne (jf. fig. 98 og 135), 1847,⁴⁵ har 119 cm høje fyldingsgavle med vandret afdækning⁴¹⁶ og svejftet armlæn samt fyldingsryg, svarende til stolestaderne i bl.a. Krarup (1849, s. 3524), Åstrup (1852–53, s. 3117) og Kirkeby (1868, s. 2098). Ved restaureringen 1989 blev de ombygget med bredere sæde og bedre ryghældning og malet i to grøngrå nuancer med en smal, forgyldt profil foroven på gavlen;³²⁰ endvidere må nogle *†*forpaneler af fyldingspanel være fjernet.⁴¹⁷ Oprindeligt var stolene egetræsmaledede,²⁶³ antagelig o. 1900

blev de malet i grå nuancer, og 1937 brunstafferedes de. Stolene er opstillet med 22 stole i sydrækken og 21 i nordrækken; en tilsvarende gråmalet *bænk* er hensat i tårnets mellemstokværk. Oprindeligt var der 28 stole i hver side.

†Stolestader. 1) Indirekte omtalt 1589, da biskop Jacob Madsen bemærkede, at de var opdelt, så menigheden fra *†*Hågerup Kirke havde den ene side og menigheden fra *†*Fleninge Kirke den anden; forrest kvinderne, bagest mændene (i modsætning til den vante indretning med kvinderne i nordrækken og mændene i sydrækken).⁴¹⁸ Efter fig. 21a at dømme var stolestaderne opstillet i to rækker langs nord- og sydvæggen, afbrudt af gange henholdsvis til norddøren og prædikestolen, samt ved vestvæggen.

2) Formentlig o. 1765, omtalt som 'nye' 1774.²⁶⁰ Efter fig. 100 at dømme havde stolene glatte endegavle med vandret, profileret afslutning foroven samt fyldingslåger. De i alt 56 stole var malet med oliefarve og nummererede.²³⁸

Præstestole. 1) (Fig. 128), o. 1900, i nygotisk stil, udformet som en middelalderlig celebrantstol.⁴¹⁹ Det høje rygstykke og sædets forpanel har fyldinger med stavværk og våbenskjolde, mens sidepanelerne har foldeværk. Armlænene udgøres af gennembrudte stavværksarkader under profilerede lister, og sædet er hængslet med korsblomstbeslag. Stolen krones af en hvælvet baldakin med gennembrudt rankeværk og korsblomster; midtfor er et kronet våbenskjold med en lilje. Stolen er egetræsådet med detaljer i rødt, blå, grønt og gyldent. Den står i korets nordøsthjørne (jf. fig. 102).

2) (Fig. 129), o. 1900, armstol i nyrenæssance af mørkbejdsset eg; sædet og ryggen er polstret med brunt skind. Ryggens tværstivere, forsargen og forbenene er udsmykket med kasetteværk, rosetmedaljoner og diamantbosser. Stolen, der tidligere stod bag alteret,⁵¹ er hensat på herskabspulpituret.

†Præste- og degnestole. 1) Uvis datering, omtalt 1799,²³⁸ opstillet henholdsvis ved alterets nord- og sydside. Antagelig kasseret 1802.

2) (Jf. fig. 107), antagelig 1802, indrettet på hver side af alteret.

Fire *brudestole* (fig. 130), o. 1850, skænket af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow (1884–1984).⁴²⁰ Stolene, der er af mørklakeret træ, har svejftet og

Fig. 128. Præstestol nr. 1, o. 1900 (s. 3423). Bemærk fladbuet dørstik bag stolen (s. 3378). Foto Arnold Mikelsen 2021. — *Priest's chair no. 1, c. 1900. Note the segmentally arched door frame behind the chair.*

Fig. 129. Præstestol nr. 2, o. 1900 (s. 3423). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Priest's chair no. 2, c. 1900.*

profileret ryg i gennembrudt arbejde med akan-tusornament foroven, svungne forben og lige bagben. Sæderne har polstring i korsstingsbroderi, udført af giveren: To stole har lyserrøde rosen-

buketter med blå bånd på grøn bund med gyldne striber, de to andre stole har blomster, bl.a. roser, i brogede kulører på beige og lyseblå bund med brokademønster. Stolen står i korets sydside.

Løse stole. 1) (Jf. fig. 131), o. 1875, af lakeret træ med buet og tunget kopstykke, lige rygbræt og drejede forben.⁴²¹ Sædet er polstret med rød silkebrokade. Stolen står ved korets nordvæg.

2–3) (Jf. fig. 131), o. 1875, svarende til nr. 1, men med svejftet kopstykke og rygbræt. Den ene står ved korets nordvæg, den anden på herskabspulpitret.

4–8) Nyere, Arne Jacobsens Syveren, hvide med rød polstring. På herskabspulpitret.

Tre *bænke*, vistnok af nyere dato,⁴⁵ uden ryglæn og med svejftet forsarg, malet i grågrønne nuancer, står i tårnrummet.

Rumindretninger. Siden 1847 har der været indrettet et *præsteværelse* bag alteret.

† *Skab*, omtalt 1667/68, af eg, forsynet med lås. Anvendt til opbevaring af messehaglen.³⁴¹

To *pengeblokke* (fig. 133), muligvis 1817, tidligst omtalt 1862,⁴⁵ er indrettet i muren på hver side af døren fra kirken til tårnrummet; de må være flyttet flere gange i forbindelse med dørens ombygning (jf. s. 3387 og 3389). Blokkene har pengeindkast i dørens vanger og lukkes med en dør af jern med skydeslå og hængelås (moderne),

Fig. 130–31. 130. Brudestole, o. 1850, skænket af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow, måske o. 1950 (s. 3423). 131. Løse stole nr. 1–3, o. 1875 (s. 3424). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *130. Bridal seats, c. 1850, donated by Countess Lucie Marie Reventlow, perhaps c. 1950. 131. Free-standing chairs nos. 1–3, c. 1875.*

Fig. 132. Pengebøsse, o. 1850 (s. 3425). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – Money box, c. 1850.

anbragt lavt i skibets vestvæg. I hulrummet står en skuffe af metal. Omkring pengeindkastene er 1989 opsat to plader af messing, tegnet af Jens Chr. Varming og skænket af de håndværksmestre, der havde medvirket ved restaureringen.⁴²² Pladerne har indskrift med mestrenes initialer med fordybede versaler: »Kirkebøsse 1989 kirkens håndværkere ER JJ BHR AAH EM BJ«.

Pengebøsser. 1-2 (Fig. 132), antagelig o. 1850, af messingblik, 40 cm høje, retkantede og let profilerede med kuplet låg med stor pengetragt øverst. Forsidens låge, med rombeformet låseblik, er hængslet i højre side. På bagsiden er fastgjort beslag til ophæng foroven og forneden. Bøsserne er sortmalede med forgyldte profiler og indskrift på lågen med henholdsvis hvid og gullig antikva: »Kom de Fattige ihu!«. De opbevares i kirken.

†*Pengetavle*, indirekte omtalt 1839–41 i forbindelse med en strid mellem præsten og kirkeejeren om, hvordan de indsamlede penge skulle fordeles mellem skolen og fattigkassen.²⁵

To *klingspunge* (fig. 134), formentlig fra begyndelsen af 1800-tallet, er tidligst omtalt 1825; de er skænket af komtesse Henriette Augusta Re-

ventlow.³⁷⁴ De er 131 cm lange, har drejet skaft af ibenholt og ring og skaftholder af messing; sidstnævnte er flankeret af akantusblade. Den skindfornede pose er af gyldenbrunt fløj med guldfrynser om munden og prydet med smalle, lodretgående guldtresser; under bunden er en stor kvast af tresser og frynser.⁴²³ Pungene er ophængt på skibets vestvæg på hver side af døren (jf. fig. 135).

Dørfløje. Udvendige. 1) (Jf. fig. 17), 1868–69, dobbeltfløj af lodrette brædder i tårnrummets vestvæg, antagelig tegnet af H. A. W. Haugsted. Slaglisten har bladornament foroven, og overliggeren er profileret og prydet med en stavværksfrise. På ydersiden er fløjene beslået med kraftige beslag af sortmalet smedjern med fligede og oprullede ender, og dørgrebet er en tilsvarende snoet ring på korsblomstbeslag; begge dele er formentlig genanvendt fra ældre *†dørfløje*. Fløjenes yder-

Fig. 133. Pengeblok, muligvis 1817, i muren syd for døren fra kirken til tårnrummet (s. 3424). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Money box, probably 1817, in the wall south of the door from the church to the tower.

Fig. 134. Klingpung, begyndelsen af 1800-tallet, skænket af komtesse Henriette Reventlow (s. 3425). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Collection purse, beginning of 1800s, donated by Countess Henriette Reventlow.*

side er umalet, indersiden lakeret og overliggeren sortmalet.

2) (Jf. fig. 34-35), 1900-tallet, i østgavlen til krypten under koret (s. 3381). Revledør med fladbuet overdel; rødmalet. En lille rude er indsat i fløjens højre side.

Indvendige. 1) (Jf. fig. 119), antagelig 1765, dobbeltfløj i herskabspulpiturets bagvæg med adgang til østfløjen. Fløjene har tre spejlfyldinger og er indsat i profileret gerigt; alt malet lysegråt. Dørgrebet er af messing.

2) (Jf. fig. 79 og 135), 1868-69, dobbeltfløj i nygotisk stil mellem tårnrum og kirke, antagelig tegnet af H. A. W. Haugsted. Hver fløj har to fyldinger, hvoraf den øvre, rektangulære på siden mod kirken er prydet med stavværksarkader og den nedre, kvadratiske med en stavværksmedaljon. Slaglisten og overliggeren er profileret. Dørgreb af messing. Fløjene er malet i to grå nuancer; de var tidligere brune med gyldne profiler. Over døren er et spidsbuet vindue, der ved stavværk er inddelt i to spidsbuede felter omkring en medaljon med fiskeblærer og firpas. I sidefelterne er glasset hvidt med røde romber, i medaljonen rødt og hvidt og i sviklerne gult.

†*Dørfloje.* *Udvendige.* 1-3) Omtalt 1799, tre dobbeltfløje med lås og beslag.⁴²⁴

†*Pulpiturer.* 1) (Jf. fig. 79), antagelig o. 1765.²⁶⁰ Pulpituret var opført ved vestvæggen i to stokværk; på det nederste var der 15 stolestader og på det øverste seks.²³⁸ Adgangen til pulpituret synes

at have været via en opgang i kirken; i hvert fald blev der 1804 henstillet til, at dem, der havde deres stolestader på pulpituret, tog deres træsko af, så de ikke 'ved op- og nedgangen ligesom og ved disses bevægelse under prædiken skulle hindre hørelsen og forstyrre andagten'.²⁵ I forbindelse med etableringen af den nye indgang i vestgavlen 1817 (s. 3382) blev det nederste pulpitur taget ned, og der blev samtidig etableret opgang til det tilbageværende øvre pulpitur fra det nyopførte tvåbenhus.⁴²⁵ Tilsyneladende er dette samtidig gjort større; i hvert fald anførtes o. 1862, at det kunne rumme 100-200 personer.⁴⁵

Muligvis var pulpiturebrystningen oprindeligt udsmykket med malerier af Kristus, Maria og en række apostle. Malerierne kendes kun fra Niels Ringes beskrivelse o. 1830, hvor kun det øverste af de to stokværk var bevaret. De var 'ret godt malede', og figurerne blev ledsaget af deres navne: »S Mathias, S Thomas, S Jacobus Major, S Petrus, Salvator Mundi, S Maria, S Paulus, S Andreas, S Joannes, S Tadæus«. ⁴²⁶ Lignende malerier kunne have prydet det nederste pulpitur.

1868 blev pulpituret afkortet og forsynet med et nyt brystningspanel i nygotisk stil med fyldinger med påsatte stavværksarkader, svarende til orgelpulpituret (s. 3432);⁴²⁷ kort efter blev der etableret opgang fra tårnet. Brystningen havde brun ege-træsårdring, som o. 1900 blev erstattet af en gråhvid bemaling og 1937 af en mørkebrun med forgyldte profiler.³²¹ Pulpituret blev nedtaget 1988.

Fig. 135. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Interior looking west.*

Fig. 136. Orgel, 2004, med facade fra 1803 på samtidigt orgelpulpitur, ombygget 1868-69 (s. 3430 og 3432). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Organ, 2004, with facade from 1803 on contemporary organ loft, rebuilt in 1868-69.*

2) 1802, ‘fruentimmer-pulpituret’, opsat ved korets nordvæg under orgelpulpituret og strækkende sig hen over de forreste fem-seks stolestader med konkavt buet brystning, svarende til orgelpulpituret (s. 3432).⁴²⁸ Opgangen var af en trappe af fyrrebrædder langs muren ved pulpiturets nordvesthjørne. Det blev nedtaget 1847.

Herskabspulpitur (jf. fig. 119), 1847, opsat på samme sted som *†*forgængerne (jf. ndf.) foran en rundbuet åbning i korets sydvæg med adgang fra østfløjen (jf. s. 3381) samt via en trappe langs syd-

væggen. Pulpituret hviler på en muret og hvidkalket, 97 cm høj sokkel med hulkelfprofil. Det har brystning og opgangspanel svarende til prædikestolen med skiftevis brede og smalle fyldinger og afsluttes forneden af en mægler med pyramideafdækning; opgangen lukkes foroven med en lav fyldingsdør. Indvendig er der fyldingspaneler langs væggene.⁴²⁹ 1989 blev pulpituret malet lysegråt med sorte og mørkegrå fyldinger og forgylde profiler. På forsídens brede fyldingsfelter er våbenskjolde i heraldiske farver ledsaget

Fig. 137. †Orgel nr. 2, 1803 (s. 3430). Foto o. 1900. I NM. – †Organ no. 2, 1803.

af hvide skriftbånd med slægtsnavnet anført med sort skriveskrift, fra øst: »Sperling«, »Rantzau«, »Reventlow«, »Below« og »Halle«; de fem våben, der indgår i det grevelige reventlowske våbenskjold. Dette er malet på kortsidens fyldning mod vest. Pulpituret var oprindeligt egetræsådret, formentlig o. 1900 blev det malet med blågrå, grå og hvid farve, og 1937 blev det malet brunt med våbenskjolde som de nuværende.³²¹ 1868–69 blev pulpituret prydet med nygotisk $\dagger$ stavværksornamentik, der blev fjernet igen 1937.

†*Herskabspulpiturer*. 1) Sandsynligvis o. 1620, opsat på samme sted som det nuværende med adgang fra det såkaldte 'kirkekammer' i østfløjen, der blev ombygget på denne tid (jf. fig. 21a og s. 3383).⁴³⁰ Pulpituret er omtalt 1667/68; det var møbleret med en lang 'bagstol', dvs. en bæk med ryglæn, der var polstret med sort skind.⁴³⁰

2) Antagelig 1765, omtalt 1774 som 'en ny kirkestol, indrettet i et af gemakkerne',²⁶⁰ dvs. på samme sted som forgængeren og med tilsvarende adgangsforhold; muligvis var der desuden adgang via

en trappe ved korets sydvæg.⁴³¹ Pulpituret var efter fig. 100 at dømme udformet som en buet karnap med sprossevinduer,⁴³² der skød sig ud over de forreste stolestader i sydsiden. Fløjddøren i åbningen til østfløjen er bevaret (indvendig dørfløj nr. 1 ovf.).⁴³³

Orgel (fig. 136), 2004, med 23 stemmer, to manualer og pedal. Bygget af Carsten Lunds Orgelbyggeri, Birkerød. Orglet tager stil- og størrelsesmæssigt udgangspunkt i Jürgen Hinrichsen Angels *†orgel* fra 1803 (ndf.). Disposition: Manual: Bordun 16 Fuss, Principal 8 Fuss, Gedackt 8 Fuss, Quinte disc. 6 Fuss, Octave 4 Fuss, Gemshorn 4 Fuss, Octave 2 Fuss, Sexquialter 2 Fach, Mixtur 4 Fach, Trompete 8 Fuss. Brustwerck: Rohrflöte 8 Fuss, Octave 4 Fuss, Gedacktflöte 4 Fuss, Quinte 3 Fuss, Octave 2 Fuss, Scharff 2 Fach, Vox Humana 8 Fuss. Pedal: Subbas 16 Fuss, Principal 8 Fuss, Gedackt 8 Fuss, Octave 4 Fuss, Posaune 16 Fuss. Trompete 8 Fuss, Cimbelsstern, Klockenspiel, Manualomfang C-f³, pedalomfang C-d¹. Koblinger: M+B (skydekobling), P+M, P+B.

Orgelfacaden, 1803, af fyrretræ, er genanvendt fra *†orgel* nr. 2. Facadens midterparti, der indrammes af to store flanketårne, er ved forkroppede gesimser delt i to stokværk. Det nedre stokværk har to flade, hængslede rammeværkslåger med attrappiber, mens det øvre har højt midttårn ledsaget af lavere mellemtårne. Mellem tårnene samt på hver side af nedre stokværks låger er flade prospekter. Felter og tårne har smågitre foroven og forneden, og midttårnet krones af en stor strålekrans. Facaden er malet lysegrå med vandrette mørkegrå og forgyldte profiler. Gitrene og strålekransen er ligeledes forgyldt, og i en trekant midt i strålekransen står Jahves navn med forgyldte hebraiske bogstaver på sort bund. Facaden var oprindeligt malet med grå perlefarve med forgyldte detaljer og gitre, 1847 og 1868-69 blev den egetræsmalet, og formentlig o. 1900 udførtes en blågrå bemaling med hvide og grå detaljer. 1937 blev den brunmalet med grå, gyldne og røde detaljer.⁴³¹

†Orgler. 1) Antagelig o. 1700,⁴³⁴ tidligst omtalt i *Danske Atlas* 1774.²⁶⁰ Muligvis placeret som 'svalerede-orgel' på et lille pulpitur på kirkens sydvæg.⁴³⁵ 1800 blev orglet beskrevet som 'skønt'.³³⁶

2) (Jf. fig. 100), 1803, med 22 stemmer.⁴³⁶ Bygget af Jürgen Hinrichsen Angel, Flensborg,⁴³⁷ for

en pris på 1.500 rdlr.²⁵¹ Orglet berømmes for sine kvaliteter,⁴³⁸ men blev ved slutningen af sin levetid mere end 120 år senere dog vurderet som irreparabelt.⁴³⁹ Disposition:⁴⁴⁰ Hovedværk: Bordun 16', Principal 8', Gedackt 8', Octav 4', Fløjte 4', Octav 2', Rauschpfeiff 2 f., Sesquialtera 2 f., Trompet 8'. Brystværk: Rohrflöte 8', Octav 4', Flöte 4', Quintgedackt 2 $\frac{2}{3}$ Octav 2', Scharff 2 f., Regal 8'. Pedal: Subbas 16', Principal 8', Gedackt 8', Octav 2', Posaune 16', Trompet 8'. Facaden er genanvendt i det nuværende orgel.

3) 1924, med 15 stemmer, én transmission, to manualer og pedal, bygget af Eggert Froberg, Odense, med genanvendelse af facade, orgelhus og piber fra *†orgel* nr. 2. Disposition: Manual I: Bordun 16', Principal 8', Portunalføjte 8', Dolce 8', Octav 4', Mixtur III, Trompet 8' (trm.). Manual II: Bordun 8', Viola di Gamba 8', Vox coelestis 8', Fløjte 4', Waldføjte 2', Trompet 8'. Pedal: Subbas 16', Bordunbas 16', Cello 8'. Koblinger: II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P. Svelle for II. 1 frikombination, 2 kollektiver, 2 afstillere, Generalcrescendo. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Manualomfang C-f³, pedalomfang C-d¹.⁴⁴¹ 1986 var orglets tilstand miserabel.

**Interimsorgel* med fem stemmer, bygget 1978 af Carsten Lunds Orgelbyggeri, Birkerød, til Skt. Jørgens Kirke, Næstved. Disposition: Gedackt 8', Principal 4', Fløjte 4', Oktav 2', Quint 1 $\frac{1}{2}$ (disk.). Orglet kom til Brahetrolleborg 1986⁴⁴² og blev 2004 flyttet til Løget Kirke (*DK Vejle* 244).⁴⁴³ Det var opstillet på herskabspulpituret.

†Positiv, omtalt 1667/68.²⁵³ Positivet stod da i fruerstuen på slottet, men hørte angiveligt til kirken.

Et *projekt*, 1765, til et nyt orgel ved orgelbygger Amdie Worm med tilhørende orgelpulpitur synes ikke realiseret.⁴⁴⁴ Forslaget kendes fra en tegning og beskrivelse (fig. 138),⁴⁴⁵ hvor der foreslås en disposition på 14 stemmer, ét manual og pedal: Manual: Principal 8 Fod, Gedact 8, Octav 4, Fliotte 4, Subert: Octav 2, Nassat 3, Sie Fliotte 1 $\frac{1}{2}$, Sexquiat 2 Fag, Mixtur 4 [Fag], Dulcian 8 Fod. Pedal: Underzatz 16 Fod, Gedact 8, Octav 4, Tromet 8. Simmet Stierne, Tremulant, Tvende Verck Ventil. Til værket skulle høre fire bælg, og det skulle udføres med »fuld, komplet Octave

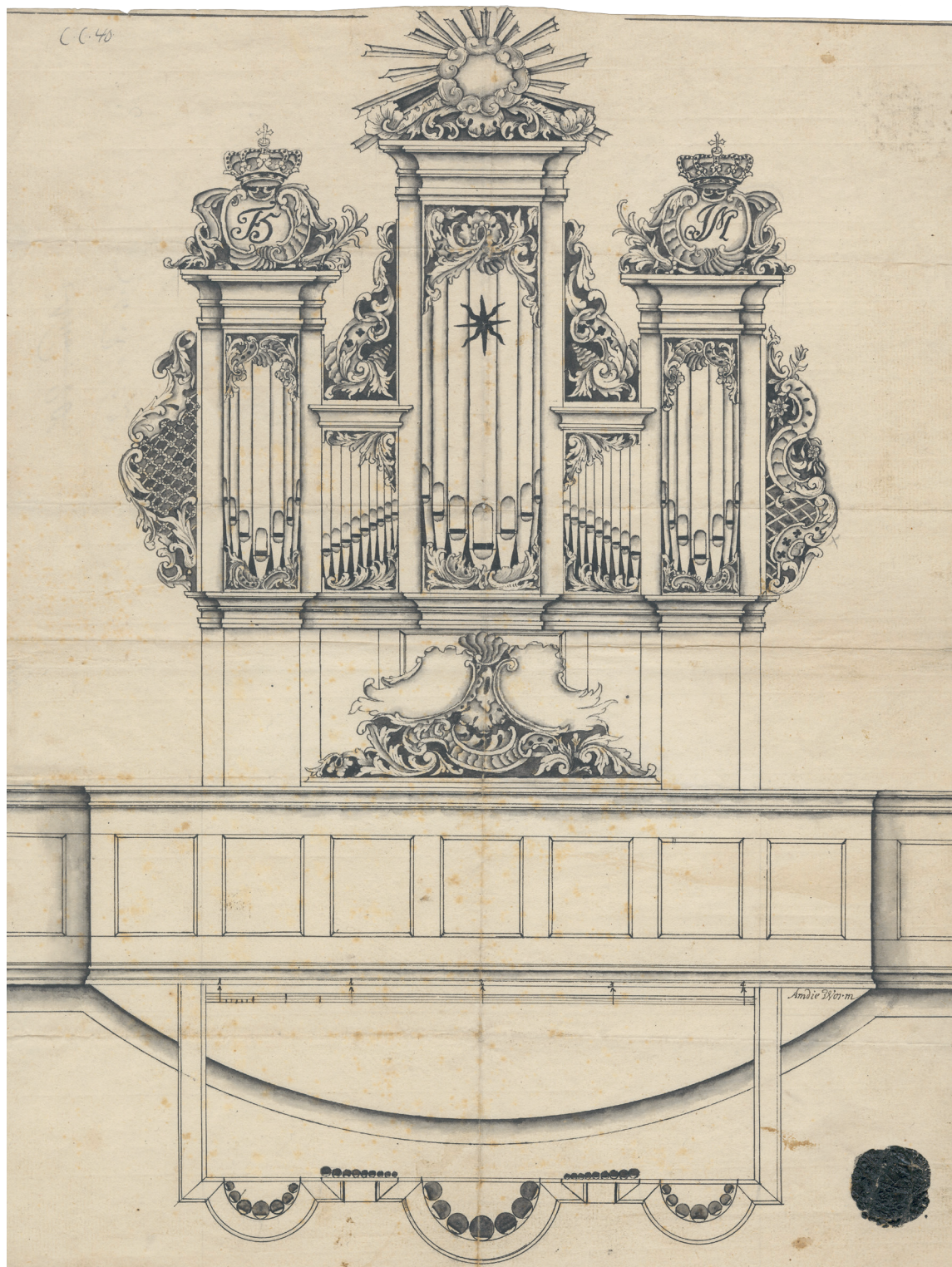

Fig. 138. Forslag til nyt orgel, tegnet af Amdie Worm 1765 (s. 3430). I Museum Lolland-Falster. – *Proposal for new organ, drawn by Amdie Worm, 1765.*

udi begge Claverene«. Dispositionen minder en del om det senere realiserede værk i Rudkøbing (s. 1451). Tilbudsprisen var sat til 650 rdlr., og Worm foreslog som alternativer en mindre version på ti stemmer uden pedal, men ellers med samme disposition til 400 rdlr., eller en større version hvor manualstemmerne fordeltes på hovedværk og brystværk med tilføjelse af en Vox Humana 8',⁴⁴⁶ og pedalet forøgedes med en Posaune 16', resulterende i et orgel på 16 stemmer til 800 rdlr. Prospektpiberne skulle da udføres i engelsk tin,⁴⁴⁷ og facadens træværk skulle være af egetræ.

Facaden tilhørte den for barokken vanlige type med tre halvrunde, fremspringende pibetårne adskilt af små pibefelter, hvilende på en høj sokkel. Mellem tårnene og omkring pibefelterne er rocailleværk med akantus, og facaden flankeres af tilsvarende vinger med fletværk. Tårnene kronet af rocaillegavle, hvoraf den midterste er med strålekrans omkring et felt i skybræmme, mens siderne er med kongekroner over skriftkartoucher med Frederik V's og dronning Juliane Maries navnetræk, »F5« og »JM«. Det tilhørende

projekterede orgelpulpitur har buet brystning af fyldingspanel og kronet midtfor af en stor rocailleopsats med to svejfedes felter. Orgelfacaden og -pulpituret svarer næsten helt til de tilsvarende stykker i Engum Kirke, hvortil Amdi Worm 1759 leverede et torgel (DK Vejle 1973).

Orgelpulpitur (jf. fig. 102 og 136), opført 1802 foran østvæggen over alterpartiet (jf. s. 3408); stærkt ombygget 1868-69.⁴⁴⁸ Af fyrretræ.

I sin nuværende udformning, der er et resultat af en ombygning 1868-69, strækker pulpituret sig mellem korets langvægge i en lige, fremskudt linje over alterpartiet. Det har brystning af fyldingspanel med stavværksarkader over et profileret postament med trepasbort og afsluttes foroven af en profileret håndliste; herover er monteret et moderne gelænder af hvidmalet metal. Pulpiturbrystningen er malet gråhvid med forgyldte profiler. Den var oprindeligt egetræsmalet, men blev o. 1900 malet med hvidgrå farve og 1937 med brun.

Oprindeligt havde pulpituret form af en konkav bue, hvorfra to smalle, retkantede sidepulpiturer skød sig ud over de forreste stolestader i hver

Fig. 139. Salmenummertavler nr. 1 (th.), o. 1800 (s. 3433), og nr. 2-4, o. 1830 (s. 3434). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Hymn boards no. 1 (right), c. 1800, and nos. 2-4, c. 1830.

Fig. 140. *Maleri, 1586, portræt af Henrik Rantzau (s. 3434). På Brahetrolleborg. Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Painting, 1586, portrait of Henrik Rantzau.

side (jf. fig. 100 og 107). Det hvilede på fire høje piller af pommersk fyr og havde bund af mindre bjælker, hvorover gulvet var lagt. Brystningen udgjordes af et balustergitter. Indgangen til pulpituret var fra østfløjens tredje etage via nordtrappen gennem en åbning i muren (s. 3383). På sidepulpiturene var der opstillet simple bænke af brædder. Pulpituret var formentlig oprindeligt hvid- eller gråmalet og har siden været malet som orgelfacaden. Det blev stærkt ombygget 1868-69, da sidepartierne blev taget ned, fronten gjort lige og balustergitteret erstattet af fyldingspanel. Desuden etableredes en opgang bag altervæggen.⁴⁴⁹ Den nuværende trappe er fra 2003, hvor gulvet også er ændret.

Der er flere lokale eksempler på østpulpiturer med orgler, således Horne (1809), Øster Hæsin-ge (1816) og Dreslette (1785-87, Odense Amt). I Diernæs opsattes 1752 et †østpulpitur med et †orgel over alteret (s. 2980), og i Valdemars Slotskirke opførtes antagelig 1782 et orgelpulpitur over alteret (s. 2585 og 2592 med fig. 45).

†*Orgelpulpitur*, omtalt 1765, da det blev vurderet som for svagt til at ombygge til det projekterede nye orgel (s. 3430) og i stedet skulle fornys.⁴⁴⁵ Pulpituret må have båret †orgel nr. 1 og kan muligvis have været placeret på sydvæggen (jf. ovf.).

Salmenummertavler. 1) (Fig. 139), antagelig o. 1800, af træ, 94×62 cm, til påskrift af salmenum-

Fig. 141. »Haabet«. Kirkeskib, 1936, bygget af Johannes Pedersen, Faaborg (s. 3436). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – "Haabet". Church ship, 1936, built by Johannes Pedersen, Faaborg.

re med kridt. Sortmalet med indskrift med hvid fraktur: »For Prædiken« og »Efter Prædiken«. Hensat i tårnet.

2-4) (Fig. 139, jf. også fig. 99-101), o. 1830, af træ, 78×51 cm, til skydenumre. Rammen har langsgående, fordybede riller og pyramidebosses i hjørnerne. Den står i lakeret fyr, mens selve tavlen er sortmalet med indskrift svarende til nr. 1. Nummerbrikkerne er sorte med hvide cifre.⁴⁵⁰ Hensat i tårnet. Oprindeligt fandtes yderligere en tilsvarende $\dagger$ tafle.⁴⁵

5-8) (Jf. fig. 98), 1898,⁴¹⁴ af træ, 118×62 cm, med cifre af messing til ophæng. De spidsbuede tavler har profileret rammeværk med stavværk i gennembrudt arbejde foroven. Rammen er siden 1989 gråmalet med en forgyldt profil, mens selve tavlen er sortmalet med indskrift med lys grå fraktur, svarende til ovennævnte. 1913 ønskedes tavlerne malet i en mørkere farve end oprindeligt;⁴⁵ formentlig blev de malet brune 1937.⁴⁵

Præsterækketavle, nyere, af træ, med profileret trekantgavl. Tavlen er malet i grønne farver, og præsternes navne er anført med sort fraktur un-

der overskriften: »1570/ sogne kirke/ kirkens præster«, ledsaget af en tegning af kirkens spir. Tavlen hænger på tårnummets nordvæg.

$\dagger$ *Præsterækketavle*, nedtaget før 1870, med navne på præsterne fra Jørgen Tranekjær (d.e. personel kapellan Jørgen Pedersen, der 1676 blev præst i Vester Hæsing) til Jens Oxenbøll ($\dagger$ 1775).⁴⁵¹

**Maleri* (fig. 140), 1586, portræt af Henrik Rantzau (1526-98) (jf. klokke nr. 1).⁴⁵² Olie på træ, 96×86 cm (lysmål 76×66 cm), indsat i en samtidig profileret ramme af sortmalet træ med forgyldte profiler. På det øvre, vandrette rammestykke er en latinsk indskrift med lyse renæssanceversaler: »Hinricvs Ranzovivs anno 1586 ætatis sve 61« (Henrik Rantzau år 1586. Hans alder 61). Henrik Rantzau er vist i halvfigur en face til højre med skaldet isse og gråt, let bølget hår, der slutter ved ørerne samt langt, gråt fuldskæg. Han bærer pibekrave og -manchetter og er klædt i en overdel af sort brokade med blanke knapper midtfor og ved håndleddene samt kappe af sort fløj med opretstående, tunget krave. Om halsen bærer han elefantordenen i en dobbelt kæde, og i

venstre hånd holder han en bog i rødt bind med sølvbeslag og gyldent snit, i højre hånd og omkring håndledet en rosenkrans med røde og brune perler samt gyldne led.⁴⁵³ I maleriets øverste venstre hjørne ses Rantzaus våbenskjold.

1756 hang maleriet i koret.⁴⁵⁴ 1870 var det i slottets østfløj,⁴⁵⁵ hvor det endnu findes.

Skulptur (fig. 189), formentlig o. 1900, traditionelt betegnet som Jakob den ældre.⁴⁵⁶ Af eg, 109 cm høj, en stående mandsfigur med hovedet vendt mod højre, krøllet, ørelangt hår og spidst, bølgeskåret skæg; klædt i en lang kjortel med lodrette folder og en kappe med tunget kant, der hænger over armene. Højre skulder er trukket op

Fig. 142. Tårnur, o. 1869, udført af urmager Lars Jørgensen og sønnen Anders Jørgen Larsen, Faaborg (s. 3436). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Tower clock, c. 1869, made by clockmaker Lars Jørgensen and his son Anders Jørgen Larsen, Faaborg.*

og overarmene holdt tæt ind til kroppen; i højre hånd holder han et sammenrullet ark og i venstre en vandringsstav. På fødderne sko. Stafferingen omfatter gråbrun karnation, brunt hår og skæg, rød kjortel og blå kappe med gyldent for. Skoene og staven er brune, arket hvidt.

Figurens proveniens er uvis, men den er muligvis kommet til kirken 1936 (jf. note 353). Den er opsat på sydvæggen i andet fag (jf. fig. 41).

Lysekroner. 1) Nyere, en lille hjulkrone af messing med ni lyskilder, ophængt i tårnrummet.

2) (Jf. fig. 98, 102 og 135), 1989, svarende til arkitekt Vilhelm Wohlers kronen i Roskilde Domkirke.⁴⁶ Otte kroner af messing, hver med 16 buede arme fordelt i to krans. Kronerne er ophængt i to rækker i messingstænger med kugler.

†*Lysekroner.* 1) (jf. fig. 101), slutningen af 1800-tallet, med s-svungne arme og lampekupler af hvidt glas; til petroleum. Ophængt i skibets østende. 2) 1908,²⁸¹ to store hjulkroner af smedjærn, bestående af glatte bånd med nedadvendte lyskilder. Kronerne var ophængt i kæder (jf. fig. 106).⁴¹⁷

Kirkeskib (fig. 141), »Haabet«, 1936, bygget af Johannes Pedersen, Faaborg.⁴⁵⁷ En stor, 300 cm lang, tremastet fuldrigger. Skroget er sortmalet med rød bund og hvid vandlinje. Navnet er anført med lyse versaler agter samt med sorte versaler på hvid bund på hver side i stævnen. Skibet hænger i vestfaget i en sortmalet jernkæde med gyldne kugler. Et tilsvarende, mindre skib er i Krarup (s. 3530).

†*Faner.* 1) 1801, oprindeligt tilhørende Brahetrolleborg Frivillige Korps, givet til kirken o. 1930 af lensgrevinde Lucie Marie Reventlow.⁴⁵

2) Antagelig o. 1875, tilhørende Brahetrolleborg Medailleforening (for veteraner fra de slesvigske krige), skænket til kirken o. 1930 af foreningens sidst afdøde medlems datter, enkefru Christoffersen, Ringe.⁴⁵

Tårnmur (fig. 142), o. 1869, udført af urmager Lars Jørgensen og sønnen Anders Jørgen Larsen, Faaborg, for 800 rdlr.⁴⁵⁸ Støbejern og messing, ca. 168×63 cm og 120 cm højt. Rammeverket rejser sig midt for i en tårnlignende opbygning med kamtakker og glamhuller, kronet af et højt, fire-sidedt spir med knop foroven. På rammens bagside er et firmamærke: »L. Jørgensen Uhrmager Horne pr. Faaborg«. 1893 blev det istandsat.²⁷⁸ To

lodder, der ikke var i brug, blev borttaget 2006.⁴⁵ Værket står i et nyere, rått tømret og umalet urhus i tårnets tredje stokværk.

To *urskiver*, o. 1869, er indmuret i tårnet mod nord og syd (jf. fig. 56 og 68. De cirkulære skiver er sortmalede med blå midte og forgyldte romertal og visere. 1893 blev skiverne malet og forgyldt med ægte guld.²⁷⁸

†*Tårnmur*, tidligst omtalt 1667/68 i forbindelse med dets vedligeholdelse.⁴⁵⁹ Uret, der var af smedjærn og forsynet med blylod,⁴⁶⁰ var indrettet med kvarter- og timeværk.²⁵³ 1667/68 udførte Hans Snedker fra Fleninge et urhus af brædder omkring det,²⁵³ og 1862 stod uret i et afskildret rum i †tagrytter nr. 3 (s.3382).⁴⁵ To †*urskiver* var opsat mod nord og syd; de var efter fig. 57 at dømme firkantede og hvidmalede.

†*Standur.* Uvis datering, tidligst omtalt 1825 som 'et meget antikt ur til at sætte på alteret'; sandsynligvis et taffelur. Uret var indfattet i en urkasse af messing, og oven på det var en stor, massiv kugle, omgivet af en slange, hvorpå hvilede en 'smuk' figur af Kristus med sejrspanen. Kuglen og figuren var støbt af sølv.³⁷⁴ 1936 nævnes, at uret var 'hjemmehørende' på slottet, men at det så vidt muligt skulle overlades kirken til udsmykning.⁴⁵ Det er vistnok senere stjålet fra slottet.⁴⁶¹

Klokker. 1) (Fig. 143), 1573, støbt af Cort Poppe, København, skænket af Henrik Rantzau og Christina von Halle (jf. ★maleri s. 3434). 84 cm i tværmål. Om halsen er giver- og støberindskrift i to linjer med reliefversaler: »De erbar Hinrick Rantzow vnd Castina van/ Hallen Anno Domini 1573 Cort Poppe hefft mi gegaten« (Den ærbare Henrik Rantzau og Christina von Halle Herrens år 1573 har Cort Poppe støbt mig). Som skille tegn ses små ruder samt et kors, og et stykke af det øvre skriftbånd er udfyldt af sirligt rankeslyng. Mellem og under båndene samt ved overgangen til slagkanten og om klokens munding er rundstave. Hankene er ornamenterede med vrængemasker udformet som skaldede mandshoveder med langt skæg over bladværk (fig. 190). 1895 blev klokken repareret.²⁷⁸

Klokken er den eneste kendte klokke af denne støber.⁴⁶² Den må have hængt i de skiftende †tagryttere (s. 3379 og 3382), til den 1869 blev op-

Fig. 143–44. Klokker. 143. Nr. 1, 1573, støbt af Cort Poppe, København, skænket af Henrik Rantzau og Christina von Halle (s. 3436). 144. Nr. 2, 1831, støbt af I. C. og H. Gamst, København (s. 3437). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Bells. 143. No. 1, 1573, cast by Cort Poppe, Copenhagen, donated by Henrik Rantzau and Christina von Halle. 144. No. 2, 1831, cast by I. C. and H. Gamst, Copenhagen.

hængt på sin nuværende plads i tårnet i klokkestolens vestside.⁴⁶³ Den hænger i en slyngebom.

2) (Fig. 144), 1831, omstøbt af I. C. og H. Gamst, København, af †klokke nr. 3. 48 cm i tværmål. Om halsen er en bort af palmetter og derunder støberindskrift med reliefversaler: »Støbt af I. C. & H. Gamst. Kiøbenhavn 1831«. Klokken må have hængt i †tagrytter nr. 3, til den 1869 blev ophængt i klokkestolens østside. Den hænger i en slyngebom.

†Klokker. 1551–52 omtales en klokke i forbindelse med sagen mod Sophie Lykke (jf. s. 3314 og 3402).⁴⁶⁴ Ved Jacob Madsens besøg 1589 havde kirken to klokker,¹⁰⁹ hvoraf den ene må være identisk med den ældste af de nuværende klokker. 1774 fandtes der tre klokker.²⁶⁰ I det vestlige hvælv findes tre klokkerebshuller (jf. s. 3377).

1) Sandsynligvis middelalderlig, omtalt 1551–52, da Jakob Hardenbergs enke, Sophie Lykke, blev pålagt at tilbagelevere en klokke, hun havde fjernet fra kirken (jf. s. 3314 og 3402).⁴⁶⁴ Efter dommen afleverede hun klokken på Nyborg Slot,⁴⁶⁵ men om den kom tilbage til kirken er uvist; i så fald kunne den være identisk med nr. 2 eller 3.

2) 'Mellemklokken', uvis datering. Klokken var ca. 52 cm høj uden hankene og målte 47 cm i tværmål.²³⁸ 1825–26 beskrives den som ubrugelig, 1827 var den taget ned,⁴⁰ og de følgende år bemærkedes, at den skulle skaffes til veje igen, hvilket dog ikke lader til at være sket.⁴⁰

3) 'Den lille klokke', uvis datering. Klokken var ca. 39 cm høj uden hankene og målte 42 cm i tværmål.²³⁸ 1829 ønskedes den omstøbt, hvilket skete 1831 til den nuværende nr. 2.⁴⁰

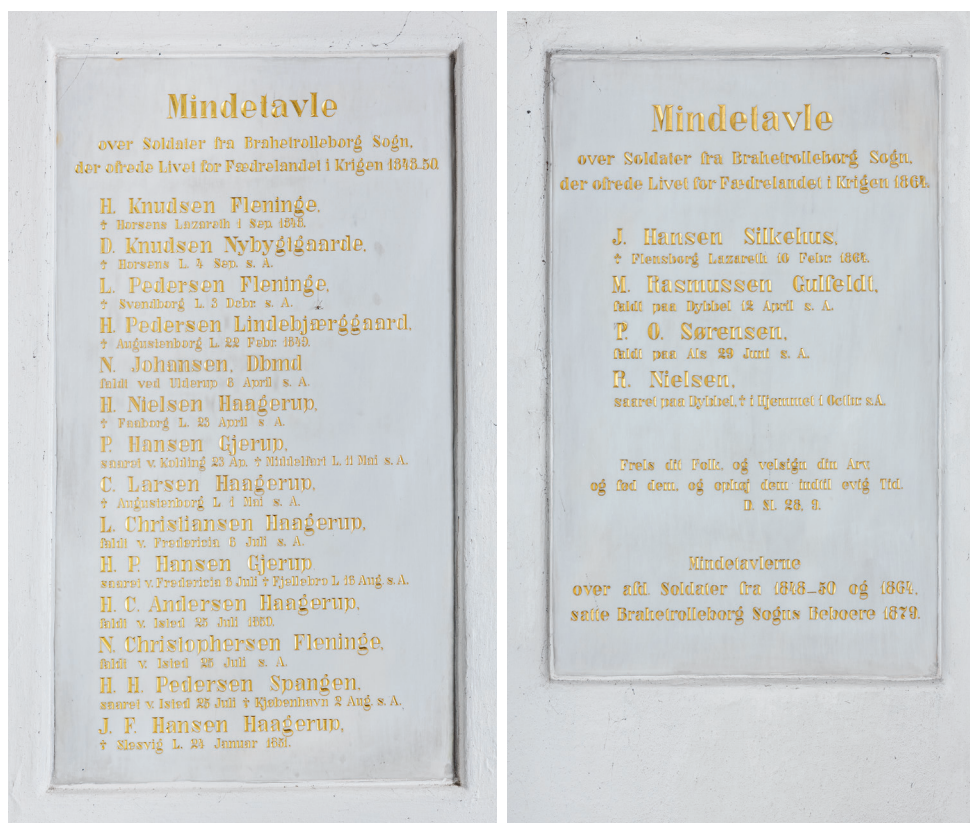

Fig. 145-46. Mindetavler, 1879. 145. Nr. 1, over døde soldater fra Brahetrolleborg Sogn i krigen 1848-50 (s. 3438). 146. Nr. 2, over døde soldater fra Brahetrolleborg Sogn i krigen 1864 (s. 3439). Foto Arnold Mikkelsen 2021. — *Memorial tablets, 1879. 145. No. 1, to fallen soldiers from Brahetrolleborg Parish in the war of 1848-50. 146. No. 2, to fallen soldiers from Brahetrolleborg Parish in the war of 1864.*

GRAVMINDER

Kirken rummer to mindetavler fra 1879 over døde soldater i de slesvigske krige, og seks gravsten, hvoraf de to er romanske, en er fra slutningen af 1400-tallet og tre fra 1600-tallet. Under koret findes en muret begravelse. På kirkegården nordøst for kirken er det revent-lowske familiegravsted.

Mindetavler. 1) (Fig. 145), 1879,²⁷⁵ over soldater fra Brahetrolleborg Sogn, † i krigen 1848-50: H. Knudsen, Fleninge, †1. sept. 1848 på Horsens Lazaret, D. Knudsen, Nybygdgårde, †4. sept. 1848 på Horsens Lazaret, L. Pedersen, Fleninge, †3. dec. 1848 på Svendborg Lazaret, H. Pedersen, Lindebjærggård, †22. febr. 1849 på Augustenborg Laza-

ret, N. Johansen, Dannebrogsmænd, †6. april 1849 ved Ullerup, H. Nielsen, Hågerup, †23. april 1849 på Faaborg Lazaret, P. Hansen, Gerup, såret ved Kolding 23. april, †11. maj 1849 på Middelfart Lazaret, C. Larsen, Hågerup, †1. maj 1849 på Augustenborg Lazaret, L. Christiansen, Hågerup, †6. juli 1849 ved Fredericia, H. P. Hansen, Gerup, såret ved Fredericia 6. juli, †6. aug. 1849 på Fjellebro Lazaret, H. C. Andersen, Hågerup, †25. juli 1850 ved Isted, N. Christophersen, Fleninge, †25. juli 1850 ved Isted, H. H. Pedersen, Spangnet, såret ved Isted 25. juli, †2. aug. 1850 i København, og J. F. Hansen, Hågerup, †24. jan. 1851 på Slesvig Lazaret.

Tavle af lyst marmor, 154×83 cm, med indskrift med fordybet, forgyldt antikva. Indmuret i nordvæggen i skibets vestfag.

2) (Fig. 146), 1879,²⁷⁵ over soldater fra Brahetrolleborg Sogn, † i krigen 1864: J. Hansen, Silkehus, †10. febr. 1864 på Flensborg Lazaret, M. Rasmussen, Gulfelt, †12. april 1864 på Dybbøl, P. O. Sørensen, †29. juni 1864 på Als, og R. Nielsen, såret på Dybbøl, †1. okt. 1864 i hjemmet. Efter personalia et skriftsted (Sl. 28,9), og derunder oplysning om ophængningen af denne og nr. 1: »Mindetavlerne over afd(øde) Soldater fra 1848-

50 og 1864 satte Brahetrolleborg Sogns Beboere 1879«.

Tavle af lyst marmor, 123×75 cm, med indskrift med fordybet, forgyldt antikva. Indmuret i sydvæggen i skibets vestfag.

†*Epitafier*. 1800 nævnes, at kirken rummede »adskillige kostbare Epitafia«. ³³⁶ De er formentlig forsvundet ved nyindretningerne i første halvdel af 1800-tallet.

Gravsten. 1) (Fig. 147, jf. også fig. 151), romansk, af rødlig granit, 170×39 cm, med udsmykning i lavt relief. ⁴⁶⁶ I figurfeltet, der er omgivet af en

Fig. 147-48. Gravsten, romanske. 147. Nr. 1 (s. 3439). 148. Nr. 2, over Geti Tokesen (s. 3441). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – *Tombstones, Romanesque*. 147. No. 1. 148. No. 2, of Geti Tokesen.

omløbende ramme med rundbue foroven, er en lodretgående stav uden korsarme, som forneden ender i en lille tue (Golgatahøj?). På staven er svage spor af en ulæselig indskrift med fordybede majuskler.⁴⁶⁷ Foroven, omtrent hvor korsarmene kunne have været, er på hver side af staven to cirkler, og selve staven synes også at have haft cirkelformet afslutning, nu repareret med cement. Fra rammens sider krummer liljelignende bladornamenter sig ind mod staven; mellem de to øverste liljepar er ligeledes cirkelornamenter.

1830 lå stenen som trappesten ved kirkedøren sammen med nr. 2.⁴⁶⁸ Efterfølgende blev begge sten taget op og indmuret i $\ddot{t}$ våbenhusets vægge.⁴⁶⁹ 1869 blev den indmuret på sin nuværende plads i tårnrummets nordøsthjørne.

2) (Fig. 148, jf. også fig. 151), romansk, med latinsk indskrift over Geti Tukisun (Tokesen). Indskrift: »Hic iacet Geti Tvkisvn« (Her hviler Geti Tukisun).⁴⁷⁰

Af rødgrå granit, 170×35 cm, med udsmykning i lavt relief.⁴⁷¹ Stenen har omløbende, rundbuet ramme. I billedfeltet er en korsstav, hvorpå indskriften med fordybede majuskler er anbragt. Fra korsstammen udgår fire par nedadvendte liljer, og ved stavens fod udspringer på hver side et kors, hvis nederste led er skrånstillet. Mellem disse og det nederste liljepar er indskudt to H-formede ornament.

Stenen er nært beslægtet med nr. 1 og var som denne anbragt som trappesten ved kirkedøren,⁴⁶⁸ til den blev indmuret først i $\ddot{t}$ våbenhuset⁴⁶⁹ og 1869 på sin nuværende plads i tårnrummets nordvesthjørne.

3) (Fig. 149-51 og 191), 1490'erne,⁴⁷² over Tue, abbed, tidligst $\ddot{t}$ 1500 (jf. s. 3313). Indskrift på latin: »Abbatis d(omi)ni locus es(t) tumbaue twinis Roskijldis geniti pax bona merces ei an(n)o d(omi)ni mcdc[!]⁴⁷³« (Dette er hvilested og grav for hr. abbed Tue, født i Roskilde. God fred være hans løn. Det Herrens år 14...).

Fig. 149. Gravsten nr. 3, 1490'erne, over abbed Tue (tidligst $\ddot{t}$ 1500) (s. 3441). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Tombstone no. 3, 1490s, of Abbot Tue* ($\ddot{t}$ 1500 at the earliest).

Fig. 150. Gravsten nr. 3, 1490'erne, over abbed Tue (tidligst $\ddot{t}$ 1500) (s. 3441). Tegnet af Søren Abildgaard 1761. I NM. – *Tombstone no. 3, 1490s, of Abbot Tue* ($\ddot{t}$ 1500 at the earliest).

Figursten af rød kalksten, 206×111 cm, tilskrevet den såkaldte 'Søby-mester'.⁴⁷⁴ Indskriften med reliefminuskler, der er på vers,⁴⁷⁵ er anbragt som randskrift i et forsænket bånd; som skille tegn ses firdelte ruder. Skriftbåndet afbrydes af hjørnemedaljoner med evangelisternes symbolvæsener, der holder skriftbånd, foroven Johannes' ørn (tv.) og Mattæus' engel, forneden Markus' løve (tv.) og Lukas' okse.⁴⁷⁶ Øverst i figurfeltet mellem de øvre hjørnemedaljoner er en tagstensrække. Abbed Tue er vist under en smal kølbuearkade med krabbeblade og korsblomst øverst; søjlerne har

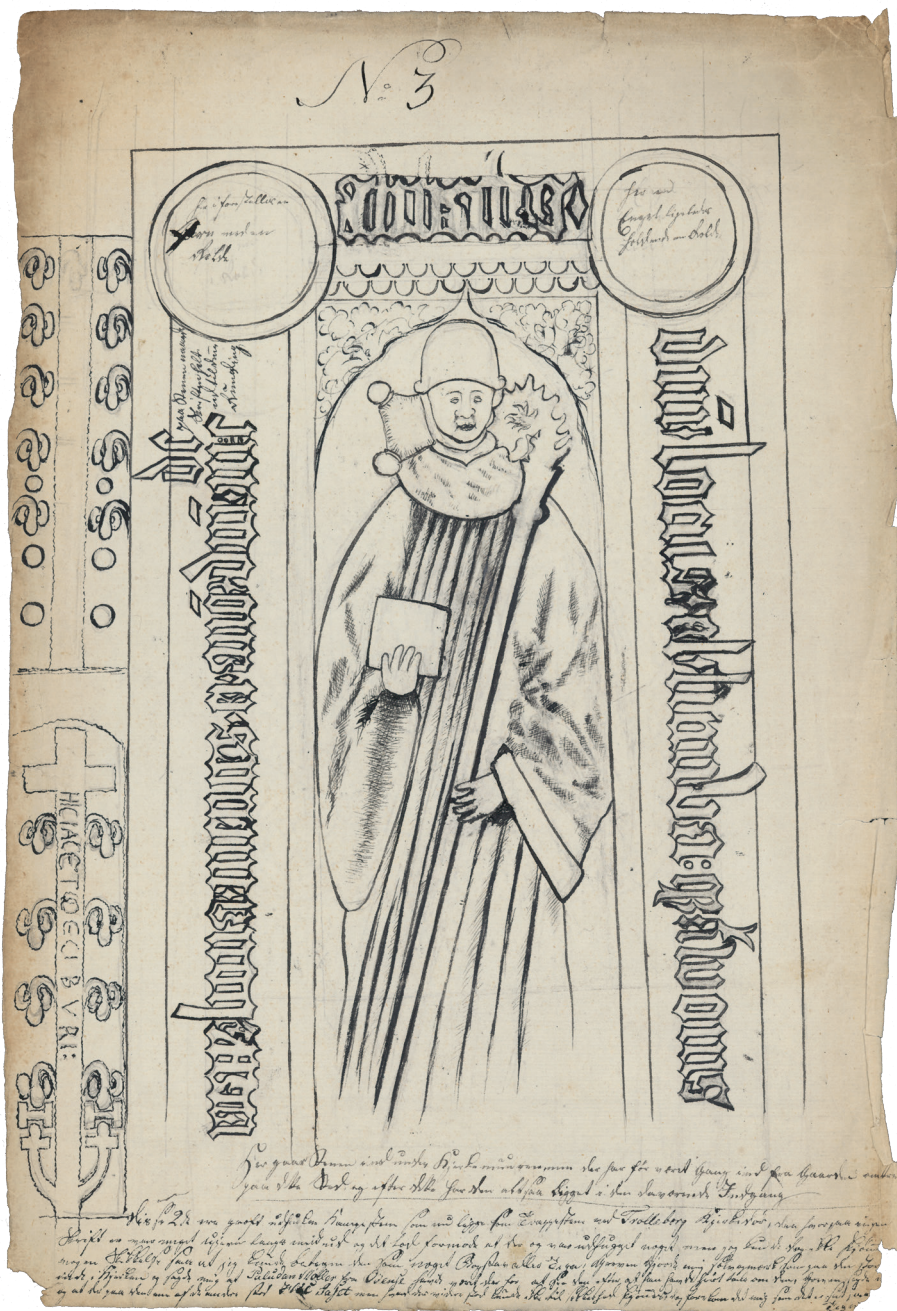

Fig. 151. Gravsten nr. 1-2, romanske, samt gravsten nr. 3, 1490'erne, over abbed Tue (tidligst †1500) (s. 3441). Tegnet af Niels Ringe o. 1830. I NM. – Tombstones no. 1-2, Romanesque, and tombstone no. 3, 1490s, of Abbot Tue (†1500 at the earliest).

ansats til kapitæler.⁴⁷⁷ Han bærer blød, rundpudset hue, skulderslag og lang, folderig kappe med vide ærmer. Øjnene er udslidte, så det kan ikke afgøres, om de er åbne eller lukkede.⁴⁷⁸ I højre

hånd holder han en bog og i venstre en skråtstillet krumstav med pigget afslutning, der løber fra højre fod til venstre skulder. Under nakken har han en kvastprydet pude, der kun er synlig ved

hans højre side, mens den i venstre side er skjult bag stavens krumning.

1761 lå stenen inden for den sydlige kirkedør.⁴⁷⁹ Ved tilmuringen af døren blev den nederste fjerdedel af stenen skjult under muren; den blev senere taget op og indmuret i tvåbenhusets sydvæg over for indgangsdøren.⁴⁸⁰ Den er nu indmuret i tårnrummets nordvæg.

4) (Jf. fig. 43), antagelig 1600-tallet, fragment, tilsyneladende aldrig færdiggjort.

Grå kalksten, ca. 103×109 cm, skråt afbrækket tværs over. Stenen har bånd til randskrift, marke-

Fig. 152. Gravsten nr. 5, o. 1626, over Anne Hansdatter Stage (†1626), sognepræst Rasmus Hansen Smeds første hustru (s. 3443). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – Tombstone no. 5, c. 1626, of Anne Hansdatter Stage (†1626), first wife of Parson Rasmus Hansen Smed.

Fig. 153. Gravsten nr. 6, o. 1665, over sognepræst Rasmus Hansen Smed (†1682) og hans anden hustru Anna Simonsdatter (†1665) (s. 3443). Foto Inger Marie Helgasdatter Mulvad 2021. – Tombstone no. 6, c. 1665, of the parson Rasmus Hansen Smed (†1682) and his second wife Anna Simonsdatter (†1665).

ret ved fordybede linjer og afbrudt af tilsvarende cirkulære hjørnemedaljoner uden motiv. Der er ingen spor af indskrift eller yderligere dekoration. Stenen blev fundet i gulvfyllden i nordsiden af skibets første fag 1988-89 og efterfølgende lagt i gulvet i skibets nordvesthjørne (jf. s. 3391 og fig. 88b).

5) (Fig. 152), o. 1626, over Anne Hansdatter Stage, (sognepræst) [Rasmus Hansen Smeds første hustru], †... aug. [16]26 i Hågerup præstegård.⁴⁸¹

Rødlig kalksten, 169×79 cm, med flere ortoceratitter. Stenen har en revne tværs over skriftfeltet forinden og indskriften med reliefversaler i forsænkede bånd er delvist udslidt. I hjørnerne er medaljoner med evangelistsymboler med navneskjolde hvorpå indskrift med fordybede versaler: Foroven Mattæus tv. »Matth« og Markus »Marc«, forinden Johannes tv. »Iohan« og Lukas »Lvc«. Over skriftfeltet er et engle hoved, under det en drueklase, og langs hver side

to blomsterstande med fligede blade. Stenen, der oprindeligt lå i kirkens gulv, er indmuret i tårnrummets østvæg, syd for døren.⁴⁸²

6) (Fig. 153), o. 1665, over Rasmus Hansen Smed, »sogneprest til Randtzouholm og Krarup sogner i □ (58) aar«, * i Humble på Langeland, †16 (1682) i Hågerup præstegård, □ (84) år gammel, og hustru Anna Simonsdatter (Simonsdatter), * i Dreslette præstegård, †7. jan. 1665 i Hågerup præstegård, 65 år gammel.²⁶⁰

Rødlig kalksten, 205×148 cm. Stenen har flere store revner, der er udfyldt med cement. Indskriften med kursiverede reliefversaler i forsænkede bånd dækker fladen, dog står den nederste fjerdedel af skriftfeltet blankt. Langs kanten er en omløbende ramme af slanke blade, antagelig laurbær, afbrudt af store hjørnemedaljoner med døds- og forgængelighedssymboler i rammer med perlestav: Foroven tv. et dødningehoved og th. et slangeomvundet kors (Kobberslangen, den gammeltestamentlige præfiguration for korsfæstelsen), forneden krydslagte knogler (tv.) og et timeglas.⁴⁸³ Stenen lå oprindeligt i gulvet. 1871 blev den fundet i herregårdens kælder,⁴⁸⁴ og derpå indmuret i tårnrummets sydvæg.

†*Gravsten*, o. 1713, over sognepræst Anders Svitser, »i 26 Aar Guds Ords nidkjære Tjener til Brahetrolleborg og Krarup Menigheder«, (†1713) (jf. †præstebegravelsen s. 3446). Stenen var borttaget før 1870, men mindedes endnu af 'gamle i sognet'.⁴⁸⁵

Muret begravelse. Den rantzauske begravelse, formentlig indrettet 1594 af Breide Rantzau i forbindelse med hans første hustru Sophie Rosenkrantz' død (jf. ndf.).⁴⁸⁶ En hvælvet krypt, beliggende under koret med formentlig sekundær indgang fra kirkegården gennem østgavlen; den oprindelige nedgang var fra kirken (jf. s. 3381). 1756 rummede krypten otte eller ni kister, hvoraf flere var ødelagte og manglede indskrift.²⁴⁴ I forbindelse med istandsættelsen 1847 blev krypten tømt og kisterne nedsat i det reventlowske familiegravsted på kirkegården (s. 3449).⁴⁸⁷

Blandt de *begravede* var: Johan Rantzau †17. dec. 1593; Sophie Rosenkrantz †29. dec. 1593; Karen Gøye †13. april 1599; Breide Rantzau †10. jan. 1618; Karen Ulfeldt †22. marts 1633.

**Kisteplade* (fig. 154), o. 1618, over Breide Rantzov (Rantzau) til Rantzausholm, ridder, kgl. statholder og rigsråd, søn af Hendrich Rantzov (Henrik Rantzau) til Breitenburg, kgl. statholder i fyrstendømmerne Slesvig og Holsten, *13. okt. 1556 på Segeberg i Holsten, †10. jan. 1618 i København. Jf. †kiste nr. 4 ndf.

Rektangulær plade af forgyldt kobber, 18×47,5 cm, med indskrift med graverede versaler og genembrudt ramme med akantus i drevet og cisereret arbejde. Pladen, der opbevarede på Brahetrolleborg, blev overladt Nationalmuseet 1902 (inv.nr. D5087).

†*Kister og kisteplader fra den rantzauske begravelse*. 1) Formentlig 1593, over Johan Rantzau, Breide Rantzau og Sophie Rosenkrantz' søn, * og †17. dec. 1593 (jf. nr. 2).⁴⁸⁸ Antagelig identisk med en kiste omtalt 1756, der stod uden låg eller indskrift, men indeholdt et 'balsameret lig' af et spædt drengebarn.²⁴⁴

2) 1594, over Sophie Rosenkrantz, g.m. Breide Rantzau, †29. dec. 1593 mellem kl. 4 og 5 om morgenen, 12 dage efter hun blev forløst, begravet 7. febr. 1594.⁴⁸⁹ Muligvis identisk med en kiste omtalt 1756, der stod uden låg eller indskrift, men indeholdt et 'balsameret lig' af en kvinde.²⁴⁴

3) 1599, over Karen Gøye, g.m. Breide Rantzau, †13. april 1599, begravet 25. maj s.å.⁴⁹⁰ Antagelig identisk med en af tre store, læderbetrukne kister uden indskrift, omtalt 1756 (jf. nr. 5-6).²⁴⁴

4) O. 1618, over Breide Rantzau til Rantzausholm, *13. okt. 1556, †10. jan. 1618 i København (jf. *kisteplade ovf.).⁴⁹¹ En stor kiste, betrukket med læder.

5-6) To store, læderbetrukne kister uden indskrift, omtalt 1756.²⁴⁴

7) 1633, over Karen Ulfelt (Ulfeldt), datter af Lauritz Ulfelt (Laurids Ulfeldt) og Sophie Rantzou (Rantzau) til Rantzausholm, *21. marts 1633 kl. 10 om aftenen på Harridslevgård, døbt samme nat kl. 1, † om morgenen (dvs. 22. marts) kl. 5. En lille kiste ('skrin'), betrukket med læder og forsynet med en kisteplade med indskrift.⁴⁹¹

8) 1696, over »K. C. K.«, †1696. En enkel kiste af træ uden betræk, beslået med bogstaver og årstal af jern: »K. C. K. A(nn)o 1696«. ²⁴⁴

Fig. 154. *Kisteplade, o. 1618, over statholder og rigsråd Breide Rantzau (†1618) (s. 3444). I NM. Foto Line Cecilie Eskerød 2021. – *Coffin plate, c. 1618, for governor and counsellor Breide Rantzau (†1618).

9) Antagelig o. 1740–50, omtalt 1756, over en løjtnant Brochdorph (Brockdorff), † i Fagsted ‘for nogle år siden’, vel o. 1740–50.²⁴⁴

†Murede begravelse. 1) *Den trolleske begravelse*, formentlig indrettet o. 1670 af Birgitte Trolle i skibets sydvestlige hjørne (s. 3381 og fig. 78a–c). Begravelsen rummede syv kister.⁴⁹¹ I forbindelse med arbejderne 1817 (s. 3385) konstaterede man, at bjælkerne over begravelsen var rådne, så der var fare for sammenstyrtning. Kisterne blev taget op og begravet i den nordøstlige side af det reventlowske familiegravsted på kirkegården (s. 3449), og krypten blev fyldt op.⁴⁹²

Begravede: Manderup Brahe †18. sept. 1666;⁴⁹³ Corfitz Trolle †21. marts 1684; Birgitte Trolle †13. nov. 1687; Birgitte Rantzau †1. febr. 1695; Frederik Trolle †28. nov. 1700; Anna Cathrine Walkendorff †13. marts 1719; Niels Trolle †28. marts 1722.

†Kister og kisteplader fra den trolleske begravelse. 1) O. 1666, over »dend ikke mindre af Dyd end blod og byrd Høyædle og Velb(yrdige)« Manderup Brahe til Torbenfeld, søn af Otte Brahe Pedersen til Torbenfeld og Mette Rosenkrantz, *20. jan. 1628 på Torbenfeld, g.m. Birgitte Trolle til Krumstrup, datter af Niels Trolle til Trolholm, ridder, rigsråd og statholder, og Mette Rud til Skarholt, i ti år, †18. sept. 1666 på sin fædrene gård; hans alder var »39 Aar ringer 4 Maaneder«. Efter personalia var en hædrende omtale: »Hand fortienet med ald Rette

dette efter mæle, at hand var en Redelig og oprigtig Mand, og hafde været at ønske, at det havde behaget Gud Hannem længer at spare, Hans venner til trøst og Hans Herre og Fæderneland til tieniste«.⁴⁹⁴

2) 1684, over Corfitz Trolle til Sandholt, ridder, gehejme- og kancelliråd, assessor i statskollegiet og højesteret, søn af Niels Trolle til Trolholm, ridder, rigsråd og statholder i Norge, og Mette Rud, *17. marts 1628 på Vallø Slot, †21. marts 1684 i København, 56 år og 4 dage gammel.⁴⁹⁴

3) 1687, over Birgitte Trolle, friherrinde til Brahetrolleborg og frue til Brændegård, datter af Niels Trolle til Trolholm, ridder, rigsråd og statholder i Norge, og Mette Rud, *1. febr. 1630 på Skarholt i Skåne, g.m. Manderup Brahe til Torbenfeld, †13. nov. 1687 på Brahetrolleborg, 57 år gammel.⁴⁹⁴

4) 1695, over Birgithe Rantzou (Birgitte Rantzau), datter af oberst Friderich (Frederik) Rantzau til Bollerup og Ide Scheel (Skeel) til Eskildstrup, *9. juni 1641 på Bollerup i Skåne, g.m. gehejmeråd Corfitz Trolle til Sandholt, †1. febr. 1695 på Brahetrolleborg i sit 54. år.⁴⁹⁴

5) 1700, over Friderich (Frederik) Trolle, baron til friherreskabet Brahetrolleborg og Brændegaard, skoleherre over Herlufsholms frie adelige skole, søn af Corfitz Trolle, ‘ridder etc.’, og Birgitte Rantzow (Rantzau), *13. okt. 1665 på Skanderborg Slot, †28. nov. 1700 på Ottestrup, 35 år, 6 uger og 4 dage gammel.⁴⁹⁵

Fig. 155-56. Mindekranse. 155. Nr. 2, 1893, over Benedicte Christiane Reventlow (†1893) (s. 3447). 156. Nr. 6, 1929, over lensgreve C. E. Reventlow (†1929) (s. 3447). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Memorial wreaths*. 155. No. 2, 1893, to Benedicte Christiane Reventlow (†1893). 156. No. 6, 1929, to Count C. E. Reventlow (†1929).

6) 1719, over Anna Cathrine Walchendorph (Anna Cathrine Walkendorff), friherreinde, datter af Axel Walchendorph (Walkendorff) til Tiselholt og Hille Sophie Schinchel (Helvig Sophie Skinkel), *12. marts 1672 på Tiselholt, g.m. baron Friderich (Frederik) Trolle til Brahetrobbleborg, †13. marts 1719 på Brændegaard »efter at hun hafde levet i denne Sorrigfulde Jammerdal udi 47 Aar og Een dag«. Efter personalia et vers: »O Gud Skee Lov evindelig, dødsens Skaal er drucken/ Jeg har nu fat paa Himmerig, det sidste Suck er sucket/ Mit Legem deckes i sin Grav med største roe og Hvile/ Min Siæl Hun lader aldrig af, Guds Hellig Navn at prise«. ⁴⁹⁴

7) 1722, over Niels Trolle, baron til friherreskabet Brahetrobbleborg og Brændegaard samt herre til Ottestrup på Sjælland, søn af Corfitz Trolle til Sandholt, gehejme- og kancelliråd, assessor i statskollegiet og højesteret, og Birgitte Rantzou (Rantzau), *1667, †28. marts 1722 på Brahetrobbleborg, 55 år gammel. ⁴⁹⁴

2) *Præsternes begravelse*, omtalt 1756, uvis placering. ²⁴⁴

Begravede: Sognepræst Henrik Predbjørnsen Schurmann †1695; sognepræst Anders Rasmussen Svitzer †16. maj 1713 (jf. †gravsten ovf.); formentlig deres hustru, Martha Lauritsdatter Friis †25. maj 1730 under et besøg i Flødstrup. ⁴⁹⁶

†*Gravfaner*. 1) O. 1632, over Frantz Rantzau (†1632). Den lille fane havde våbenskjold på begge sider, utvivlsomt for Rantzau og Viffert, samt initialerne »FRF« (Frantz Rantzaus fædrene) og »FRM« (Frantz Rantzaus mødrene) og årstallet 1632. ²⁴⁴

2-3) Uvis datering, omtalt af Niels Ringe o. 1830: To gravfaner 'med adskillig skrift, navnetræk og et våben med en hest i galop'. Fanerne hang så højt oppe under hvælvingen og var så støvede og snavsede, at skriften ikke kunne tydes, men Niels Ringe mente dog at kunne se, at det omhandlede en mand, der var begravet i kirken. ⁴⁹⁷

Mindekranse. 1) 1893, (over Benedicte Christiane Reventlow), »d 17 Januar 1834 17 Januar 1893«, fra baroniet Brahetrolleborgs beboere og funktionærer.

Af sølv, bestående af to grene med egeløv og agern, samlet med en sløjfe med indskrift med graveret skriveskrift. Kranen er monteret på sort fløj med en sort/hvid tresse langs kanten og indsat bag glas i en ramme af mørkbejdset eg, 181×67 cm. Rammen er udformet som en portal med pilastre, der bærer en gesims med æggestav; frisen har laurbærguirlander og englehoveder. Den kronnes af et rundbuet gavlstykke med det reventlowske, grevelige våbenskjold og afsluttes forneden af en kraftig, hulkelfileret fodliste hvorunder et svejftet hængestykke kantet af overflødhedshorn omkring et englehoved. Ophængt på herskabspulpiturets sydvæg, øst for døren (jf. fig. 119).

2) (Fig. 155), 1893, (over Benedicte Christiane Reventlow), »Til Lehnsgrevinde Reventlows Baare fra erkjendtlige Borgere i Faaborg«.

Af sølv, to spinkle grene med egeløv og agern, bundet med en sløjfe med indskrift med graveret skriveskrift. Monteret som nr. 1 og indrammet i en næsten tilsvarende ramme, 92×50 cm, med draperi ophængt i guirlander på gesimsen og to våbenskjolde for Reventlow under en fælles krone på gavlen. Ophængt på herskabspulpiturets sydvæg vest for døren (jf. fig. 119).

3) 1928, over greve Christian Ditlev Reventlow, *20. juni 1912, †7. april 1928. Skænket af samtlige arbejdere på baroniet Brahetrolleborg.

Af sølv, to grene med egeløv, der er bundet med en sløjfe hvorpå indskrift med graveret skriveskrift og fraktur. Til sløjfen er fastgjort en lilje af lys silke. Monteret som nr. 1 og indsat bag glas i en ramme af mørkbejdset eg, 107×75 cm. Rammen er prydet med rifling og korsmedaljoner og afsluttes forneden af et hængestykke med volutter, foroven af Reventlows kronede våbenskjold. Rammen hænger østligst på korets sydvæg (jf. fig. 119).

4) 1928, over stamherre Christian Ditlev Reventlow, *20. juni 1912, †7. april 1928. Fra Brahetrolleborg Sogns beboere.

Af sølv, to grene med egeløv og agern, bundet med en sløjfe hvorpå indskrift med versaler.

Monteret og indrammet som nr. 3 og ophængt på herskabspulpiturets østvæg (jf. fig. 119).

5) 1929, over lensgreve C. E. Reventlow, *18. juli 1864, †2. febr. 1929. Fra Brahetrolleborg Sogns beboere.

Svarende til nr. 4 og indsat i tilsvarende ramme, ophængt på korets sydvæg over opgangen til herskabspulpituret (jf. fig. 119).

6) (Fig. 156), 1929, over lensgreve C. E. Reventlow, *18. juli 1864, †2. febr. 1929. Skænket af samtlige arbejdere på baroniet Brahetrolleborg.

Svarende til nr. 4, dog med indskrift med skriveskrift, og indsat i en tilsvarende ramme. Til sløjfen er fastgjort en lilje af lys silke. Ophængt på herskabspulpiturets vestvæg (jf. fig. 119).

Fig. 157. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1815, over lærer, professor og ridder Johan Frederik Oest (†1815) (s. 3448). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Churchyard monument no. 3, c. 1815, to teacher, professor and knight Johan Frederik Oest (†1815).*

Kirkegårdsmonumenter. 1) Antagelig o. 1781, over Frederich Boldich (birkedommer ved Brahetrolleborg Birk, †23. april 1781).⁴⁹⁸

Liggesten af grå sandsten, ca. 192×124 cm, med næsten helt udslettet indskrift med fordybet kursiv, profileret kant og hjørnerosetter. I græsset nord for tårnet.

2) O. 1807, rejst over Christian August Smidt (Schmidt), lærer i Grønderup Skole i 20 år, †26. juli 1807, 59 år gammel.⁴⁹⁹

Rundbuet sten af grå granit, ca. 91×64 cm, med indskrift med fordybet kursiv, der udfylder hele fladen. Stenen ligger i græsset nord for kirken.

3) (Fig. 157), o. 1815, over Iohan (Johan) Frederik Oest, »det Fynske Skolelærer Seminariums første Lærer«, professor, ridder, *10. dec. 1755, †14. jan. 1815. Efter personalia mindeord og skriftsted (Matt. 5,8).

Fig. 158. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1897, over Ole Pedersen (†1897) og Henriette Charlotte Pedersen (†1905) (s. 3448). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Churchyard monument no. 4, c. 1897, to Ole Pedersen (†1897) and Henriette Charlotte Pedersen (†1905).

Fig. 159. Kirkegårdsmonument nr. 5, o. 1905, over gårdmand og lokalhistoriker Niels Rasmussen Søkilde (†1905) og Karen Søkilde (†1912) (s. 3449). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Churchyard monument no. 5, c. 1905, to farmer and local historian Niels Rasmussen Søkilde (†1905) and Karen Søkilde (†1912).

Cippus af rød sandsten med påsatte ornamenter af bronze, 234×43,5–126 cm; indskrift med fordybet kursiv og versaler. Cippien hviler på et postament i to afsæt over en plint af granitkvadre og kronet af en gavltrekan med akroterier. Den er prydet med forskellige symboler: over indskriften en ugle, der sidder på en olielampe, og på hver side en nedadvendt fakkell, der mod nord er ledsaget af en laurbærkrans, mod syd af en lyre. På bagsiden mindeord. Monumentet står i græsset nord for kirken (jf. fig. 68); gravstedet var oprindeligt indhegnet af et tiggitter af støbejern.⁴⁹⁸

4) (Fig. 158), o. 1897, over Ole Pedersen, *19. april 1812 i Øster Hæsing, †14. dec. 1897 i Fleninge, og hustru Henriette Charlotte Pedersen, *26. aug. 1811 i Spanget, †5. maj 1905 i Fleninge.

Grotte af grå sandsten med egeløv i relief, 69×43 cm. I forsiden er en indfældet, fladbuet tavle af hvidt marmor med indskrift med fordybet antikva, og derover en medaljon af biskuit med motiv af Dagen efter Thorvaldsen. Øverst er spor efter et nedfældet $\dagger$ kors. Nord for kirken.

5) (Fig. 159), o. 1905, over Niels Rasmussen Søkilde, gårdmand (og lokalhistoriker), Dannebrogsmænd, *2. aug. 1837 i Fleninge, †24. aug. 1905 smst., og hustru Karen Søkilde, f. Jensen, *20. marts 1836, †5. aug. 1912.

Himmelport af grå, delvist poleret granit, 95×45 cm, med indskrift med fordybte versaler hvorover et kors. Nord for kirken.

Nordøst for kirken, under en gruppe store kastanje- og bøgetræer, findes *det reventlowske familiegravsted* (fig. 160). Gravstedet, der er anlagt 1780 af Johan Ludvig Reventlow,⁵⁰⁰ var oprindeligt indhegnet af et $\dagger$ gitter af støbejern.⁵⁰¹ På gravstedet findes i alt 22 monumenter:

1) (Fig. 161), o. 1852, over Josephine Reventlow, f. Schimmelmänn, *12. marts 1791, †3. april 1752.

Grotte af grå sandsten kronet af et stort kors af hvidt marmor, 190×80 cm. Grotten er prydet med vedbend i relief, og støttet mod den står en skriftrulle af hvidt marmor med indskrift med fordybte versaler.

2) (Fig. 162), o. 1854, over Ditlef (Ditlev) Christian Ernst Reventlow, *29. aug. 1782, †10. juni 1854.

Svarende til nr. 1, indskriften er næsten udvisket.

De øvrige monumenter, der alle har form af rektangulære tavler af hvidt marmor, er stærkt forvitrede med ulæselig indskrift; enkelte er brækket i to stykker, og en tavle er hensat i krypten under koret. De er sat over de afdøde, der blev flyttet henholdsvis 1817 fra den trolleske $\dagger$ begravelse (s. 3444) og 1847 fra den rantzauske begravelse (s. 3444), samt

Fig. 160. Det reventlowske familiegravsted på kirkegården nordøst for kirken (s. 3449). Foto Arnold Mikelsen 2021. – *The Reventlow family burial place in the churchyard north east of the church.*

over medlemmer af Reventlow-familien og dens kreds, nemlig:⁵⁰² Carl Rudolph Schubart, oberstløjtnant, *23. okt. 1714, †9. okt. 1759;⁵⁰³ Ditlev Christian Ernst Reventlow, *14. febr. 1779, †20. maj s.å.; Henriette Eleonora Agnes Stolberg, f. Witzleben, *9. okt. 1761, †15. nov. 1788;⁵⁰⁴ Agnes Reventlow, *7. okt. 1789, †17. maj 1790;⁵⁰⁵ Carl Andreas Ditlev Reventlow, *6. nov. 1793, †17. jan. 1796; Johan Ludvig Reventlow, *28. april 1751,

†1. marts 1801; Caroline Sophie Reventlow, *16. okt. 1786, †15. nov. 1802; Christiane Dorothea Marie Wiese, *24. marts 1755 i Aschersleben, †27. febr. 1808; Inger Schubart, f. Løvenskiold, *2. sept. 1732, †20. dec. 1808; Anna Sybilla Reventlow, f. Schubart, *14. sept. 1753,⁵⁰⁶ †21. juni 1828; Herman Schubart, generalhandelsintendant, gehejmeråd, *14. jan. 1756, †27. jan. 1832; Henriette Augusta Reventlow, *12. juni 1784, †20. jan. 1850.

Fig. 161-62. Kirkegårdsmonumenter på det reventlowske familiegravsted (s. 3449). 161. O. 1852, over Josephine Reventlow, f. Schimmelmänn (†1852). 162. O. 1854, over Ditlev Christian Ernst Reventlow (†1854). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Churchyard monuments at the Reventlow family burial place. 161. C. 1852, to Josephine Reventlow, née Schimmelmänn (†1852). 162. C. 1854, to Ditlev Christian Ernst Reventlow (†1854).

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier eller utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af Brahetrolleborg Kirke. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Svendborg Amt i almindelighed, jf. også s. 59 ff. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933-, er angivet som DK, efterfulgt af betegnelsen på det pågældende amt; referencer inden for Svendborg Amt har dog kun sideangivelse.

Arkivalier. *Rigsarkivet, København (RAK).* *Reviderede Regnskaber, Godsregnskaber:* Rantzausholm og Brændegård 1667-68 (*Rev. Rgsk. Godsrgsk.* Rantzausholm og Brændegård). *Rentekammeret, Skatkammeret, Danske Sekretariat:* 212.63. Koncepter og indlæg til skødebøgerne juli-september 1668 (*Rtk., Skatkammeret, DaSkr.* Koncepter og indlæg).

Rigsarkivet, Odense (RAO). *Fyns bispearkiv:* Indberetninger om kirkeejere og patronatsret 1695-1786. – Sallinge Herreds breve 1539-1805, 1805-1968 (*Bispeark.* Sallinge Hrds. breve). – Indberetninger om kirker og kirkegårde 1812-43 (*Bispeark.* Indb. om kirker og kirkegårde). – Sunds og Sallinge herreder 1853-67 (*Bispeark.* Sunds og Sallinge hrdr.). – Synsforretninger over kirker og præstegårde 1872-98 (*Bispeark.* Syn over kirker og præstegårde). *Sallinge Herreds provstiarkiv:* Breve fra biskop, amtmænd, stiftsoverighed, guvernør og amtsprovst 1683-1824 (*Provstiark.* Breve fra biskop, amtmænd m.fl.). – Returnerede cirkulærer 1787-1817 (*Provstiark.* Returnerede cirkulærer). – Sager vedr. de enkelte sogne 1851-1909 (*Provstiark.* Sager). – Synsprotokol for kirker og præstegårde 1915-75 (*Provstiark.* Synsprot.). *Svendborg Amtsprovsti:* Synsprotokol for Sunds og Sallinge herreder 1824-39 (*Svendborg Amtsprovsti.* Synsprot.). *Brahetrolleborg Sogn:* Enesteministerialbog 1766-1814 (*Sogneark.* Kirkebog). – Embedskorrespondance 1777-1863 (*Sogneark.* Embedskorr.). *Brahetrolleborg menighedsråd:* Forhandlingsprotokol 1904-83 (*Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.). *Baroniet Brahetrolleborg:* Brahetrolleborg og Christianssæde kirkesager 1686-1904 (*Baroniet Brahetrolleborg.* Kirkesager). *Brahetrolleborg Sogn Topografica:* Emneordnede sager, Brahetrolleborg 1700-1900. *Sallinge Herreds branddirektorat:* Brandtaksationer afleveret til amtmænd 1790-99 (*Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtaksationer). – Brandtaksationsprotokol 1800-1914 (*Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtaksationsprot.).

Det Kongelige Bibliotek (KB). *Kallske samling.* 377. 4°. Kopi af beskrivelse over kirkerne og herregårdene i

Fyn og i Langeland, af sognepræsterne til Thuras brug forfattet 1755 (*Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755).

Nationalmuseet (NM). *Notebøger:* N. L. Høyen, VIII, 38 f. (1830). – C. M. Smidt, LVIII, 96 (1916). – Charles Christensen, XIX, 9, 41 f. (o. 1934). – Jan Steenberg V, 91-94 (1955) og VIII, 15 f. (uden år). *Indberetninger:* Niels Ringe o. 1830 (inventar, gravminder). – J. B. Løffler 1886 (bygning, inventar, gravminder). – M. T. Wøldike 1890 (kirkegård). – Chr. Axel Jensen 1933 (gravsten). – Mogens Larsen 1986 (inventar). – Jens Johansen 1989 (farveafsætning). – Henrik Græbe 1989 (udgravning i sydflojen). – Jens Chr. Varming 1991 (korbuekrucifiks). – Henriette Rensbro 2016 (fjernvarme). – Hans Mikelsen 2019 (omsætning af dige).

Kirkens arkiv. Synsprotokol 1862 ff. (Kirkens arkiv. Synsprot.).

Brahetrolleborg Folkemindesamling. A451. Brahetrolleborg Kirke.

Varmings Tegnesteue. Birte Skov, Anders Brüel og Jens Chr. Varming, *Brahetrolleborg 1172-1991. Bygningshistorisk undersøgelse udarbejdet 1985-1991* (upubliceret manuskript) (Varmings Tegnesteue. Skov, Brüel og Varming 1991). – Materiale vedr. Brahetrolleborg Kirke (beretninger, korrespondance, tegninger, fotos m.m.) (Varmings Tegnesteue. Materiale vedr. Brahetrolleborg K.).

Tegninger og opmålinger. *Nationalmuseet (NM).* *Bygning:* Ukendt tegner o. 1660 (grundplan af herregården og tværsnit af østflojen). – Johan Henrik Hanck o. 1800 (skitse af herregården). – Niels Ringe o. 1830 (interiør). – Ukendt tegner o. 1860 (prospekt). – Niels Rasmussen Søkilde 1868 (opstalt af sydfacade). – J. B. Løffler 1886 (situationsplan, vinduesprofiler). – Ch. Christensen 1938 (grundplaner, tvær- og længdesnit, opstalter og detaljer, akvarel af glasmalerier). – Arkitektfirmaet Harald Sieck 1985-86 (plan, tværsnit og opstalt af tårnets spir, forslag til istandsættelse af vindfloj). *Inventar:* Niels Ringe o. 1830 (prædikestolsalter med orgel). *Gravminder:* Søren Abildgaard 1761 (gravsten). – Niels Ringe o. 1830 (gravsten). – J. B. Løffler 1886 (gravsten).

Det Kongelige Bibliotek (KB): Ukendt tegner o. 1660 (oversigtsplan og prospekt). – J. G. Burman Becker 1867 (opstalter af kirken, gravsten).

Danmarks Kunstbibliotek: Viggo Dahl 1889 (grundplaner, snit og opstalter af herregården, kirken og avlsbygningerne). – Ove Pedersen 1890 (forslag til ombygning af herregården, sort-hvid kopi).

Museum Lolland-Falster. Amdie Worm 1765 (forslag til nyt orgel).

Varmings Tegnesteue: Jens Chr. Varming, Bendt Friis og L. Topsøe Jensen 1982-83 (oversigtsplan, grundplan og tværsnit samt projekt til hospitalets ombygning). – Jens Chr. Varming 1985 (opstalter og tværsnit af herregården). – Jens Chr. Varming og Birte Skov 1985-91 (grundplan, tvær- og længdesnit af kirken, plan, opstalter og længdesnit fra guldundersøgelser, opstalt og detaljer af altervæg, herskabsstol, prædikestol og alterskranke, nyt vindue i lukkemur, kviste på tårntag, rekonstruktioner af kirke og kloster). – Jens Chr. Varming 1991 (tværsnit med korbuekrucifiks). – Jens Chr. Varming 1995-97 (opstalter af facader, forslag til genopbygning af sydfacade og granitbeklædning, nyt vindue i syd). – Jens Chr. Varming 2003 (projekt til ny trappe bag altervæg).

Privat: Ebbe Hædersdal 1990 (grundplan, tvær- og længdesnit, opstalter af vinduer, aksonometriske og perspektiviske rekonstruktioner).

Litteratur. Niels Rasmussen Søkilde, *Gamle og nye Minder om Brahetrolleborg og Omegn*, Kbh. 1870 (Rasmussen Søkilde 1870). – J. B. Løffler, »Brahetrolleborg Kirke«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1887, 73-78 (Løffler 1887). – Louis Bobé, *Brahe-Trolleborg (Fyens historiske Herregaarde, II, William Norvin og Eiler Nystrom (udg.), Odense 1909 (Bobé 1909).* – Vilh. Lorenzen, *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie* (De danske Klostres Bygningshistorie 11), Kbh. 1941, 105-30 (Lorenzen 1941). – Mikael Venge, »På sporet af Holme kloster«, *Fynske Årbøger* 1982, 39-64 (Venge 1982). – Ebbe Hædersdal, »Holme Klosterkirke«, *Bygningsarkæologiske Studier* 1990, 7-32 (Hædersdal 1990). – Jens Chr. Varming, »Holme Klosterkirke. Nye tanker omkring kirkens bygningshistorie og klosterbyggeriets begyndelse«, *Bygningsarkæologiske Studier* 1991, 7-12 (Varming 1991).

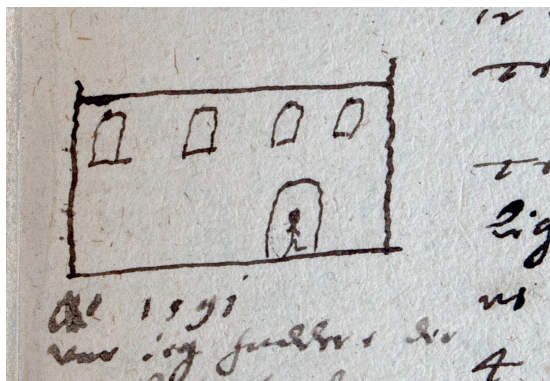

Fig. 163. Kirken gengivet i biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604. I RAO. – *The church as shown in Bishop Jacob Madsen's Book of Visitations, 1588-1604.*

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen, kirkens omgivelser, bygning, kalk- og glasmalerier ved Pia Katrine Lindholt, inventar og gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen, heraf dog orgler ved Kristian Lumholdt. Arkivalielæsning ved Ida Marie Bjørllig, Marie Louise Blyme, Bjørn Westerbeek Dahl og Kathrine Faust Larsen m.fl. Oversættelser ved James Manley (engelsk) og Peter Zeeberg (latin). Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktionen afsluttet maj 2022.

¹ *Danmarks middelalderlige annaler*, Erik Kroman (udg.), Kbh. 1980, 10 (»Conuentus (...) uenit in Insula Dei«) (jf. samme s. 147, 166, 198 og 229). Jf. også Bobé 1909 1; Venge 1982 42; Brian Patrick McGuire, *The Cistercians in Denmark. Their Attitudes, Roles, and Functions in Medieval Society*, Michigan 1982, 67; Hans Krongaard Kristensen, *Klostre i det middelalderlige Danmark*, Århus 2013, 54. Herrevad var desuden moderkloster til Tvis (1163) og Løgum Kloster (1173).

² *Diplomatarium Danicum*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab (udg.), 1, III, Kbh. 1976, nr. 49 (25. juni 1175). Samme Thomas står som medunderskriver på dokumenter 1180 (nr. 89 (6. febr. 1180)) og 1183 (nr. 111 (21. marts 1183)).

³ Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 68. Venge 1982 42 mener, at Valdemar den Store spillede en væsentlig rolle ved klostrets oprettelse, mens McGuire 1982 (note 1), 67, foreslår, at Eskil, erkebiskop i Lund, i forening med Odenses biskop Simon var involveret.

⁴ *Diplomatarium Danicum* (note 2), 2, III, Kbh. 1939, nr. 11 (30. sept. 1281); jf. også Svendborg Amts bebyggelsesnavne, Stednavneudvalget ved John Kousgård Sørensen (udg.), Kbh. 1958, 89.

⁵ Bobé 1909 3 f.; McGuire 1982 (note 1), 67.

⁶ *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmark Breve fra Middelalderen*, William Christensen (udg.), 2, V, Kbh. 1933, 81 f. (12. april 1498); jf. også Bobé 1909 4 f. Abbed Tue omtales også 1490 (2, IV, 129 (7. sept. 1490?)) og 1500 (2, V, 281 (27. juni 1500)).

⁷ Bobé 1909 4; jf. også Erich Pontoppidan, *Den Danske Atlas* III, Kbh. 1767, 546.

⁸ *Diplomatarium Danicum* (note 2), 2, IV, nr. 3 (14. marts 1291).

⁹ *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*, Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.), Kbh. 1881-82, 61 (15. marts 1538).

¹⁰ *Danske Kancelliregistranter* (note 9), 86 (9. april 1539).

¹¹ *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark, fra Reformationen til Nutiden, 1535-1765*, I, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1892, 12. I forbindelse med salget opregnes klostrets ejendomme; *Danske Kancelliregistranter* (note 9), 171 ff.

¹² *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1660*, Rigsarkivet (udg.), Kbh. 1885-2005 (11. okt. 1551 og 27. maj 1560).

Fig. 164. Skitse af herregården set fra sydvest. Tegnet af Johan Henrik Hanck o. 1800. I NM. – Sketch of the manor house seen from the south west.

¹³ *Christian III's Rentemesterregnskaber*, Søren Balle og Niels Geert Bolwig (udg.), IV, 1557-58, Kbh. 1999, 82.

¹⁴ *Kancelliets Brevbøger* (note 12) (19. juli 1566).

¹⁵ *Kronens Skøder* (note 11), I, Kbh. 1892, 116.

¹⁶ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604*, Jens Rasmussen og Anne Riising (udg.), Odense 1995, 249.

¹⁷ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 222 og 249 f.

¹⁸ Fortegnelsen var udfærdiget 1588 af provst Laurids Jespersen i Espe til Jacob Madsen; *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 229.

¹⁹ S. Jørgensen, »Bidrag til Bedømmelsen af den fynske Landbostands Vilkaar før, under og efter Svenskekrigen 1657-1660, forsaavidt Nyborg Lehn angaar«, *Historisk Tidsskrift* IV, 5, 1875-77, 263-67; Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660*, 521 f.

²⁰ *Kronens Skøder* (note 11), II, Kbh. 1908, 184.

²¹ *Kronens Skøder* (note 11), II, Kbh. 1908, 306-11.

²² RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.; Kirkens arkiv. Synsprot.

²³ *Danske Kirkelove*, Holger Fr. Rørdam (udg.), I, Kbh. 1883, nr. 426 (9. jan. 1555).

²⁴ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 222 f. og 249 f.

²⁵ RAO. *Sogneark.* Embedskorr.

²⁶ *Danske Kancelliregistranter* (note 9), 126 (20. april 1540).

²⁷ Henry Petersen, *Danske gejstlige Sigiller fra Middelalderen*, Kbh. 1886, 48 (kat.nr. 602); jf. også Rasmussen *Søkilde* 1870 191; *Bobé* 1909 5 f.; brev fra N. Rasmussen *Søkilde* til Henry Petersen 29. sept. 1884, i NM. Signetet blev fundet i gruset, da det blev læsset på vogne og kørt bort.

²⁸ Signetet blev 1951 forgæves forsøgt erhvervet til Nationalmuseet, jf. korrespondance i NM. Et lakaftryk, der blev taget ved denne lejlighed, indgår i Nationalmuseets samlinger.

²⁹ Rasmussen *Søkilde* 1870 191 f.

³⁰ Rasmussen *Søkilde* 1870 192 f.

³¹ »Sandsagn«, *Fynsk Hjemstavn* 1928, 79.

³² Matthias Untermann, *Forma Ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*, München/Berlin 2001, 183 ff.

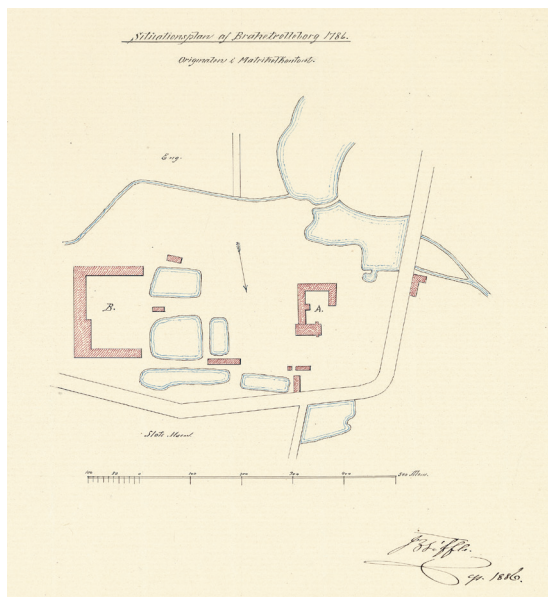

Fig. 165. Situationsplan 1786. 1:1000. Tegnet af J. B. Løffler 1886 efter original i Matrikelkontoret. I NM. – Situation plan, 1786.

³³ Poul Baltzer Heide, »Det hellige sted – det sakrale landskab i egnen omkring Brahetrolleborg«, *Stavn* 2018, 75–88.

³⁴ Venge 1982 55 f.; Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 82–84.

³⁵ Hans de Hofman, *Supplement til den Danske Atlas VI*, Kbh. 1774, 731. Et nonnekloster skulle ligeledes have ligget der. B. Daugaard, *Om de danske Klostre i Middelalderen*, Kbh. 1830, 314; Rasmussen Søkilde 1870 18.

³⁶ Lorenzen 1941 119.

³⁷ Rasmussen Søkilde 1870 19 f.

³⁸ Bobé 1909 4.

³⁹ Louis Bobé, *Breve fra grevinde Sybille Reventlow til grevinde Louise Stolberg. Efterladte papirer fra den reventlowske familiekreds*, 9. bind, København 1922, 27.

⁴⁰ RAO. Svendborg Amtsprøvesti. Synsprot.

⁴¹ RAO. Bispeark. Indb. om kirker og kirkegårde.

⁴² RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde; Kirkens arkiv. Synsprot.; Original 2-kort (1906–1983), jf. www.hkpn.dk, set 13. dec. 2021.

⁴³ RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde; *Provstiark.* Returnerede cirkulærer.

⁴⁴ RAO. *Provstiark.* Returnerede cirkulærer.

⁴⁵ Kirkens arkiv. Synsprot.

⁴⁶ Korrespondance i NM.

⁴⁷ 1873 adskilte et jerngitter tårnet fra borggården, hvilket kan være det nuværende. J. P. Trap, *Statistisk-topographisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark*, 2. udg., IV, Kbh. 1873, 263 f.

⁴⁸ Bobé 1922 (note 39), 23 ff.

⁴⁹ RAO. Bispeark. Indb. om kirker og kirkegårde; *Svendborg Amtsprøvesti.* Synsprot.

⁵⁰ RAO. *Provstiark.* Synsprot.; Kirkens arkiv. Synsprot.

⁵¹ RAO. *Provstiark.* Synsprot.

⁵² NM. Indb. ved Henriette Rensbro 2016.

⁵³ NM. Indb. ved Hans Mikkelsen 2019.

⁵⁴ I nord findes også en sortmalet trælåge i bøgehækken oven på stensætningen, men den er ikke i funktion, formentlig pga. af det store terrænfald ned mod Reventlowsvej.

⁵⁵ RAO. *Provstiark.* Breve fra biskop, amtmand m.fl.

⁵⁶ Kirkens arkiv. Synsprot.; Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*; Jakob Hvidt, »Nye og nyistandsatte graverhuse i Fyens Stift«, *Fyens Stiftsbog* 1989, 162 f.

⁵⁷ Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

⁵⁸ J. P. Trap 1873 (note 47), 261.

⁵⁹ Charlotte Paludan, »Matthias Lundings rejsedagbog 1787«, *Kulturminde*, III, 2, 1979, 18.

⁶⁰ RAO. Bispeark. Sallinge Hrds. Breve; C. Fritz Jørgensen, *Brahetrolleborg Sogns Degne- og Skolehistorie*, Odense 1874, 16; Rasmussen Søkilde 1870 208 ff.

⁶¹ *Den Reventlowske Skole i 150 år. Skoleliv ved Brahetrolleborg. Fra Klostermunk til spejderpige*, Svendborg Amt's Historiske Samfund (udg.), Nyborg 1933, 20 ff. Fr. Trolle lod foruden skolen ved Brahetrolleborg også opføre skoler ved sine øvrige kirker i Krarup (s. 3497), Vester Åby (s. 3026), Åstrup (s. 3081), Hillerslev og Håstrup. Hans de Hofman, *Samlinger af publice og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve VI*, Kbh. 1760, 142–45, 171–80, 151–53 og 186 f.

⁶² Fritz Jørgensen 1874 (note 60), 23.

⁶³ Fritz Jørgensen 1874 (note 60), 7.

⁶⁴ Jf. original 2-kort Ø-kort (1849–1906), www.hkpn.dk besøgt 20. dec. 2021.

⁶⁵ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.

⁶⁶ Kastanjetræerne omtales 1870 som 'kæmpestore'. Rasmussen Søkilde 1870 194; Bobé 1909 84.

⁶⁷ Bobé 1922 (note 39), 26.

⁶⁸ Charlotte Paludan 1979 (note 59), 17.

⁶⁹ L. M. Wedels *Indenlandske Rejse igennem de betydeligste og skønneste Egne af de danske Provindser 1*, 1. hæfte, Kbh. 1803, 56; Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2003, 60.

⁷⁰ RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde.

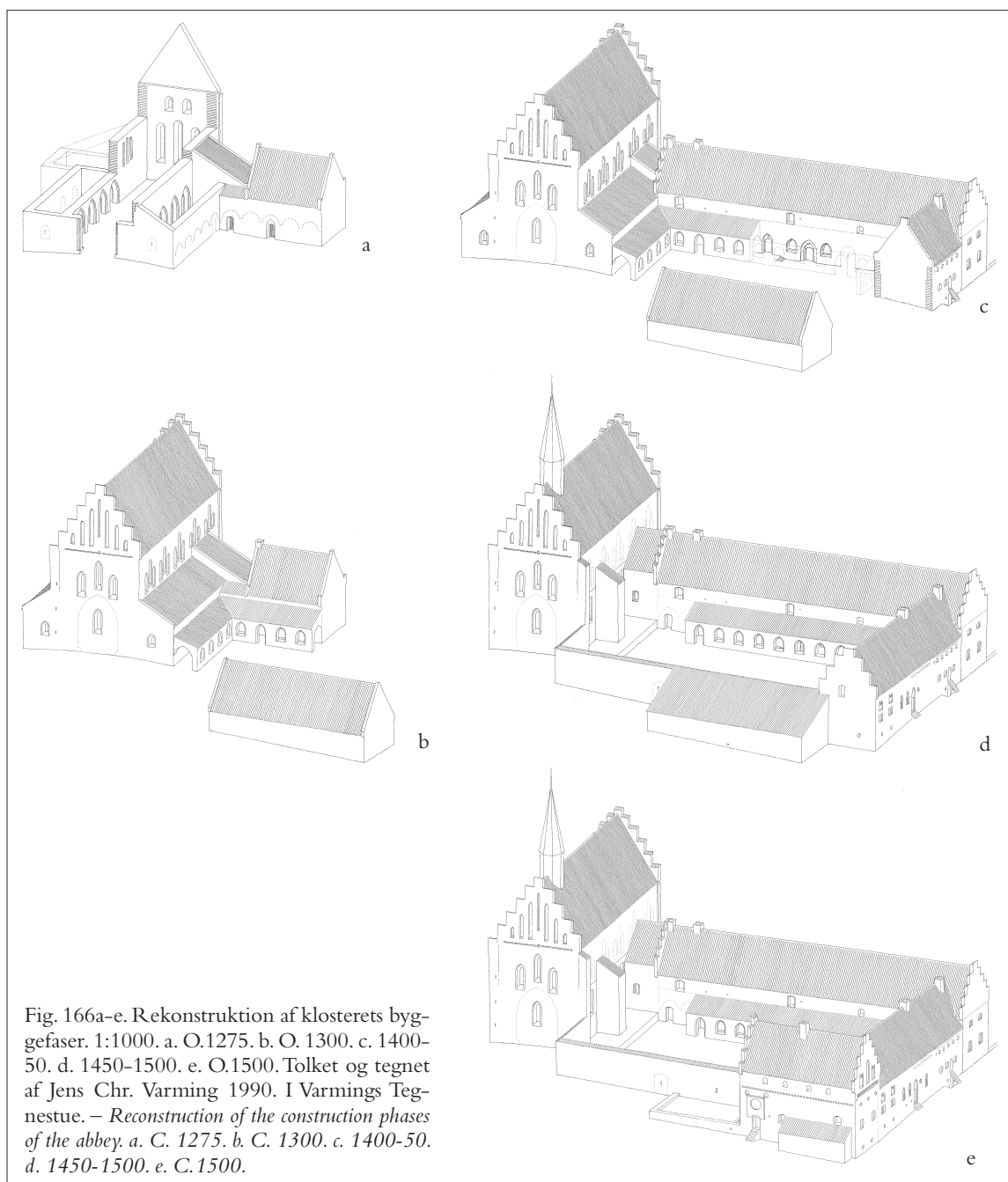
⁷¹ Johannes Olsen, »Sydfynske Kirker og Kirkegaarde«, *Vore Kirkegaarde* 1933–34, 18 f.

⁷² Jf. www.geofyn.dk, luftfotos 1945–2019, besøgt 16. dec. 2021.

⁷³ RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde; *Provstiark.* Returnerede cirkulærer; Olsen 1933–34 (note 71), 18 f.

⁷⁴ 1885 ønskedes 'dødeporten' dog opført som en jernport med stenpæle. RAO. *Provstiark.* Sager.

⁷⁵ Jf. www.geofyn.dk, luftfotos 2010–19, besøgt 16. juni 2021.

⁷⁶ Kirkens arkiv. Synsprot.; korrespondance i NM; RAO. *Provstiark.* Sager.

⁷⁷ En grundig opmåling blev også foretaget af arkitekt Viggo Dahl 1889 (jf. s. 3332), men der synes ikke at være foretaget andre bygningsundersøgelser i den forbindelse.

⁷⁸ Lorenzen 1941 122-30.

⁷⁹ Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming 1991.*

⁸⁰ Korrespondance i NM. Varming har ligeledes udført udgravninger i forskellige rum i klosterbygningerne, men der foreligger ikke rapporter over fundene. Varmings Tegnestue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

⁸¹ Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 277 f.

⁸² Varming 1991 7.

Fig. 167. Rundbuet, senromansk vinduesstik til østgavlens nordre vindue i nederste vinduesstokværk (s. 3342). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Round, Late Romanesque window arch for the northern window of the east gable in the lowest window floor.*

⁸³ Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 195 f.

⁸⁴ Lorenzen 1941 122-27; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 16-18.

⁸⁵ Mogens Vedso, »Dormitorietrappen i Sorø Klosterkirke – og i andre danske munkeklostre«, *hikuin* 39, 2012, 55-68; Hans Krongaard Kristensen, »Østfløjen i Sorø og ved andre danske cistercienserklostre«, *hikuin* 39, 2012, 85 f.

⁸⁶ Lorenzen 1941 128; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 21-25.

⁸⁷ NM. Indb. ved Henrik Græbe 1989.

⁸⁸ Lorenzen 1941 128 f.; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 25-29.

⁸⁹ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 15 f.

⁹⁰ Anne Katrine Thaastrup-Leth, OBM 9881, *Brahetrolleborg Kirke, Brahetrolleborg Sogn*, upubliceret udgravningsberetning fra Odense Bys Museer, Odense 2008. I NM.

⁹¹ Lorenzen 1941 130; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 38 ff.

⁹² Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 56 ff.

⁹³ Rasmussen Søkilde 1870 88 ff. og 108 ff.; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 61-99.

⁹⁴ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 105 f.

⁹⁵ Korrespondance i NM; Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

⁹⁶ NM. Indb. ved J. B. Löffler 1886; *Löffler* 1887.

⁹⁷ Bobé 1909.

⁹⁸ Disse undersøgelser skulle være blevet opmålt, men det har ikke været muligt at finde frem til tegningerne. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 112.

⁹⁹ Bobé 1909 7, 11.

¹⁰⁰ I murene over hvælvene findes flere udhugninger i murværket, som kan være udført i forbindelse med disse tidlige undersøgelser af kirkens bygningshistorie.

¹⁰¹ Jens Chr. Varming, *Brahetrolleborg*. Upubliceret rapport til Fredningsstyrelsen 1984. I NM.

¹⁰² Jens Chr. Varming gennemgik et omfattende kildemateriale til klostrets og herregårdens historie, bl.a. sidstnævntes eget arkiv. Det har ikke været muligt at gennemgå arkivet ved redaktionen af *Danmarks Kirker*.

¹⁰³ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991.

Fig. 168. Senromansk, skråkantet granitsokkel på korets østgavl (s. 3342). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Late Romanesque, bevelled granite footing on the east gable of the chancel.*

¹⁰⁴ Jens Chr. Varming interesserede sig meget for cisterciensernes arkitektur og studerede også ordensarkitekturen i Italien. Det resulterede 1995 i en blanding i 'lombardisk' stil på sydsiden af kirken (s. 3390).

¹⁰⁵ Varmings nye konklusioner findes kun som noter hos tegnestuen og i Nationalmuseet. Varmings Tegnestue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*; NM. Korrespondance.

¹⁰⁶ H. N. Garner, *Atlas over danske klostre*, Kbh. 1968, 74; Venge 1982; Untermann 2001 (note 32), 258 og 562; Krongaard Kristensen 2013 (note 1); Hans Krongaard Kristensen, *Om Kloster*, Højbjerg 2020, 333–35.

¹⁰⁷ Tavlen viser Henrik Rantzaus slægt og besiddelser. Maleriet er sandsynligvis en samtidig kopi af originalen. Ligeledes findes to samtidige kobberstik af tavlen, jf. Vilh. Lorenzen, *Rantzauske Børge og Herresæder i 16 Aarhundrede efter den Rantzauske Tælle*, Kbh. 1912, 3; et koloreret kobberstik findes i G. Braun og F. Hogenberg, *Civitas Orbis Terrarum* 4, Köln 1588.

¹⁰⁸ Lorenzen 1912 (note 107), 14–16.

¹⁰⁹ Biskop Jacob Madsens visitatsbog (note 16), 250.

¹¹⁰ Lindeberg, Peter, *Hypotyposis arcium, palationum, librorum, pyramidum, obeliscorum, cipporum, molarum, fontium, monumentorum & epitaphiorum ab ... Henrico Ranzovio ... conditorum*, Frankfurt 1592, 52.

¹¹¹ Louis Bobé troede, at nord var opad på prospektet, hvor det dog er til højre. Bobé 1909 26 f.

¹¹² Jf. de hollandske forklaringer på tegningerne. Bobé 1909 35; Varmings Tegnestue. Skov, Brüel og Varming 1991 54.

¹¹³ Oversigtsplan og prospekt i KB. Grundplan og tværsnit i NM.

¹¹⁴ Varmings Tegnestue. Skov, Brüel og Varming 1991 fig. 42. Kortet skal befinde sig i godsarkivet, formentlig i RAO.

¹¹⁵ Prospekter i NM.

¹¹⁶ NM. Indb. og tegninger ved J. B. Löffler 1886.

¹¹⁷ Tegninger og opmålinger i Danmarks Kunstbibliotek.

¹¹⁸ Sort-hvide affotograferinger af tegningerne findes i Danmarks Kunstbibliotek og hos Varmings Tegnestue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.* Originalerne er formentlig gået tabt.

¹¹⁹ Tegninger og opmålinger i NM.

¹²⁰ Opmålingerne af nord- og sydmuren er behæftet med en fejl, idet skiftegangen fald mod vest er blevet for kraftigt ved opmålingen (jf. fig. 30).

¹²¹ Tegninger og opmålinger i privateje hos Ebbe Hædersdal.

¹²² Tegninger og opmålinger hos Varmings Tegnestue.

¹²³ Skraveringerne følger ikke *Danmarks Kirker*. Det kræver tegningerne i det oprindelige format (1:50) for tydeligt at kunne skelne dem fra hinanden.

¹²⁴ Krongaard Kristensen 2020 (note 106), 104 f.

¹²⁵ Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 126 f. Grundplanen kendes fra talrige cistercienserkirker i Europa,

og Fontenay som oprindelsessted for formen diskuteres i Untermann 2001 (note 32), 305–31.

¹²⁶ Feks. også i Herrevad og Sorø (*DK Sorø* 23). Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 126, fig. 7.4.

¹²⁷ Der er desuden en lille forskel i stikkens udformning på vinduerne i østgavlen og triforiets blændinger i nordmuren (jf. fig. 97 og 167, s. 3342 og 3344).

¹²⁸ Varming foreslog, at ydermurene havde stået som en 'kulisse', indtil muren mellem kor og kapeller blev opført. Varming 1991 7.

¹²⁹ Hædersdal 1990 12.

¹³⁰ Højkirkevinduerne i syd har samme pudsdekoration bevaret (s. 3355).

¹³¹ Varming observerede 1995 enkelte rester af et tvivlsomt blændingsfelt på nordmurens facade (jf. fig. 28a). Feltet skulle have været rundbuet, dobbeltfalsat og placeret præcist omkring triforieblændingen, som

Fig. 169. Arkade og triforieblænding i skibets sydmur efter murundersøgelser 1934–35 (s. 3328). Bemærk reparationerne af cementpuds, hvor der også har været lavet undersøgelser. Foto Vilh. Lorenzen 1935. I NM. – *Arcade and triforium recess in the south wall of the nave after investigations of the wall in 1934–35. Note the repairs to the cement plastering, where there have also been investigations.*

derved skulle have været åben. Der ville dog ikke være plads til de $\uparrow$ nordre korsarmskapellers vestmur mellem blændingen og den østligste $\uparrow$ sideskibsarkade (s. 3348). Korrespondance i NM.

Fig. 170. Formodet rest af den vestlige $\uparrow$ mur i de søndre korsarmskapeller med eftermiddelalderligt, verdsligt kalkmaleri (s. 3345). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Presumed trace of the western $\uparrow$ wall in the southern transept chapels with post-medieval, secular wall painting.*

¹³² Prospektet fra o. 1860 (fig. 24) giver sandsynligvis det mest retvisende billede af gavltrekanstens udformning.

¹³³ Rasmussen Søkilde mente, at der 'fordums' skulle have stået figurer af Jesus, de 12 apostle og 'Treenigheden' i østgavlens 'nicher', men om han mente, at der skulle have været 14 blændinger, vides ikke. *Rasmussen Søkilde 1870 191.*

¹³⁴ *Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 135; Krongaard Kristensen 2012 (note 85), 85 f.*

¹³⁵ Østmuren er bevaret op i en højde af ca. 7,5 m, mens sydmuren kun er bevaret i det nuværende første stokværk. Jf. opmålinger af Viggo Dahl 1889 i Danmarks Kunstmuseum.

¹³⁶ Korsarmskapellerne mod syd havde muligvis også en granitsokkel mod øst, jf. fig. 19.

¹³⁷ *Lorenzen 1941 110; Hædersdal 1990 13.*

¹³⁸ Vestmuren findes som aftryk på korets sydmur, hvor der findes et afhugget murstykke, ca. 1,25 m bredt (jf. fig. 170). Herpå findes nu et eftermiddelalderligt, verdsligt kalkmaleri. Ligeledes har der muligvis været et spor efter muren på indersiden af kapellernes sydmur, hvilket Ch. Christensen markerede med uregelmæssig overflade på fig. 174. Sporet kan ikke genfindes i dag.

¹³⁹ I dette tilfælde ville $\uparrow$ vestmuren have været genembrudt af arkader ind til kapellerne, og den kan

Fig. 171. De søndre korsarmskapellers skråkantede granitsokkel set mod nordøst (s. 3345). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *The bevelled granite footing of the southern transept chapels, looking north east.*

Fig. 172. Søndre høj Kirkemur set fra østfløjens loft. Bemærk resterne af facadens røde kalk med hvide, opmalede fuger (s. 3356). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Southern high church wall seen from the loft of the east wing. Note the traces of the facade's red lime wash with white, painted-up joints.*

have haft vinduer over kapellernes tag (jf. Løgum Klosterkirke (DK Sjy 1066) og Sorø Kirke (DK Sorø 30)).

¹⁴⁰ I klosterkirken Skt. Bendts i Ringsted, som også var en basilika med korsarme med østkapeller, blev nordre korsarmkapeller og korsarmens østmur opført på denne måde (DK Sorø 122). Thomas Bertelsen, *Ex Lateribus Coctis – Ringsted Klosterkirke og den tidligste tegl*, Kbh. 2022, 28.

¹⁴¹ Hvorvidt en eventuel senromansk dør var oprindelig eller en eftertanke i forbindelse med opgivelsen af korsarmen, kan ikke fastslås.

¹⁴² Døren inderside vendte dermed mod syd, og den kan have stået i forbindelse med en tidlig klosterbygning (jf. s. 3322). I Sorø vender døren på samme måde (jf. DK Sorø 23 fig. 4).

¹⁴³ Ch. Christensen markerer den som oprindelig (fig. 174), mens Hædersdal mener, at den er nyere (fig. 180b). Lorenzen 1941 110; Hædersdal 1990 T.1.

¹⁴⁴ Der kan dog også være tale om resterne af de yngre hvæl, som fandtes o. 1660 (jf. fig. 20a, s. 3380). Lorenzen 1941 110.

¹⁴⁵ Det er også muligt, at kapellerne har haft to mindre gavltrekanter mod øst og derved var dækket af to side-stillede sadeltage som i Sorø Klosterkirke (DK Sorø 25). Varming foreslog en løsning med et halvtage med fald mod syd, idet han antog, at et vandret skel i korets syd-murs facade var et tagspor. Der kan dog være tale om byggeskellet mellem korets mure og det øvre vinduesstokværk. Varming 1991 9.

¹⁴⁶ Dog fandtes der rester af nordre sideskibets østgavl,

hvilken kan have indgået i korsarmkapellernes vest-mur (jf. s. 3348). Lorenzen 1941 110-12.

¹⁴⁷ Hvis kirken var blevet fuldført i samme størrelses-forhold som Sorø Kirke, hvis kor er samme længde og bredde som Brahetrolleborgs (DK Sorø 20), ville den have været større end domkirken Skt. Knuds Kirke i Odense (DK Odense 132). Varming 1991 9.

¹⁴⁸ Der synes ikke at være noget specifikt forhold mellem hoved- og sideskibenes bredde eller længde, som ved f.eks. Sorø Kirke (DK Sorø 20).

¹⁴⁹ Hædersdal 1990 14.

¹⁵⁰ Inddelingen af vinduesstokværket ovenfor med den dybe blanding i fjerde fag (s. 3354) viser, at muren kun kan være ført op i et stokværks højde. Lorenzen 1941 112; Hædersdal 1990 15.

¹⁵¹ Observeret af Jens Chr. Varming 1995, jf. korrespondance i NM.

¹⁵² Lorenzen 1941 112; Hædersdal 1990 15.

¹⁵³ En rest af stikket i tredje arkade fra øst er ligeledes bevaret i facaden på sydsiden (jf. fig. 28d).

¹⁵⁴ Hædersdal 1990 15.

¹⁵⁵ Hædersdal 1990 17.

Fig. 173. Smiget vinduesvange med rester af rød kalk og hvide, opmalede fuger. Tilmuret vindue i søndre høj Kirkemurs andet fag set mod nord (s. 3356). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Bevelled window side member with traces of red lime wash and white, painted-up joints. Bricked-up window in the second bay of the southern high church wall, looking north.*

¹⁵⁶ Lorenzen 1941 112; *Varming* 1991 12.

¹⁵⁷ 1799 beskrives trappehuset som værende '3 alen dybt'. RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationer.

¹⁵⁸ Varming foreslog, at den vestre niche havde tilhørt en dør med et sving mod nord i murkernen til en trappe i murlivet, men det synes ikke sandsynligt. *Varming* 1991 11 f.

¹⁵⁹ Hvilket omtales 1862. Kirkens arkiv. Synsprot.

¹⁶⁰ 1799 beskrives trappehuset som værende af 'brandmur' med 'svingeltrappe'. RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationer.

¹⁶¹ *Hædersdal* 1990 15. Der har ikke været foretaget arkæologiske udgravninger på sydsiden af kirken, som kan klarlægge sideskibets reelle udstrækning. Lorenzen nævner, at der er udført afgravninger på gårdspladsen, som har udslettet alle spor af sideskibet. *Lorenzen* 1941 112.

¹⁶² Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 9.

¹⁶³ Lorenzen kalder muren for sideskibets østgavl, men det kan ikke afgøres, om muren har været opført som vest- eller østgavl for de respektive bygningsdele. *Lorenzen* 1941 112.

¹⁶⁴ Lorenzen observerede ingen spor af hvælv i søndre sideskib, men mente, at det måtte have haft hvælv som nordsidens (jf. s. 3354). *Lorenzen* 1941 112.

¹⁶⁵ Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 10. Tagsporet kan også iagttages bag østflojen (jf. fig. 28d og 177b).

¹⁶⁶ I Rasmussen Søkiltes papirer skulle der være et notat fra biskop Engelstoft vedr. gravning på kirkens nordside, hvor der var blevet fundet tydelige fundamenter af et sideskib. Han vidste dog ikke, om tagsporet havde stået tydeligt frem. Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 102.

¹⁶⁷ *Lorenzen* 1941 112. På opmålingen af kirkens plan indikeres, at der var skifter bevaret i østmuren op mod hovedskibets nordmur (jf. fig. 174).

¹⁶⁸ *Lorenzen* 1941 112. Halvsøjlerne må være konstateret på pillerne på hver side af anden arkade fra øst (jf. fig. 174).

¹⁶⁹ *Lorenzen* 1941 114; *Hædersdal* 1990 18.

¹⁷⁰ NM. Detaljeopmåling af kirkens nordside ved Jens Chr. Varming 1995.

¹⁷¹ Den kan følges over ca. 39 skifter i facaden og over ca. 23 skifter i bagmuren. *Hædersdal* 1990 17.

¹⁷² Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 11.

¹⁷³ Den søndre høj Kirkemur er lige tyk i øst og i vest (ca. 1,2 m).

¹⁷⁴ Da kirkernes facader er udsat for vind og vejr, er facadebehandlingen sandsynligvis ikke bevaret ret mange steder.

¹⁷⁵ Falsene blev konstrueret ved at lægge munkestenene i den ønskede vinkel, og derved er der ingen brug af formsten.

¹⁷⁶ Det er uklart ud fra Ch. Christensens opmålinger,

hvilke dele af vinduerne i de to østligste fag han har rekonstrueret, og hvilke han har opmålt (fig. 176a-b).

¹⁷⁷ *Hædersdal* diskuterer, hvorvidt sålbænkene for de midterste vinduer i de tre vestligste fag ville komme i klammeri med triforieblendingerne i mellemstokværket, men dette skyldes en målefejl ved hans detaljerede murværksopmåling (jf. note 120). *Hædersdal* 1990 15; Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 13.

¹⁷⁸ Vinduerne kan have haft samme pudsdekoration udvendig sammen med den røde murbehandling (jf. s. 3356). En lignende dekoration findes f.eks. i Løgum Klosterkirke (DK Sjy 1058) og Kalundborg Vor Frue (DK Holbæk 3070).

¹⁷⁹ *Löffler* 1887 75.

¹⁸⁰ Hjørnet mellem sydturen og vestgavlen er i forbandt i bagmuren, men over hvælvvederlaget er sydturens vestligste murværk omsat.

¹⁸¹ Teglstensstørrelsen er 27×12-13×8-8,5 cm, jf. *Hædersdal* 1990 16. I bagmuren har vestturen mod nord et uregelmæssigt aftrappet tilbagespring på en sten (jf. fig. 31c).

¹⁸² Fortandingen kan ikke genfindes i facaden, da murværket er ommuret 1868-71 (s. 3385).

¹⁸³ Ti skifter måler knap 100 cm i sydturen og ca. 105 cm i vestgavlen, jf. *Hædersdal* 1990 16.

¹⁸⁴ Muligvis skulle spidsbuen oprindeligt have været lavere, men i stedet blev stikket rettet til, ved at falsene blev hugget til og erstattet af profilerede, halve sten. *Hædersdal* 1990 16.

¹⁸⁵ Det midterste vindue er ca. 1,1 m bredt i murflugten, mens de flankerende vinduer er ca. 1,3 m brede.

¹⁸⁶ *Hædersdal* 1990 15; Korrespondance i NM. Varming nævner, at muren var helstenstyk i toppen, men hvorvidt han mener det middelalderlige murværk eller den yngre bindingsværksmur (s. 3383), er uvist.

¹⁸⁷ Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 13; *Hædersdal* 1990 15.

¹⁸⁸ *Hædersdal* 1990 15. Forhaller eller våbenhuse kendes bl.a. fra Sorø Klosterkirke (DK Sorø 44), hvor våbenhuses alder dog er omdiskuteret, jf. *Krongaard Kristensen* 2013 (note 1), 135; *Untermann* 2001 (note 32), 272 ff.

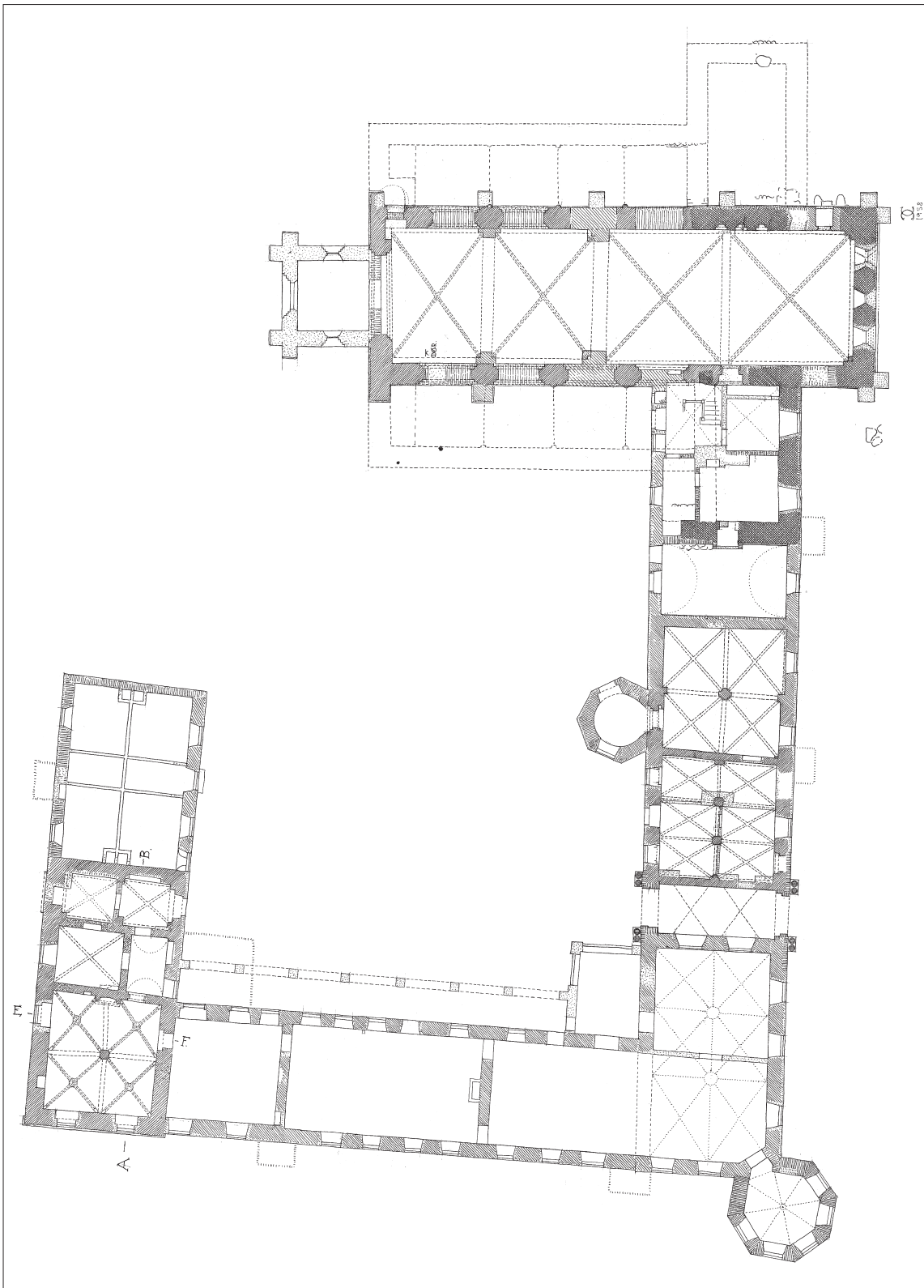
¹⁸⁹ *Hædersdal* 1990 18.

¹⁹⁰ Fugernes karakter adskiller sig markant fra fugerne i arkademurens forhøjelse i fase 3 (s. 3354, jf. fig. 62 og 64).

¹⁹¹ NM. Detaljeopmåling af kirkens nordside ved Jens Chr. Varming 1995.

¹⁹² *Lorenzen* 1941 116 og tavle XIV; *Hædersdal* 1990 19. Kløverbladsformstenene kan dog også stamme fra klosterbygningerne, hvor vestflojen endnu har bevaret rester af en tilsvarende frise.

Fig. 174. Oversigtsplan af herregården. 1:400. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – *General plan of the manor house*.

¹⁹³ Trods skiftegangens fald mod vest (jf. s. 3363) er vinduernes vanger i lod. Korrespondance i NM.

¹⁹⁴ I det vestlige hjørne er der en form for konsol, som dog er meget ødelagt.

¹⁹⁵ Skalmuren består af hele munkesten i skjoldbuen og fortandingens 'tænder' og groft tilhuggede, halve munkesten i resten af muren.

¹⁹⁶ Hædersdal 1990 19.

¹⁹⁷ Hædersdal 1990 17; fig. 164 er den eneste afbildning af kirkens vestgavl, før tårnet blev opført 1869, og herpå er skitseret fem højblændinger på gavltrekanten.

¹⁹⁸ Hædersdal 1990 20.

¹⁹⁹ Bobé 1909 3.

²⁰⁰ Krongaard Kristensen 2020 (note 106), 103.

²⁰¹ Krongaard Kristensen 2020 (note 106), 333–35.

²⁰² Lorenzen argumenterer 1941 både for en datering af korets opførelse til 1180'erne og o. 1250. Han hældede mest til den sidste datering. Lorenzen 1941 118 f.

²⁰³ De danske cistercienserklostre i Herrevad, Sorø, Øm, Løgum og Vitskøl er alle udlagt som Fontenay, mens Tvis formentlig var en treskibet langhuskirke. Kun Sorø og Løgum står endnu, hvorfor det arkitektoniske sammenligningsgrundlag er småt. Lorenzen 1941 118.

²⁰⁴ Lorenzen 1941 112 f.

²⁰⁵ Jan Steenberg, *Studier i dansk og nordtysk teglstensarkitektur i 13. århundrede*, Kbh. 1935, 178.

²⁰⁶ Ebbe Nyborg, »Den Sorte Død som afspejlet i skandinavisk arkitektur og kunst«, *hikuin* 36, Højbjerg 2009, 45–58.

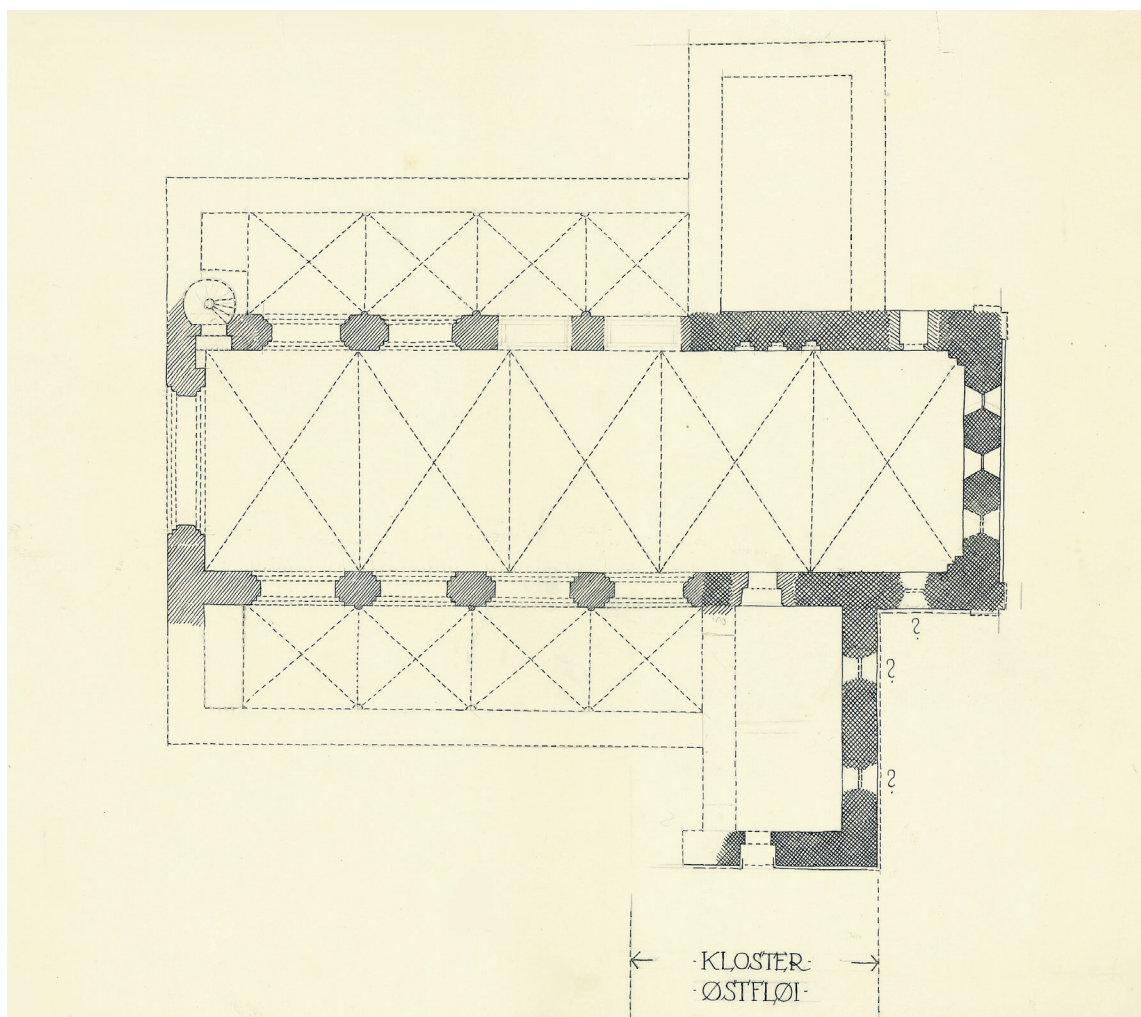

Fig. 175a–c. Rekonstruktion af kirkens tre stokværk. a. Kirkens nedre stokværk. b. Kirkens blændingsstokværk. c. Højkirkens vinduesstokværk. 1:300. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – Reconstructions. a. The lower floor of the church. b. The recessed floor of the church. c. The window floor of the high church.

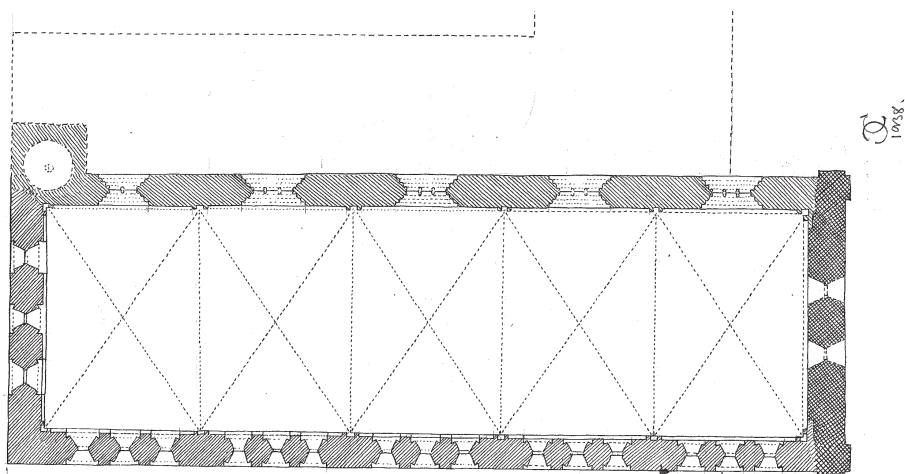

Fig. 175c. Jf. s. 3462.

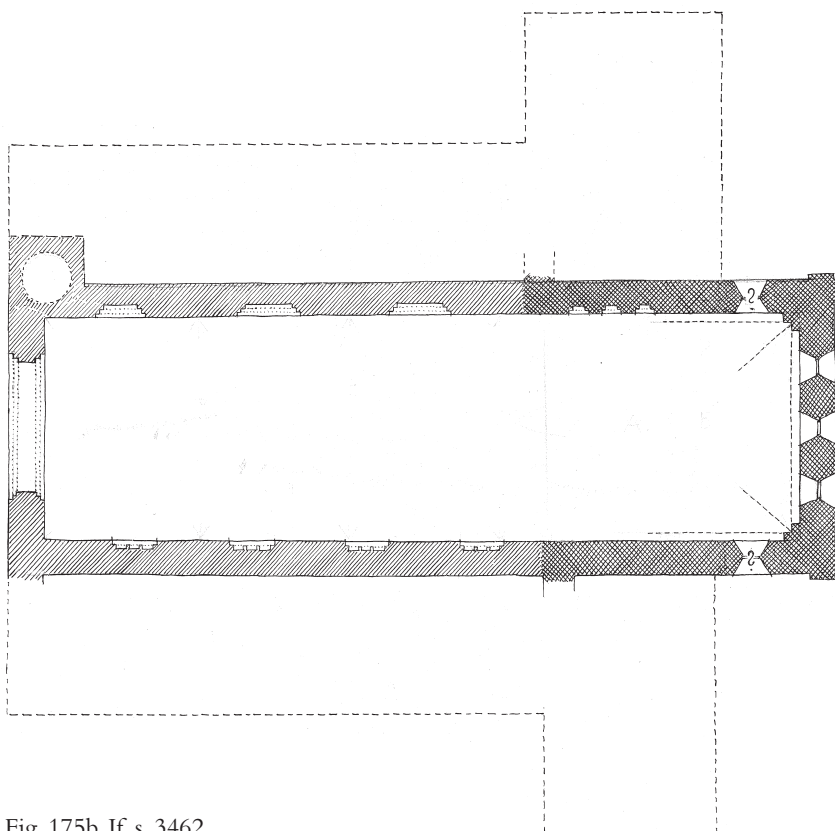

Fig. 175b. Jf. s. 3462.

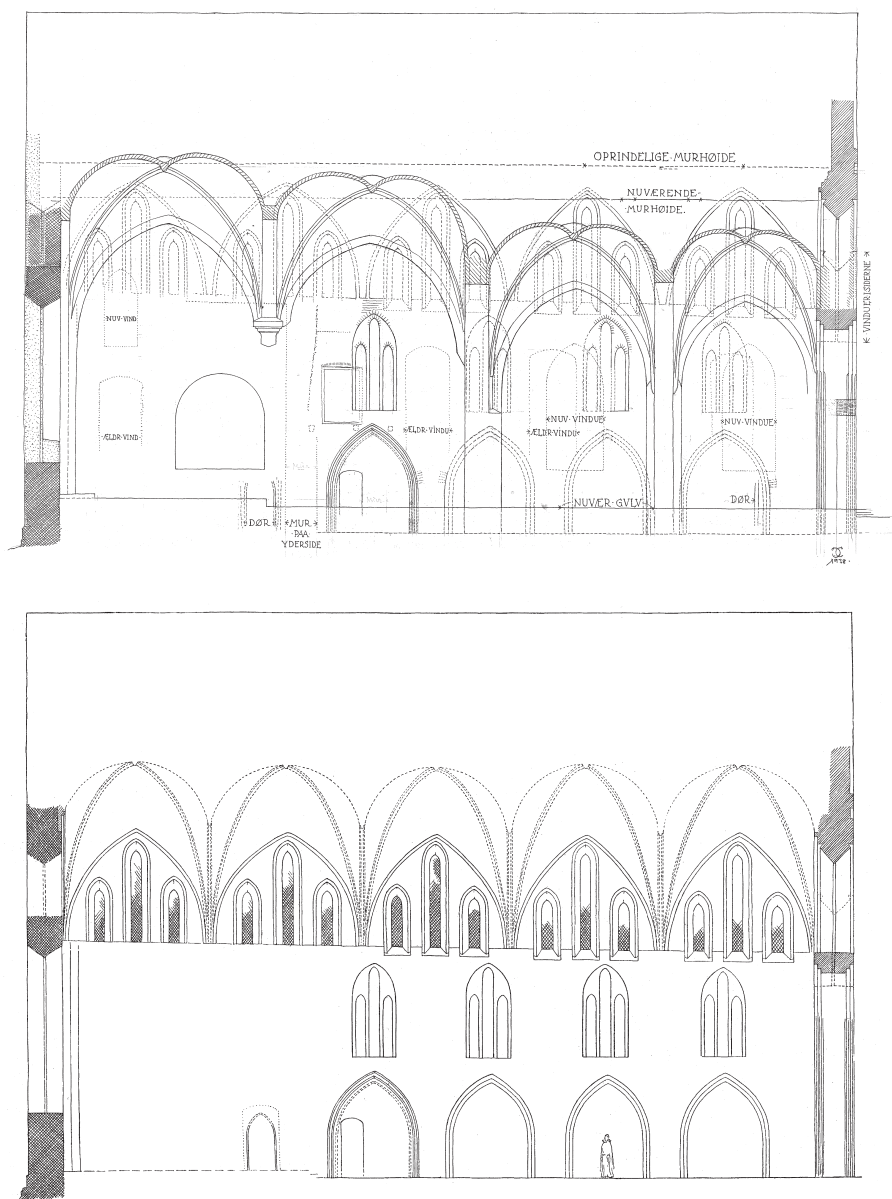

Fig. 176a-b. Længdesnit og rekonstruktion set mod syd. 1:300. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – Longitudinal section and reconstruction, looking south.

²⁰⁷ De fire hvælv er fra øst mod vest hhv. ca. 14 m, 13 m, 11,5 m og 11,5 m høje (jf. fig. 30c).

²⁰⁸ Indskrifter på teglsten er usædvanlige. I Nationalmuseet findes en sten med en længere graffitiindskrift i minuskler fra dominikanerklostret i Holbæk (inv.nr. 908). Øvrige indskrifter kendes især med runer f.eks. fra Nørre Løgum Kirke (DK Sjyll 1523) og en lignende fra Lösen i Blekinge (i Historiska Museet, inv.nr. 3305).

²⁰⁹ Lorenzen 1941 121; Hædersdal 1990 25. I Natio-

nalmuseets samling findes en afstøbning af teglstenen (22×13×9,5 cm) (inv.nr. D12660).

²¹⁰ Lorenzen 1941 121.

²¹¹ *Repertorium diplomaticum* (note 6), 2, I, Kbh. 1928, 69 (22.(?) febr. 1453). 1447 var Jacob abbed og 1466 Peder. Bobé 1909 5.

²¹² Hædersdal 1990 21.

²¹³ Hædersdal 1990 21; der er ingen spor efter ældre lektorier, som f.eks. kendes fra Dalby i Skåne. I Skov-

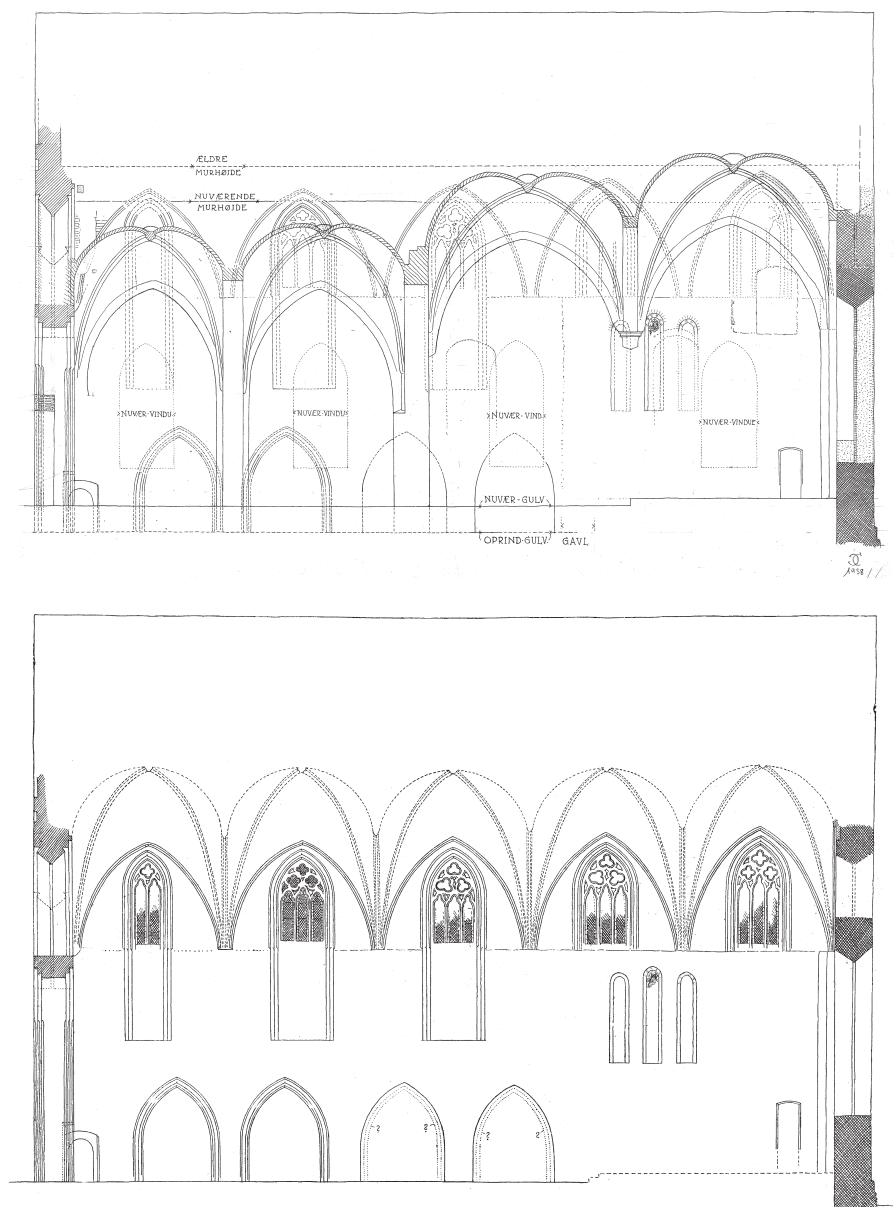

Fig. 176c-d. Længdesnit og rekonstruktion set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – *Longitudinal section and reconstruction, looking north.*

kloster var der bevaret et træbygget lektorium frem til 1811 (DK Sorø 1142-44). Krongaard Kristensen 2013 (note 1), 147 f.

²¹⁴ Arkaderne er formentlig tilmuret med munkesten, da skiftehøjden er magen til arkadepillernes (jf. fig. 88c).

²¹⁵ Den øvre del af muren kan være fjernet ved nyere tids undersøgelser eller reparationer af vinduets ydre tilmuring.

²¹⁶ Varmings Tegnestue. Skov, Brüel og Varming 1991 19.

²¹⁷ Varmings Tegnestue. Skov, Brüel og Varming 1991 19; Hædersdal 1990 21.

²¹⁸ Det kan ikke iagttages, om vederlagene er hugget ud i triumfmuren, eller om de var planlagt ved murens opførelse.

²¹⁹ Skifterne ligger i en ca. 45 graders vinkel på ribberne, hvorved kapperne får den spidse form.

²²⁰ Hullerne, som var tilmurede, blev genfundet og genåbnet 1988. De er dækket med plexiglas på hvæl-

Fig. 177a-b. a. Tværnsnit gennem koret med rekonstruerede bygningsdele set mod øst. b. Tværnsnit gennem østfløjen set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – a. Cross-section through the chancel with reconstructed parts of the building, looking east. b. Cross-section through the east wing, looking north.

vets overside. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming 1991 35.*

²²¹ Der har øjensynligt ikke været et ønske om at sætte stræbepiller ved kirkens facader.

²²² De affasede vanger og fladbuen minder om $\dagger$ trappehusets dør i kirkens vestende fra o. 1275 (jf. s. 3352), og det er muligt, at de er samtidige. Varming indikerer på fig. 28c, at den tilmurede, senmiddelalderlige dør kan have erstattet en mindre dør omtrent samme sted. Dette bygger han formentlig på fem skifter vest for døren, som kan være resterne af en dørvange.

²²³ Placeringen af dørfløjen kan tyde på, at døren har skullet lede ud i en tilbygning, men der er ingen spor efter en sådan.

²²⁴ Ch. Christensen markerede flere spor omkring døren og rekonstruerede en usikker fladbue oven over den spidsbuede døråbning (jf. fig. 176a-b), men hvorledes dette skal tolkes, er usikkert.

²²⁵ *Kancelliets Brevbøger* (note 12) (11. okt. 1551).

²²⁶ Jacob Madsen nævner 1589, at kirken intet tårn havde, og på hans skitse af kirken findes ikke en tagrytter. Kirken havde dog to klokker (s. 3437). *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 250.

²²⁷ *Rasmussen Søkilde 1870 182; Lorenzen 1912* (note 107), 14-16; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming 1991 54 f.*

²²⁸ Rasmussen Søkilde mente, at Sophie Lykke havde ladet sideskibene nedbryde, da det nævnes 1552, at hun havde ladet noget af klostret forfalde eller nedbryde. *Rasmussen Søkilde 1870 179; jf. også Holger*

Fr. Rørdam, »Domme fra Christian III's tid angaaende kirkelige Forhold«, *Kirkehistoriske Samlinger* II, 6, 1872-73, 690. 1862 omtales, at sideskibene skulle være nedrevet af Cai Rantzau 1621, og at kirken da blev sammenbygget med østfløjen. Kirkens arkiv. Synsprot. Begge dele må dog afvises.

²²⁹ Det er blevet foreslået, at beslutningen om at nedrive store dele af kirken kunne være en følge af pesten, jf. *Nyborg 2009* (note 206).

²³⁰ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming 1991 54.* Det er blevet foreslået, at trappehuset skulle være blevet erstattet af et nyt hus efter middelalderen, men senere beskrivelser giver ikke et entydigt svar på, om dette skete. 1799 beskrives trappehuset som værende 3 alen dybt og af 'brandmur' med 'svingeltrappe', jf. *RAO. Sallinge Hlds. branddirektorat. Brandtaksationer*, og 1862 omtales trappehuset som en muret vindeltrappe i en pille på nordsiden op til $\dagger$ tagrytteren, jf. Kirkens arkiv. Synsprot.

²³¹ *Hædersdal 1990 21; Varmings Tegnesteue. Skov, Brüel og Varming 1991 19 og 55.*

²³² *Rasmussen Søkilde 1870 178.*

²³³ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming 1991 45.* Rummet er ikke vist med forbindelse til kirken på fig. 20a, og hvælvene kan være senere end reformationen.

²³⁴ *Bobé 1909 27.*

²³⁵ Rasmussen Søkilde fortolker fejlagtigt $\dagger$ døren i korets nordmur (s. 3378) som en tidligere nedgang til krypten. *Rasmussen Søkilde 1870 185.*

²³⁶ Rasmussen Søkilde tegnede 1868 fejlagtigt $\dagger$ syddøren i tredje arkade fra øst (jf. fig. 57).

Fig. 177c–d. c. Tværsnit gennem det vestligste fag med rekonstruerede bygningsdele set mod vest. d. Kirkens vestgavl set mod øst. 1:300. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – c. Cross-section through the westernmost bay with reconstructed parts of the building, looking west. d. West gable of the church, looking east.

²³⁷ På Jacob Madsens skitse af kirken set fra nord (fig. 163) findes kun en indgang uden våbenhus, mens dette findes på planer og prospekt af kirken fra o. 1660 (fig. 20–21).

²³⁸ RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationer.

²³⁹ NM. Skitse af nordfacade ved Jens Chr. Varming 1995; 1991 beskriver Varming, at Lorenzen skulle have fundet gulv og fundamenter til våbenhuset 1909, men oplysningerne kan ikke bekræftes. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 112.

²⁴⁰ *Rasmussen Søkilde* 1870 182.

²⁴¹ Begravelsen omtales 1774 som en 'åben begravelse i vestre ende' af kirken. *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 732.

²⁴² Rasmussen Søkilde nævner, at en muret indgang 'tæt ved jorden' blev fundet ved nedbrydelsen af trappehuset på nordsiden 1868. Varming tolker derudfra, at nedgangen til begravelsen var i dennes nordre mur. *Rasmussen Søkilde* 1870 184; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 62.

²⁴³ NM. Indb. ved J. Chr. Varming 1988; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 78.

²⁴⁴ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755.

²⁴⁵ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationer.

²⁴⁶ RAO. *Svendborg Amtsprøvesti*. Synsprot.; Kirkens arkiv. Synsprot.

²⁴⁷ Tagsporet var endnu synligt på kirkens vestgavl i 1980'erne. *Hædersdal* 1990 18.

²⁴⁸ Dørens tærskel blev observeret 1988. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 93.

²⁴⁹ I facaden var et aftryk efter pillen formentlig synligt 1997 efter cementpudsens afbankning (jf. fig. 28d).

²⁵⁰ Varming omtaler, at pulpituret kan have haft adgang fra trappehuset på nordsiden, da han observerede spor efter en sådan 1988. I nordmurens vestende er en indmuret bjælke synlig ved hvælvet konsol, men hvorvidt det er overliggeren til en dør, er usikkert. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 78.

²⁵¹ RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationsprot.

²⁵² Bygningen blev muligvis allerede ombygget i tredje fjerdedel af 1500-tallet, men dennes indflydelse på kirken kendes ikke. Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 37.

²⁵³ RAK. *Rev. Rgsk. Godsrgsk. Rantzausholm og Brændegård*.

²⁵⁴ Den ene sten blev fundet i kirkens gulv, og den anden ved udgravning ved sydføjens sydmur tæt ved overgangen til vestflojen. Fundomstændighederne for den sidste sten kendes ikke. Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

²⁵⁵ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 54.

²⁵⁶ Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 70.

²⁵⁷ RAO. *Brahetrolleborg Birkedommer*. Justitsprotokol 1702–1722.

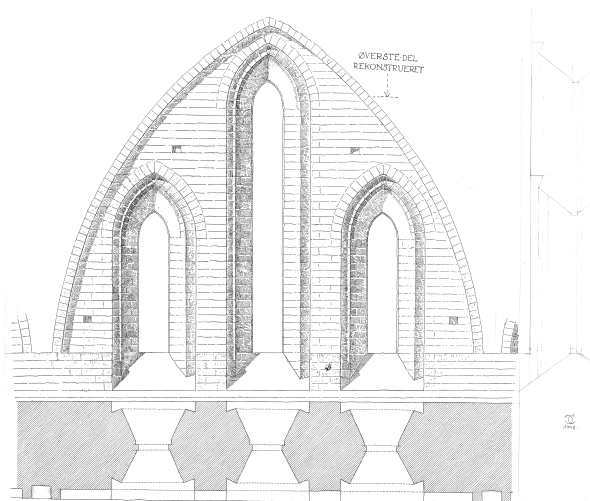

Fig. 178a. Rekonstruktion og plan af et fag af de søndre højkirkevinduer (s. 3357). 1:100. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM. – *Reconstruction and plan of a bay of the southern high church windows.*

²⁵⁸ RAK. *Danske Kancelli*. D24-3. Fynske og smålandske tegnelser 1716-26.

²⁵⁹ Rasmussen Søkilde 1870 166. Ligeledes skulle en port 'mod haven' tilmures og de nye døråbninger udhugges, men der er sandsynligvis tale om arbejder på herregårdens bygninger.

²⁶⁰ *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731.

²⁶¹ Rasmussen Søkilde 1870 183; Bobé 1909 77; RAO. *Sogneark*. Kirkebog.

²⁶² Rasmussen Søkilde 1870 184.

²⁶³ Rasmussen Søkilde 1870 186.

²⁶⁴ Kirkens arkiv. Synsprot.; RAO. *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

²⁶⁵ NM. Detaljeopmåling af kirkens nord- og sydside ved J. Chr. Varming 1995.

²⁶⁶ Det oprindelige restaureringsforslag kendes ikke.

²⁶⁷ RAK. Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet. Journalsag 1867/1422 (T 1422).

²⁶⁸ Varmings Tegnesteue. Skov, Brüel og Varming 1991 102.

²⁶⁹ Rasmussen Søkilde 1870 162.

²⁷⁰ Haugsted havde endda ladet en stor del af frem-springet over tagsporet fra søndre sideskib borthugge. Varmings tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

²⁷¹ Rasmussen Søkilde 1870 191.

²⁷² Rasmussen Søkilde 1870 191; *Dagbladet* 6. dec. 1869 (tillæg).

²⁷³ *Dagbladet* 7. aug. 1868.

²⁷⁴ Nichen, som kan være ældre, er hugget ud i det middelalderlige murværk og har helstensstik i røde munkesten og groft tilhuggede vanger.

²⁷⁵ RAO. *Bispeark*. Sallinge Hrds. breve.

²⁷⁶ *Dagbladet* 6. dec. 1869.

²⁷⁷ Löffler 1887 73.

²⁷⁸ RAO. *Baroniet Brahetrolleborg*. Kirkesager.

²⁷⁹ RAO. *Provstiark*. Synsprot.; revner i murene nævnes også 1936, hvor de ligeledes var ubetydelige. Kirkens arkiv. Synsprot.

²⁸⁰ G. L. Wad, »Træk af Vandalismen i Fyen«, *Årbog for Odense og Assens Amter IV*, 1926-30, 373 f.

²⁸¹ Varmings Tegnesteue. Skov, Brüel og Varming 1991 110.

²⁸² Varmings Tegnesteue. Skov, Brüel og Varming 1991 111.

²⁸³ Nederst i korets nordmur mod øst blev der fundet et ca. 40×30 cm stort hul, hvorfra fundamentsten var fjernet. Ti år tidligere var der sammesteds fundet bl.a. et kranium, og det kan have været en form for begravelse. Kraniet blev genplaceret i hullet i en cementsæk. Korrespondance i NM.

²⁸⁴ Korrespondance i NM; ved reparationer og skalmuring af det øvre murværk ville cirkelblendingerne ikke komme til at ligge i niveau med det nye murværk, og det var mest hensigtsmæssigt af fjerne dem. Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*

²⁸⁵ Blendingen er tegnet af Jens Chr. Varming med inspiration i cisterciensernes 'lombardiske' stil, jf. Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.* og sognepræst Ole Buhl Nielsen.

²⁸⁶ Kirkens arkiv. Synsprot.; Rasmussen Søkilde 1870 186.

²⁸⁷ *Die Zisterzienser – Das Europa der Klöster*, Anja Claus og Anna Frahm (red), Bonn 2017, 181.

²⁸⁸ Afgravningen er ikke foretaget arkæologisk, så der er stor usikkerhed om tolkningen af de fundne gulvlag.

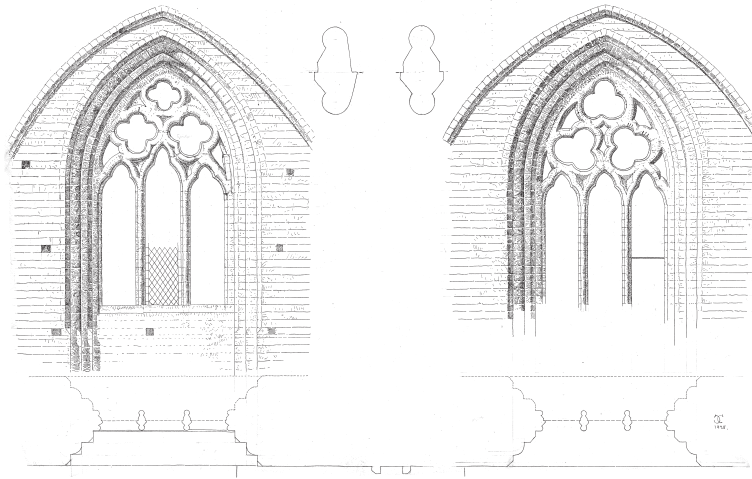

Fig. 178b. Rekonstruktion og plan af det nordre højkirkevindue i fjerde og tredje fag (s. 3365). 1:100. Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. I NM.
– Reconstruction and plan of the northern high church window in the fourth and the third bay.

Højest sandsynligt blev der gravet dybere i skibets nordvesthjørne, idet der her er konstateret dybereliggende gulvlag (jf. fig. 88a).

²⁸⁹ Ved opførelsen af triumfmuren må denne have delt kirkens vestende i munkekor og lægbrødrekor (s. 3374).

²⁹⁰ Lorenzen 1941 112.

²⁹¹ Dette gulv kom til at passe i højden med adgangen til tvåbenhuset på nordsiden opført i første halvdel af 1600-tallet (s. 3381).

²⁹² På fig. 88a er noteret 1979, men der må være tale om en skrivfejl, da undersøgelsen blev foretaget i 1988-89. Muligvis var ca. 30 cm blevet afgravet af Haugsted 1868-71 (s. 3385). Korrespondance i NM.

²⁹³ Varmings Tegnesteue. *Skov, Briël og Varming* 1991 55 og 79.

²⁹⁴ Fig. 19 fra o. 1590 viser tre vinduer på sydsiden af kirken, men de synes stiliserede og er derfor usikre. O. 1660 kan de to yderste, nederste romanske vinduer i østgavlen have været tilmurede (jf. fig. 20b).

²⁹⁵ 1867 var der også to vinduer til pulpituret i østgavlen (jf. fig. 25).

²⁹⁶ RAO. *Bispeark*. Sunds og Sallinge hrdr.; *Provstiark*. Returnerede cirkulærer.

²⁹⁷ 1867 stod det midterste romanske vindue i østgavlen muligvis som en blanding i facaden (jf. fig. 25).

²⁹⁸ I østenden har to af fagene kun spærfodder i stedet for bindbjælker, da de står ud for hvælvene.

²⁹⁹ RAO. *Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde; *Baroniet Brahetrolleborg*. Kirkesager.

³⁰⁰ Lorenzen 1912 (note 107), 14-16.

³⁰¹ En ås under valsen er slidt på sydsiden formentlig af

et reb og senere delvist repareret med nyt tømmer (jf. fig. 182). Hvorvidt der har været en kvist i taget, så højseværket kunne anvendes efter taglægningen, er uvist.

³⁰² Lorenzen 1912 (note 107), 14-16.

³⁰³ NM. Indb. ved Henriette Rensbro 2016; korrespondance i NM.

³⁰⁴ RAO. *Bispeark*. Syn over kirker og præstegårde; *Provstiark*. Returnerede cirkulærer. Det skulle have været et koksfyret radiatoranlæg stående i den rantzauiske begravelse og med skorsten i østfløjen, jf. Varmings Tegnesteue. *Skov, Briël og Varming* 1991 110.

³⁰⁵ RAO. *Menighedsrådsark*. Forhandlingsprot.; *Provstiark*. Synsprot.

³⁰⁶ Korrespondance i NM. Frem til 1988-89 var der konvektorer i skibets midtergang (jf. fig. 101). Varmings Tegnesteue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K*.

³⁰⁷ Korrespondance i NM. 1938 blev godsets ejer forespurgt, om skårene måtte opbevares på Nationalmuseet samt om eventuelle senere fremkomne skår måtte blive tilsendt museet. Dog befinder de af Ch. Christensen fundne skår sig ikke på museet (jf. s. 3396), og de er formentlig forblevet på herregården.

³⁰⁸ Tegninger og notater findes i NM, men præcis hvornår hun undersøgte skårene, er usikkert, da hun lavede løbende undersøgelser. Glasset fra Brahetrolleborg er ikke medtaget i: Birgit Als Hansen, »Middelalderlige glasmalerier«, *hikuin* 1, Højbjerg 1974, 87-96.

³⁰⁹ Als Hansen 1974 (note 308), 93.

³¹⁰ 21 stykker blev oprindeligt fundet, men fire stykker er senere blevet limet sammen to og to.

³¹¹ Als Hansen 1974 (note 308), 96.

³¹² Små ridser i glasset viser, at hele stykket har været bemalet med lyserødt og derefter skraveret, mens ornamenternes indre efterfølgende er renset for lyserød maling.

³¹³ Størrelsesmæssigt kunne der have været plads til cirkulære vinduespaneler i stavværkets tre- og firpas (jf. fig. 178b).

³¹⁴ Disse kendes f.eks. fra cistercienserklosterkirken Pforta i Tyskland. *Die Zisterzienser – Das Europa der Klöster* (note 287), 184.

³¹⁵ 1941 nævner Tage E. Christiansen, at flere tidligere fundne glasstykker er leveret tilbage til herregården, og han ønskede at se dem for at kunne sammenligne materialet. Korrespondance i NM.

³¹⁶ Aa. Roussell, *Corpus Vitrearum Medii Aevi*, »Die Glasmalereien des Mittelalters in Dänemark«, *Die Glasmalereien des Mittelalters in Skandinavien*, A. Anderson m.fl. (red.), Stockholm 1964, 301.

³¹⁷ Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.), *Danske kalkmalerier. Gotik 1375-1475*, Kbh. 1985, nr. 33.

³¹⁸ Blendingen er nedadtil ødelagt af et yngre vindue (jf. s. 3391).

³¹⁹ Varmings Tegnestue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 91.

³²⁰ NM. Indb. ved Jens Johansen 1989.

³²¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986.

³²² RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986.

³²³ Kirkens arkiv. Synsprot.; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986.

³²⁴ *Rørdam* 1872-73 (note 228), 689-95; *Kancelliets Brevbøger* (note 12) (11. okt. 1551).

³²⁵ Tegningerne er udført efter opsætningen af Thorvaldsens døbefont 1817 og før nedtagningen af prædikestol nr. 2 1847 og ikke nødvendigvis samtidig.

³²⁶ *Rasmussen Søkilde* 1870. Restaureringen 1868-69 er omtalt på s. 190 f.

³²⁷ Edw. Ortved, *Cisterciordenen og dens klostre i Norden*, Kbh. 1927, 69-76; Ebbe Nyborg, »Det gamle Sorøkrucifiks. Et forsøg på at indkredse cisterciensiske traditioner for udformningen af monumentale krucifikser«, *Den monastiske bildvärlden i Norden: Föredrag vid det 10:e nordiska symposiet för ikonografiska studier i Västena* 1986, Ann Catherine Bonnier, Mereth Lindgren og Marian Ullén (red.), Stockholm 1990, 88-90.

³²⁸ *Nyborg* 1990 (note 327), 106, påpeger, at man i årtierne o. 1250 bevægede sig mod en rigere kunstudfoldelse i cistercienserklostrene.

³²⁹ Hun skulle desuden godtgøre forskellen mellem nogle bygninger, hun havde ladet nedrive, og dem, der var opført i stedet (jf. s. 3314 og 3325), samt aflevere noget bly, der var taget fra tagrytteren (s. 3379).

³³⁰ *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 250. *Henry Petersen* 1886 (note 27), 48, omtaler et tabbedsegl for Holme Kloster, der skulle findes under et dokument fra 1286 og have billede af Skt. Nikolaj, mens indskriften var udslidt.

³³¹ *Ortved* 1927 (note 327), 73.

³³² *Rasmussen Søkilde* 1870 183. Genstandene kan ikke

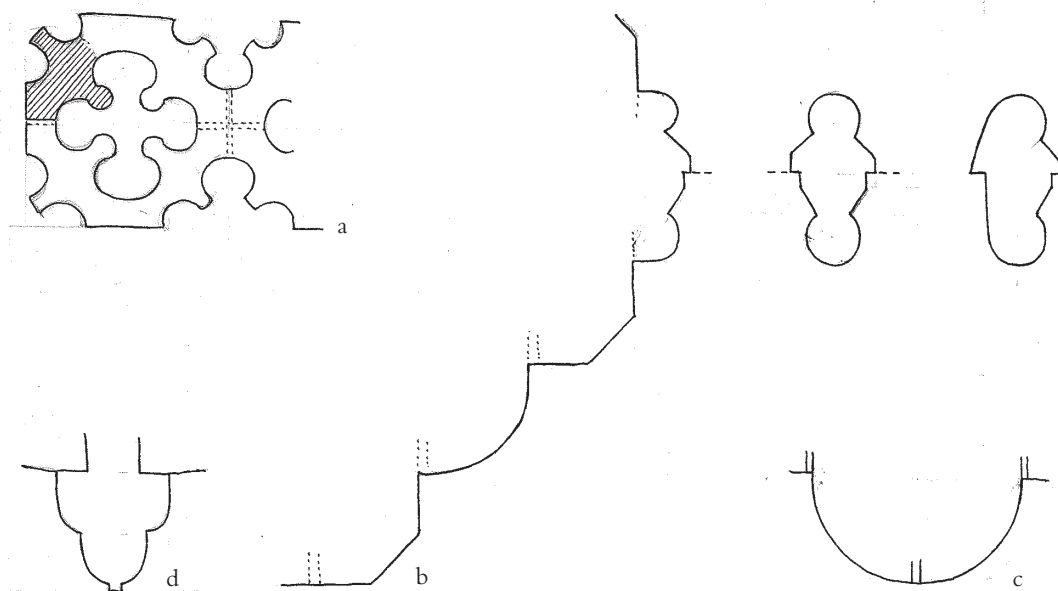

Fig. 179a-d. Formsten fra kirken. 1:10. a. Sten fra gesimsfrise (s. 3363). b. Profil af og stavværk i højkirkevindue i nord (s. 3365). c. Halvsøjle i nordre sideskib (s. 3354). d. Ribbesten i kirkens tre vestligste fag (s. 3375). Målt og tegnet af Ch. Christensen 1938. – Moulded bricks from the church. a. Bricks from the cornice frieze. b. Profile of and bar tracery in high church window in the north. c. Half-column in northern side aisle. d. Rib bricks in the three westernmost bays of the church.

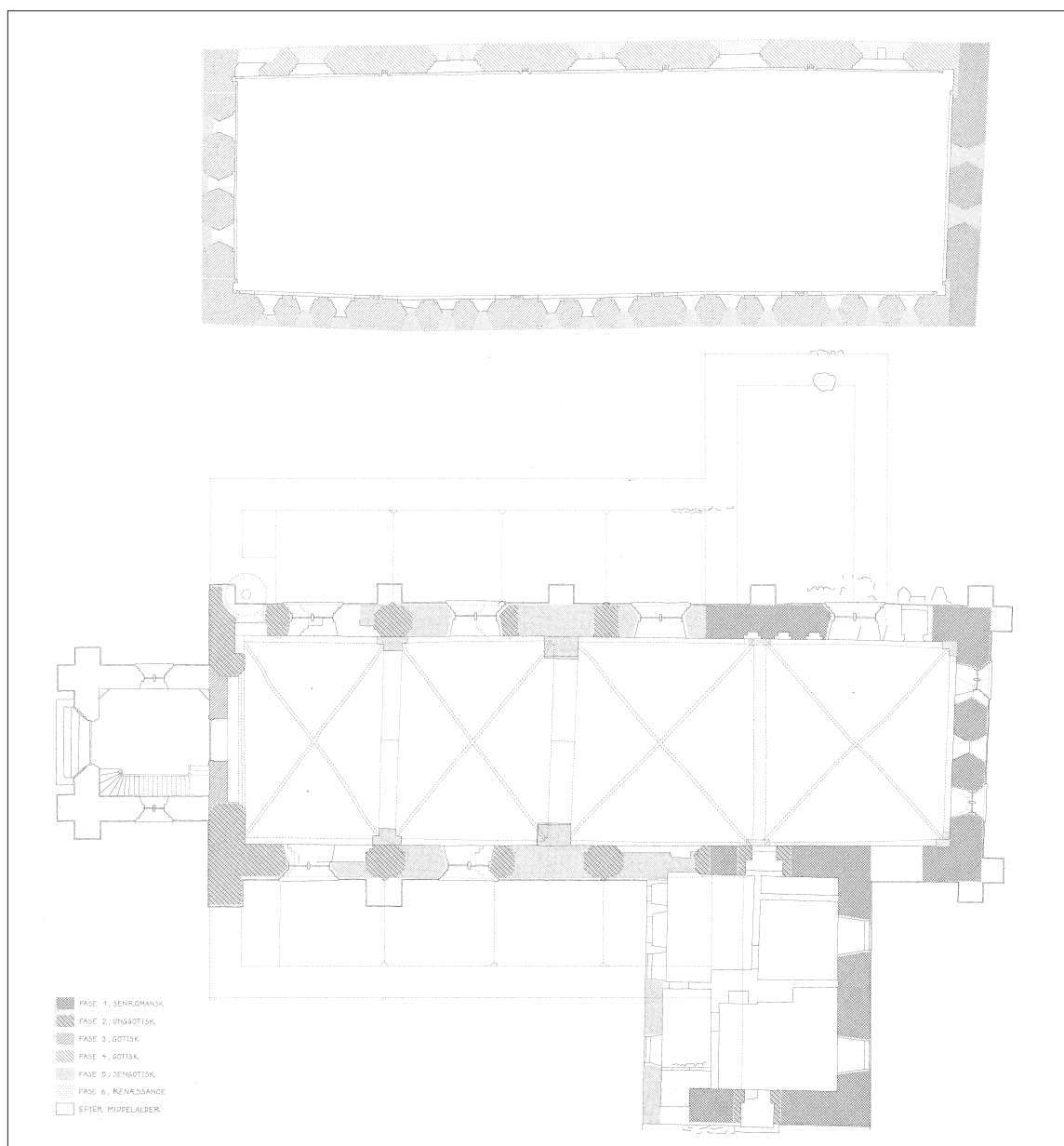

Fig. 180a-b. a. Højkirkens vinduesstokværk, delvist rekonstrueret. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990. b. Grundplan med forsvundne bygningsdele. Målt og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990 efter forlæg af Ch. Christensen 1938 samt Birte Skov og Jens Chr. Varming 1989. 1:300. I privateje. – a. *Window floor of high church, partly reconstructed.* b. *Ground plan with missing parts of the building.*

med sikkerhed siges at stamme fra klosterkirken; de kunne også være fra andre kirker i området.

³³³ *Berlingske Tidende* 31. juli 1871. 1661-62 omtales »j styche af en Røgelse Kaar« og »Thoe Mallede døre som hafuer verit till et gammelt Alter, och kunde icke for noget vurderis«; RAK. *Rentekammeret, Skatkammeret. Kommissionen vedr. realisationen af Kaj Lykkes*

konfiskationsbo. 216-306-07. Dokumenter vedr. realisationen af Kaj Lykkes konfiskationsbo 1661-68 (jf. også Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming* 1991 118). Det fremgår ikke, at genstandene skulle stamme fra klosterkirken.

³³⁴ *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731. Christian Ditlev Reventlow forestod i samme periode væsent-

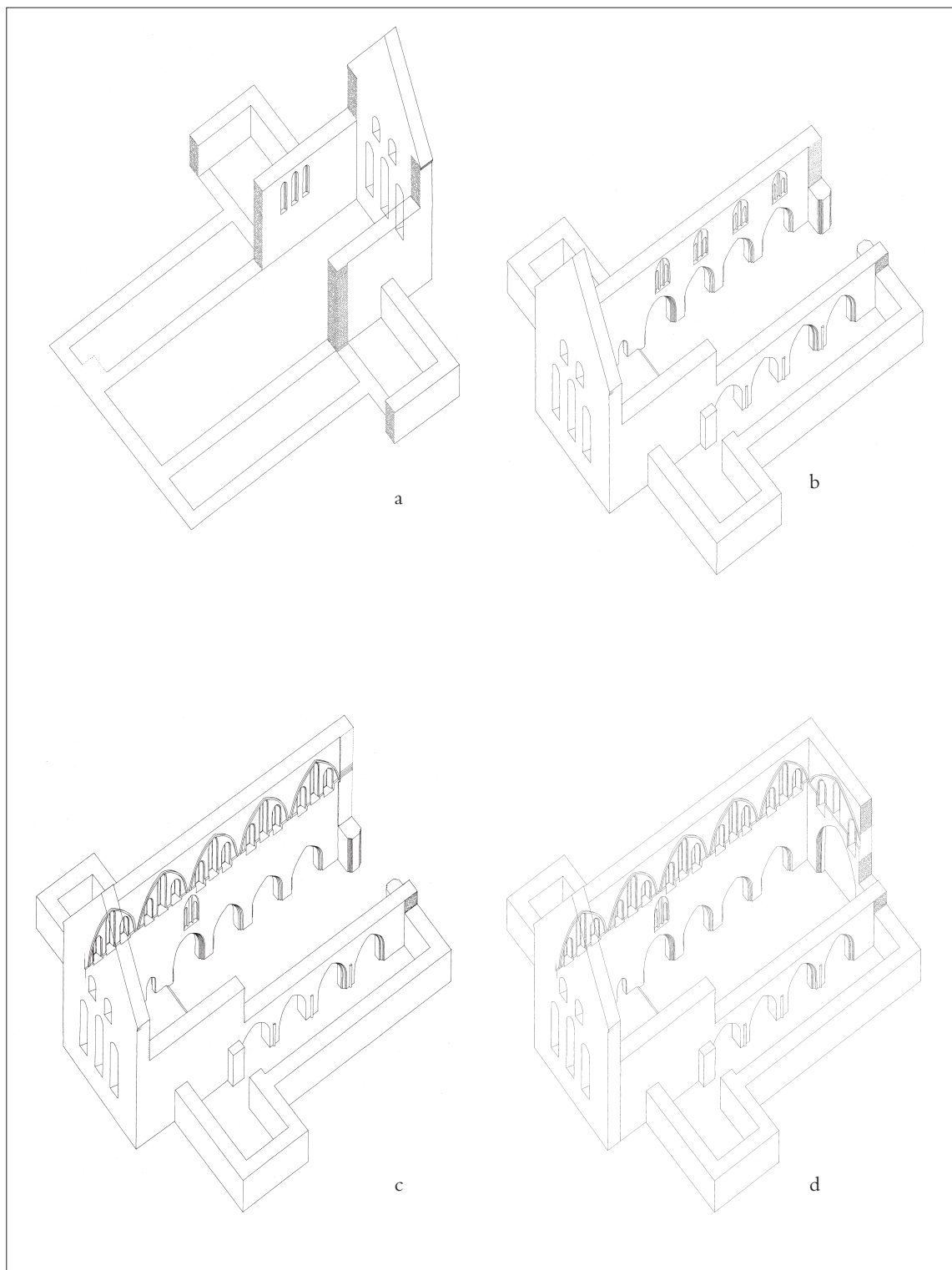

Fig. 181a-d. Rekonstruktion af kirkens byggefaser. 1:600. Tolket og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990. I privateje og efter Hædersdal 1990. – *Reconstruction of the construction phases of the church.*

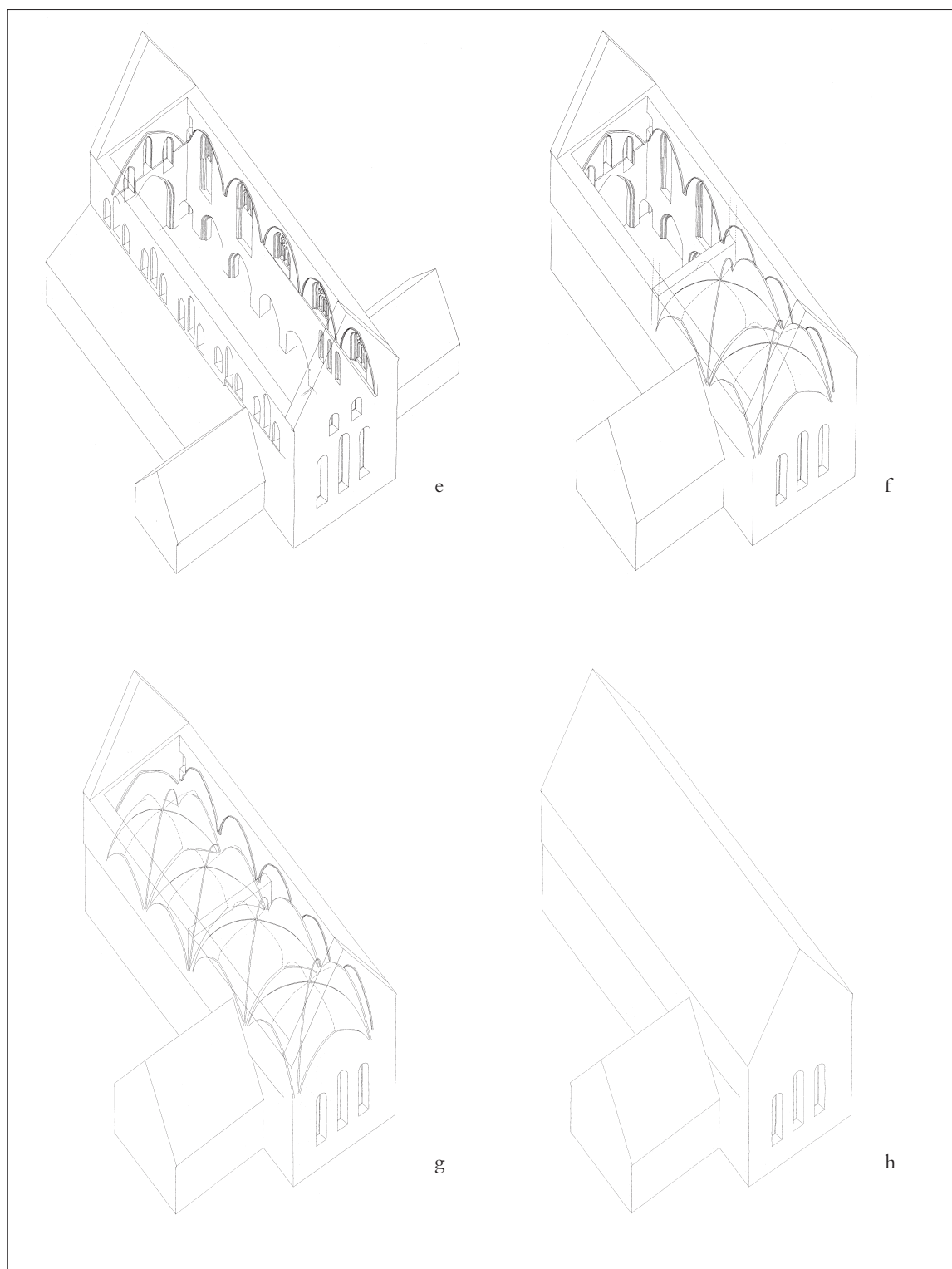

Fig. 181e-h. Rekonstruktion af kirkens byggefaser. 1:600. Tolket og tegnet af Ebbe Hædersdal 1990. I privateje og efter Hædersdal 1990. – *Reconstruction of the construction phases of the church.*

Fig. 182. Hejseværk i nordsiden af tagværkets østende (s. 3392). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Hoist on the north side of the east end of the roofing.*

lige inventarfornyer i Vester Åby og Åstrup kirker (s. 3043 og 3107).

³³⁵ Et samtidigt projekt til et nyt orgel synes derimod ikke realiseret (jf. s. 3430).

³³⁶ L. M. Wedels *Indenlandske Rejse* (note 69), 56.

³³⁷ Sammenlign evt. med de forenklinger i indretningen, der blev gennemført i begyndelsen af 1800-tallet i Svendborg Skt. Jørgens (s. 426 f.), Sørup (s. 462) og Øster Skerninge kirker (s. 1981).

³³⁸ Ditlev Christian Ernst Reventlow havde 1840–42 udskiftet næsten alt inventar i Vester Åby Kirke (s. 3043), og han gennemførte tilsvarende arbejder i Krarup Kirke 1849 (s. 3516) og Åstrup Kirke 1852–53 (s. 3107).

³³⁹ *Rasmussen Søkilde 1870 185 f.*

³⁴⁰ Ved en auktion på Brahetrolleborg i 1855 overboet efter Ditlev Christian Ernst Reventlow (†1854) bortsolgetes 'gamle sager'; bl.a. nogle gamle messe- og dåbsklæder m.m. (jf. s. 3405 og 3414); jf. *Rasmussen Søkilde 1870 186*. Auktionskataloget er forgæves eftersøgt i RAO. *Sallinge Herredsfoged*. Auktionskataloger 1842–61.

³⁴¹ RAK. *Rtk.*, *Skatammeret*, *DaSkr.* Koncepter og indlæg.

³⁴² Brev fra J. Boland, Faaborg, til C. J. Thomsen 18. jan. 1856, i NM. Korrespondance. Jf. også *Rasmussen Søkilde 1870 187*, der dog mener, at det var prydet med 'et par våbener og nogle kort' (muligvis en fejl for kors).

³⁴³ *Rasmussen Søkilde 1870 187*. 1774 blev klædet beskrevet som 'prægtigt'; *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731. Sammenlign med Åstrup Kirke, hvortil ægteparret skænkede et tåterklæde 1766 (s. 3107).

³⁴⁴ *Rasmussen Søkilde 1870 187*.

³⁴⁵ Kirkens arkiv. Synsprot. Klædet kan være anskaffet 1839 sammen med messehagelen (s. 3414); RAO. *Svendborg Amtsprovsti*. Synsprot.

³⁴⁶ Jf. fotografier i Varmings Tegnesteue.

³⁴⁷ *Fyns Amts Avis* 8. dec. 2001.

³⁴⁸ Kirkens arkiv. Synsprot. Hvor meget der er bevarret af den oprindelige opbygning, kan ikke umiddelbart afgøres. Oprindelig, hvid bemaling er konstateret inden for pilastrenes afgrænsning, og også dele af tavlenes østvendte panelværk (bagsiden) er fra 1802; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986; Varmings Tegnesteue. *Skov, Brüel og Varming 1991 91*.

Fig. 183–84. 183. Afhugget bueslag til hvælv i tønders sideskib over arkadestik i sydurens tredje arkade fra øst (s. 3352). 184. Det østlige vindue i søndre højkirke-murs fjerde fag under pudsafbankningen 1997 (s. 3390). Bemærk det kraftigt afhuggede murværk (jf. s. 3385). Foto Jens Chr. Varming 1997. I Varmings Tegnesteue. – 183. *Demolished vault arch over the third arch bay from the east in the south wall*. 184. *The eastern window of the fourth bay of the south high wall during the renovation 1997. Note the heavily demolished brickwork.*

³⁴⁹ Egetræsådringen er det ældste farvelag på panelvæggene, der må være udført dette år. NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986.

³⁵⁰ Af ældre fotos fremgår, at indskrifterne ikke svarede til de nuværende. På den nordre panelvæg var Joh. 3,16, på den søndre Joh. 6,35 og i postamentfeltet et citat fra indstiftelsesordene.

³⁵¹ Maleriet er desuden signeret på lærredets bagside med sorte antikva: »A.Thomsen 1848«.

³⁵² August Thomsen har udført talrige altermalerier, bl.a. til Vester Åby (1840, s. 3044) og Krarup (1849, s. 3517).

³⁵³ I synsprotokollen anførtes 1936, at man 'i den senere tid' havde anskaffet 'tre i træ udskårne figurer, forestillende tre apostle'; Kirkens arkiv. Synsprot. Måske er der tale om de to evangelistfigurer samt den skulptur, der er opsat på sydvæggen (s. 3435). Det kan vel ikke fuldstændig udelukkes, at evangelistfigurerne stammer fra den altertavle eller prædikestol, som Cai Rantzau og Sophie Lykke skænkede til kirken 1619 (s. 3403 og 3422); i så fald er de lidt ældre end anført ovf.

³⁵⁴ Flytningen af prædikestolen blev begrundet med hensyn til akustikken, men gav efterfølgende anledning til tilsvarende klager. RAO. *Provstiark. Breve fra biskop, amtmænd m.fl.; Sogneark. Embedskorr.*

³⁵⁵ Jf. DK Sjyll 2731. Om prædikestolsaltre, se også DK KbhBy 440 f.

³⁵⁶ Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks Middelalderlige Altertavler – og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt* 1-2, Odense 2010, 137; Chr. Axel Jensen, »Katolsk kirkeinventars skæbne efter reformationen. Studier og Exempler«, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1921, 176.

³⁵⁷ Rørdam 1872-73 (note 228), 693.

³⁵⁸ Plathe og Bruun 2010 (note 356), 137.

³⁵⁹ Biskop Jacob Madsens visitatsbog (note 16), 250; Plathe og Bruun 2010 (note 356), 137.

³⁶⁰ Rasmussen Søkilde 1870 183.

³⁶¹ KB. Kallske saml. 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; Hofmans *Fundationer* VI, 1760 (note 61), 109; Danske Atlas VI, 1774 (note 35), 731.

³⁶² Plathe og Bruun 2010 (note 356), 137; Chr. Axel Jensen 1921 (note 356), 176.

³⁶³ Rørdam 1872-73 (note 228), 693. Tavlen kan være identisk med nr. 3.

³⁶⁴ Finn Grandt-Nielsen, *Fynsk kirkesølv*, Odense 1983, 159. Ægteparret havde 1764 skænket altersølv udført af Gerhard Hass, København, til Tirsted Kirke (DK Maribo 814).

³⁶⁵ Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker for 1870*, I, Kbh. 1979, nr. 366.

³⁶⁶ Det blev understreget, at slottet havde ejendomsretten til kalken; Kirkens arkiv. Synsprot.

³⁶⁷ DK Maribo 830; Chr. A. Bøje, *Danske guld og sølv smedemærker for 1870*, II, Kbh. 1982, 97. Det er antage-

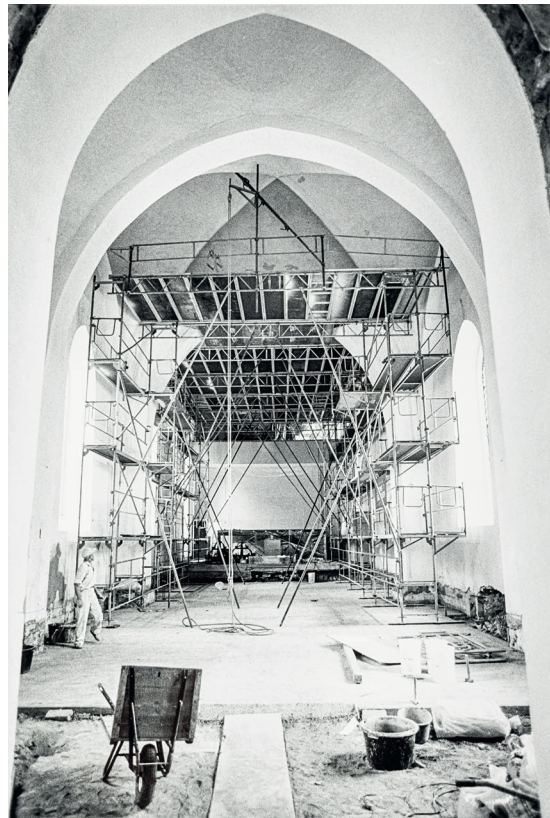

Fig. 185. Kirken under istandsættelsen 1988-89 (s. 3389). Foto Martin Randers 1988. I Brahetrolleborg Sogns Folkemindesamling. – *The church during the refurbishing of 1988-89.*

lig denne kalk, der ses på en fotokopi af et fotografi fra Brahetrolleborg i Danmarks Kirkers arkiv.

³⁶⁸ Grandt-Nielsen 1983 (note 364), 174.

³⁶⁹ Jf. også s. 3493 samt Rasmussen Søkilde 1870 205; S. V. Wiberg, *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie* 1, Odense 1870, 202.

³⁷⁰ Bøje 1979 (note 365), nr. 729.

³⁷¹ Andreas Holm har ofte anvendt bunde fra ældre sølvtoj med gamle mærker og kun fjernet den tidligere mesters stempel og tilføjet sit eget; Bøje 1979 (note 365), 174 ff.

³⁷² Bøje 1979 (note 365), nr. 730.

³⁷³ Finn Grandt-Nielsen, »Fynsk kirkesølv«, *Fyens Stiftsbog* 1982, 106.

³⁷⁴ RAO. *Sogneark. Kirkebog.*

³⁷⁵ En lignende ske, dateret 1745 med mesterstempel for Jørgen Olufsen Lund, Odense, findes i Middelfart Skt. Nikolaj Kirke (DK Odense s. 2302); Grandt-Nielsen 1983 (note 364), 35.

³⁷⁶ Grandt-Nielsen 1983 (note 364), 155.

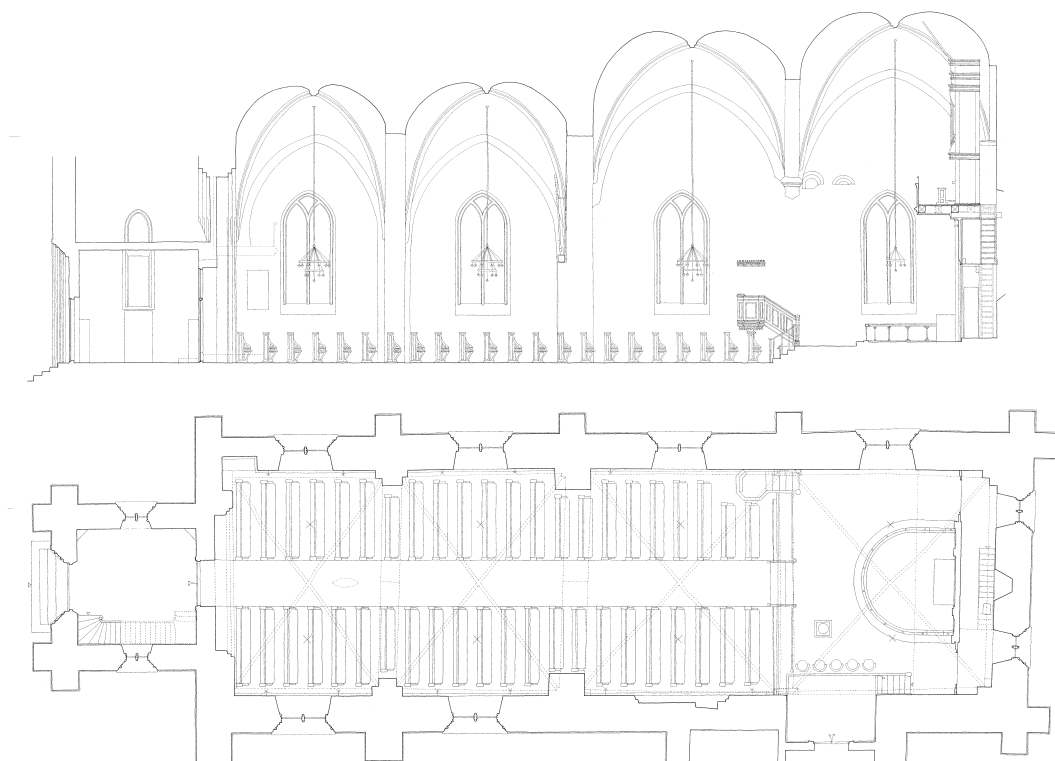

Fig. 186a-b. a. Længdesnit. Målt og tegnet af Jens Chr. Varming 1987 og 2002. b. Grundplan. Målt og tegnet af Birte Skov 1987. 1:300. I Varmings Tegnestue. – a. Longitudinal section. b. Ground plan.

³⁷⁷ Stemplet er ikke gengivet i *Bøje* 1982 (note 367), 119. Det minder om nr. 4131, men bogstaverne er mere spinkle.

³⁷⁸ Kirkens arkiv. Synsprot.; Vitterlighedsdokument 2. maj 1977 (venligst forevist af sognepræst Ole Buhl).

³⁷⁹ Ifølge giverens håndskrevne dedikation på første blanke side havde hun fået biblen i gave af sin far, lensgreve C. E. Reventlow, ved sin konfirmation 7. april 1907.

³⁸⁰ Angiveligt stammede guldet fra Sybille Reventlows smykker; *Rasmussen Søkilde* 1870 187.

³⁸¹ Brahetrolleborg Folkemindesamling. A 451. Udateret avisudklip; Kirkens arkiv. Synsprot

³⁸² Fonten hører til de mere enkle af den sydfynske type (gruppe IV a) ligesom bl.a. fonten i Bjerreby (s. 2735); M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, Kbh. 1941, 114 f.

³⁸³ J. P. Trap, *Danmark*, 5. udg., Niels Nielsen, Peter Skautrup og Povl Engelstoft (red.), Kbh. 1957, V, 2, 752.

³⁸⁴ RAO. *Sogneark*. Kirkebog. Døbefonten er senest behandlet i Margrethe Floryan, *Kristus. Thorvaldsens statue i Vår Frue Kirke. Æstetisk, historisk og liturgisk set*, Århus 2020, 192–99.

³⁸⁵ *Floryan* 2020 (note 384), 196.

³⁸⁶ *Floryan* 2020 (note 384), 192–96; Kira Kofoed, *Døbefonten til Brahetrolleborg Kirke*, 2009 <https://arkivet.thorvaldsensmuseum.dk/artikler/doebefonten-til-brahetrolleborg-kirke>, besøgt 27. aug. 2021.

³⁸⁷ *Floryan* 2020 (note 384), 196; *Kofoed* 2009 (note 386).

³⁸⁸ RAO. *Sogneark*. Kirkebog; B. H. Knap og B. S. Ingemann, *Tale og Sange ved Indvielsen af den Thorvaldsenske Døbefont i Brahetrolleborg Kirke, paa Reformationsfestens 3die Dag, den 2den Novbr. 1817*, Odense 1817.

³⁸⁹ *Rasmussen Søkilde* 1870 188.

³⁹⁰ *Kirkjur Íslands* 18: Friðaðar kirkjur í Reykjavíkúrprófastsdæmum I, Margrét Hallgrímsdóttir m.fl., Reykjavík 2012, 102 ff. En redegørelse for de forskellige fonte findes i *Kofoed* 2009 (note 386).

³⁹¹ *Grandt-Nielsen* 1983 (note 364), 160. Ægteparret skænkede 1770 et dåbsfad af sølv udført af Christopher Joensen, København, til Tirsted Kirke (DK Maribo 814).

³⁹² Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, 1, Frankfurt 1922, 159 (nr. 726).

³⁹³ V.Thorlacius-Ussing, *Billedskæreren Claus Berg*, Kbh. 1922, 32 ff. og 124 (kat. nr. 7); *Nyborg* 1990 (note 327), 98; Jan Friedrich Richter, *Claus Berg. Retabelproduktion*

des Spätmittelalters im Ostseeraum, Berlin 2007, 80 ff. (katalog nr. 3 (kors), 5 (krucifiksfigur) og 28 (sidefigurer)).

³⁹⁴ Korset er beslægtet med korset i Asperup fra o. 1520 (Odense Amt); jf. Richter 2007 (note 393), 92.

³⁹⁵ Således anført i en erklæring afgivet af landsdommer på Fyn Verner Svale og flere andre mænd, fremlagt ved retssagen 1552; Rørdam 1872-73 (note 228), 691 ff.

³⁹⁶ J. Kornerup, »Fjenneslevlille Kirke«, *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1875, 395; jf. også Thorlacius-Ussing 1922 (note 393), 32 f., der har sammenlignet og fundet overensstemmelse mellem afstanden mellem naglehullerne på figuren og korset. Figuren kan have været blandt det træinventar, der var henkastet på loftet, jf. s. 3404).

³⁹⁷ Richter 2007 (note 393), 83.

³⁹⁸ Korrespondance i NM (brev fra C. L. Reventlow 25. nov. 1876).

³⁹⁹ Korrespondance i NM (brev til C. L. Reventlow 24. marts 1877).

⁴⁰⁰ Richter 2007 (note 393), 82. Tirstrup Kirke hørte under grevskabet Christianssæde, der som Brahetrolleborg tilhørte Reventlow-slægten.

⁴⁰¹ Formentlig ved denne lejlighed er den nederste del af Lukas-medaljonen fornyet.

⁴⁰² NM. Indb. ved Jens Chr. Varming 1991; korrespondance i NM.

⁴⁰³ Nyborg 1990 (note 327), 98.

⁴⁰⁴ Nyborg 1990 (note 327), 92-99; se også korbuekrucifikserne i Sorø (DK Sorø 68) og Løgum (DK Sjælland 1118).

⁴⁰⁵ Ebbe Nyborg, »Das ältere Sorø-Kruzifix. Ein Versuch, zisterziensische Traditionen für die Gestaltung monumentaler Kruzifixe zu umreißen«, *Spiritualität und Baukunst. Leben und Wirken der Zisterzienser im Kloster Doberan*, Jost Ebert (red.), Weimar og Rostock 2013, 70; NM. Indb. ved Jens Chr. Varming 1991. Korstræet synes at have spor efter to sæt naglehuller (bedst synlige på bagsiden (fig. 188)), hvoraf det ene er samvarende med den bevarede *Kristusfigur i Fjenneslev fra o. 1515-20 (jf. note 396). Såfremt tolkningen af hullerne som to sæt naglehuller er korrekt, kunne en forklaring være, at der oprindeligt har været en større †Kristusfigur til korset, som er blevet udskiftet med en mindre, eller at der har været en †Kristusskulptur også på den vestvendte side af korset. Varmings Tegnestue. Materiale vedr. Brahetrolleborg K.; avisudklip i Brahetrolleborg Folkemindesamling. A451. Brahetrolleborg Kirke.

⁴⁰⁶ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986 og Jens Johansen 1989.

⁴⁰⁷ Ifølge en beskrivelse var kirken ved istandsættelsen blevet 'rigt forskønnet med forgyldning og billedskærerarbejde'; *Dagbladet* 6. dec. 1869 (tillæg).

⁴⁰⁸ RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde; *Baroniet Brahetrolleborg*. Kirkesager; Kirkens arkiv. Synsprot.

⁴⁰⁹ KB. Kallske saml. 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; jf. også *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731.

⁴¹⁰ RAO. Provstiark. Breve fra biskop, amtmand m.fl.; *Sogneark*. Embedskorr. Prædikestolen blev stående i otte uger, efter den nye var sat op, så der var mulighed for at gøre indsigelser mod forandringen.

⁴¹¹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986; *Rasmussen Søkilde* 1870 184.

⁴¹² Også prædikestolene i Vester Skerninge (1817, s. 3181) og Kirkeby (o. 1825, s. 2096) hører til denne gruppe af sydfynske cylinderprædikestole; jf. Allan Tønnesen, »Runde prædikestole«, *Skæve vinkler. Festskrift til Kjeld de Fine Licht i anledning af 75 årsdagen*, Jørgen Hegner Christiansen m.fl. (red.), Kbh. 2006, 122-28.

⁴¹³ Kirkens arkiv. Synsprot; RAO. *Baroniet Brahetrolleborg*. Kirkesager.

⁴¹⁴ RAO. Bispeark. Syn over kirker og præstegårde; Kirkens arkiv. Synsprot.

⁴¹⁵ Et tilsvarende *timeglas blev skænket til Rudkøbing Kirke 1786/87 (s. 1435), nu i Langelands Museum.

⁴¹⁶ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986. Den oprindelige pyramideformede afslutning på gavlene blev 1937 erstattet af den nuværende dæklister.

⁴¹⁷ Lorenzen 1941 113.

⁴¹⁸ Jacob Madsen bemærkede desuden, at menigheden, når der i forbindelse med kirkelige handlinger skulle ydes offer til præsten, havde arrangeret sig således, at kvinderne gik først op i den ene side og mændene i den anden. *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 250.

⁴¹⁹ Sammenlign med en senmiddelalderlig celebrantstol i Store Heddinge Kirke (o. 1520, DK Præstø 66).

⁴²⁰ Donationen er bevidnet 1977, men stolene stod allerede forinden i koret; Kirkens arkiv. Vitterlighedsdokument 2. maj 1977 (venligst forevist af sognepræst Ole Buhl).

⁴²¹ Sammenlign med armstole i bl.a. Yding og Kattrup kirker (DK Århus 4535 og 4721).

⁴²² Varmings Tegnestue. Materiale vedr. Brahetrolleborg K.;

Fig. 187. Thorvaldsens signatur på døbefont nr. 4 (s. 3415). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – Thorvaldsen's signature on font no. 4.

Fig. 188. Korbuekrucifiksets bagside (s. 3418). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Back of chancel arch crucifix.*

Brahetrolleborg Folkemindesamling. Udateret avisudklip.

⁴²³ Den ene pung er repareret med rødt skind langs munden.

⁴²⁴ RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationer. Fløjene kunne være identiske med nogle dørfløje af egeplanker, der blev udført 1731 (jf. s. 3385); *Rasmussen Søkilde* 1870 166. Beslagene kan være genanvendt på de nuværende dørfløje (jf. ovf.).

⁴²⁵ 1862 var der opgang til pulpituret fra våbenhuset. Kirkens arkiv. Synsprot.

⁴²⁶ Såfremt pulpituret o. 1830 har stået med den nævnte udsmykning, har det adskilt sig fra det øvrige inventar, der 1805 var blevet malet i hvide og grå farver med forgyldning (jf. s. 3402). På Niels Ringes

notat, der har form af en smal strimmel papir, nævnes ingen lokalitet i forbindelse med pulpituret, men på bagsiden står oplysninger om Vester Åby og Åstrup. Notatet er i Nationalmuseets arkiv henført til Brahetrolleborg Kirke, men dette kan ikke fastslås med sikkerhed.

⁴²⁷ *Rasmussen Søkilde* 1870 191; *Lorenzen* 1941 113.

⁴²⁸ '(pulpituret) er mod gangen dannet i form af en ellipse'; RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat*. Brandtaksationsprot. Pulpituret anes måske som en kontur på Ringes tegning (fig. 100); en tilsvarende kontur ses i den modsatte side, men der er ingen omtale af et pulpitur her.

⁴²⁹ Panelerne langs væggene er ældre end brystningspanelet, men der er ikke tale om en betydelig alders-

forskel. Tilsvarende paneler var til 1989 opsat omkring soklen. NM. Indb. ved Mogens Larsen 1986.

⁴³⁰ RAK. *Rev. Rgsk. Godsrgsk. Rantzausholm og Brændegård; Rtk., Skatkammeret, DaSkr.* Koncepter og indlæg.

⁴³¹ Muligvis er en trappe med gelænder i korets sydøsthjørne indtegnet på fig. 100.

⁴³² Vinduerne var såkaldte 'løbe-vinduer', der kunne sænkes ned i brystningen; RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtaksationer; jf. også Varmings Tegnestue. *Skov, Briël og Varming 1991* 81.

⁴³³ Ved Høyens besøg 1830 opbevarede 'en del slette malerier og kopier' på herskabspulpitoret, måske i værelset bag det (s. 3383). NM. Høyen, notebog VIII, 1830, 38.

⁴³⁴ En organist og skolemester, Niels Hansen, kendes fra 1693. Sybille Reventlow, *Musik på Fyn blandt kendere og liebhavere. Musik og musikalsk virksomhed i Danmark 1770-1850*, Kbh. 1983, 192 f.

⁴³⁵ Der er i sydvæggen spor fra tre indmurede bjælker og en tår, ligesom der ved østfløjens nordre trappe findes et aflukke af brædder, som muligvis kan have tjent som bælgkammer (jf. s. 3384). Varmings Tegnestue. *Skov, Briël og Varming 1991*, 70, 72 og 82 f.; *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.* En sådan placering var dog usædvanlig omkring 1700, hvor man normalt ville placere et orgel i vestenden. Placeringen alene kan derfor tale for, at det første orgel skal dateres langt tidligere.

⁴³⁶ RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtaksationsprot.; jf. også Niels Knudsen, *Orgler i Brahetrolleborg Kirke*, <https://www.brahetrolleborgkirke.dk/kirkerne/brahetrolleborg-kirke/angels-og-carstens-lunds-fornemme-orgel/orgler-i-brahetrolleborg-kirke>, besøgt okt. 2021.

⁴³⁷ »Kirkens skønne Orgel, der oprindelig skal hidrøre fra en Gave til Kirken af afg(angne) Frue Obestinde v. Schubart, - hvis Størrelse ikke bestemt kan angives, - Gaven var imidlertid ikke tilstrækkelig til Orglets Anskaffelse, hvilket ved Frue Enkegrevinde Sybille Reventlows Foranstaltning blev bekostet i Aaret 1803; bygget af Orgelbygger Angel, i Flensborg, og indviet til Guds Ære og Menighedens Opbyggelse af mig underskrevne (dvs. sognepræst B. H. Knap) den 20de søndag efter Trinitatis bemeldte Aar«. RAO. *Sogneark.* Kirkebog.

⁴³⁸ »Det (orglet) har en herlig udvortes Anseelse, og dets Indvortes Fuldkommenhed formodes efter den Omhu, som det Høigrevelige Herskab har udviist med at lade det forfærdige af en indsigtfuld Mester, aldeles at svare til Hensigten«. RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtaksationsprot.

⁴³⁹ 'Kirkens orgel er i en miserabel tilstand, på alle punkter forslidt og skrattende og overordentlig vanskeligt at spille på. Adskillige stemmer er fuldstændig ubrugelige, tangenterne er vaklende og synker dybt ned, og der skal meget fingerstyrke til at trykke dem ned. Orglet, der menes at være 116 år gammelt, bør

Fig. 189. Skulptur, muligvis en apostel, formentlig o. 1900 (s. 3435). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Sculpture, possibly an apostle, probably c. 1900.*

erstattes med et nyt, idet en hovedrestauration måtte omfatte fast alle orglets dele uden dog at blive fyldestgørende'. Kirkens arkiv. Synsprot.

⁴⁴⁰ Efter en senere nedtegnning; her gengivet efter Niels Friis, *Orgelbygning i Danmark: Renæssance, barok og rokoko*, 2. udg., Kbh. 1971, 151.

⁴⁴¹ Den Danske Orgelregistrant.

⁴⁴² Korrespondance i NM; Varmings Tegnestue. *Materiale vedr. Brahetrolleborg K.*; RAO. *Veflinge Menighedsråd.* Diverse sager 1885-1998.

⁴⁴³ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

⁴⁴⁴ Var projektet blevet realiseret, ville orglet kun have stået i knap 40 år, hvilket forekommer mindre sandsynligt.

⁴⁴⁵ Museum Lolland Falster. Projekt, tegning og beskrivelse til nyt orgel i Brahetrolleborg Kirke 1765 (genstandsnr. MLF00941X0000067).

⁴⁴⁶ Hvordan stemmerne evt. skulle fordeles over to manualer, fremgår ikke af tilbuddet.

⁴⁴⁷ Den endnu bevarede facadeprincipal fra Worms hånd i Engum Kirke (*DK Vejle* 1973) er udført i en blylegering og belagt med ark af tin.

⁴⁴⁸ Det kan ikke umiddelbart afgøres, hvor meget der er bevaret af den oprindelige pulpituropbygning.

⁴⁴⁹ Efter nedtagningen af sidepulpiturerne var der ikke længere forbindelse til østfløjen.

Fig. 190. Hank med vrængemaske. Detalje af klokke nr. 1, 1573 (s. 3436). Foto Arnold Mikkelsen 2021. – *Handle with grimacing mask. Detail of bell no. 1, 1573.*

⁴⁵⁰ En tilsvarende salmenummertavle findes i Diernæs Kirke (s. 2983).

⁴⁵¹ Rasmussen *Søkilde* 1870 198.

⁴⁵² *Danske malede Portrætter. En beskrivende Katalog*, VIII, E. F. S. Lund (udg.), Kbh. 1902, 182 f.; jf. også Jørgen Pedersen, *Riddere af Elefantordenen 1559-2009*, Odense 2009, 22.

⁴⁵³ Rosenkransen må opfattes som en understregning af fromhed og som et redskab, der har kunnet anvendes i Henrik Rantzau's personlige andagt, ikke som udtryk for katolsk Mariadyrkelse; den præcise betydning er dog ukendt. Samme detalje optræder på et portræt af Henrik Rantzau som 73-årig, malet 1598 (i Frederiksborg, Nationalhistorisk Museum, inv.nr. A808). Den tyske lutherske teolog Martin Chemnitz optræder med en rosenkrans på et maleri fra 1569 (i LWL Museum für Kunst und Kultur, München).

⁴⁵⁴ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755: »Udi Choret findes Een Taule, hvor paa staa et Skilderie med denne Overskrift: Henricus Rantzowius Anno 1586 – 61 aar«. Maleriet omtales desuden

i *Hofmans Foundationer VI*, 1760 (note 61), 109, hvor det er beskrevet som 'et epitafium med inskription, Henrik Rantzau, døde 1586, 61 år'; det samme gør sig gældende i *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731. Endelig omtales maleriet i Niels Ringes notater fra o. 1830 (i NM), men det fremgår ikke klart, om det da hang i kirken eller på herregården.

⁴⁵⁵ Rasmussen *Søkilde* 1870 166.

⁴⁵⁶ Jf. udateret og usigneret folder om kirken. Der er dog tale om en tvivlsom identifikation.

⁴⁵⁷ RAO. *Menighedsrådsark.* Forhandlingsprot.; Kirkens arkiv. Synsprot.; Henning Thalund, *Fynske kirkeskibe*, Svendborg 1989, 81.

⁴⁵⁸ Jens Lampe, »Urmagere og ure i Faaborg«, *Personalhistorisk Tidsskrift* 1982, 184. Firmamærket er påsat på værket's bagside.

⁴⁵⁹ RAK. *Rev. Rgsk. Godsrgsk.* Rantzausholm og Brændegård; *Rtk., Skattekammeret, DaSkr.* Koncepter og indlæg; *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 731.

⁴⁶⁰ RAK. *Rtk., Skattekammeret, DaSkr.* Koncepter og indlæg; RAO. *Sallinge Hrds. branddirektorat.* Brandtakstationer.

⁴⁶¹ Brev fra Jens Chr. Varming til Hans Stiesdal 9. jan. 1886, i NM. Korrespondance.

⁴⁶² Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Odder 1996, 105 (løbenr. 81). En støberslægt med navnet Popp eller Poppe kendes i København fra slutningen af 1500-tallet og op gennem 1600-tallet. Således omtaler Nyrup støberen Hans Pop, der var aktiv i første halvdel af 1600-tallet, og som kunne være søn af rustmester Barbart Pop, nævnt 1586, og far til blandt andet Cort Popp Rothgiesser, nævnt 1668. C. Nyrup, »Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere«, *Kirkehistoriske Samlinger III*, 4, 1882-84, 261 f. (nr. 49).

⁴⁶³ På fig. 19 fra o. 1590 ses en klokke hængende på østgavlen. Der er dog ikke nødvendigvis tale om en gengivelse af de faktiske forhold.

⁴⁶⁴ *Kancelliets Brevbøger* (note 12) (11. okt. 1551); *Rørdam* 1872-73 (note 228), 690 f.

⁴⁶⁵ Lensmand på Nyborg Slot, Frands Brockenhuus, kvitterede for modtagelsen af klokken og de 25 skip-pund bly, hun ligeledes var blevet pålagt at levere tilbage (jf. s. 3379). *Rørdam* 1872-73 (note 228), 690 f.

⁴⁶⁶ Torkild Hinrichsen, *Corpus der "romanischen" Grabsteine Dänemarks V*, Hamburg 1988, 1301 (nr. 598).

⁴⁶⁷ NM. Høyen, notebog VIII, 1830, 39; notat på Niels Ringes tegning (fig. 151); indb. ved J. B. Løffler 1886. Indskriften er forsøgt tydet af Torkild Hinrichsen, *Corpus der "romanischen" Grabsteine Dänemarks VI*, Hamburg 1988, 1957 f. Den omfattede ca. 26 bogstaver, men kun det næstsidsste bogstav, 'A', kunne identificeres med sikkerhed.

⁴⁶⁸ NM. Høyen, notebog VIII, 1830, 39; notat på Niels Ringes tegning (fig. 151).

⁴⁶⁹ Notat på Niels Ringes tegning (fig. 191).

⁴⁷⁰ Læsningen af navnet følger *Hinrichsen V*, 1988 (note

466), 1300, og *Hinrichsen VI*, 1988 (note 467), 1953 ff. (nr. 597); jf. også J. B. Løffler, *Danske Gravstene fra Middelalderen*, Kbh. 1889, 20, samt tavle IV nr. 19. På Niels Ringes tegning af stenen er første bogstav i sidste del af navnet opfattet som et 'B' og tredje som et 'R' («Bvri(svn)» (Burisun)) (jf. fig. 151).

⁴⁷¹ *Hinrichsen V*, 1988 (note 466), 1300 (nr. 597).

⁴⁷² Chr. Axel Jensen, *Danske adelige Gravstene fra sengotikens og renaissanceens Tid*, I-II, Kbh. 1951-53, I, 43 f.

⁴⁷³ Dødsåret må være fejlskrevet. Årstallets sidste to tegn står over linjen.

⁴⁷⁴ Chr. Axel Jensen 1951-53 (note 472), I, 43 f. og II, 167 f. (nr. 87). Samme stenhugger tilskrives en figursten fra o. 1480 i Nørre Søby Kirke (DK Odense 4053), deraf navnet.

⁴⁷⁵ To leoninske heksametre, om end rimet i første vers ikke er helt vellykket (domini – twoni(s)).

⁴⁷⁶ Ørnen, løven og oxen er vist i profil med benene vendt mod stenens midte, mens englen står med front mod beskueren. Sammenlign med to gravsten fra o. 1485 i Kværndrup Kirke, ligeledes tilskrevet Søby-mesteren (s. 2316 f.).

⁴⁷⁷ Abildgaards afbildning af søjlerne som tredobbelte eller -koblede (fig. 150) er urigtig. NM. Indb. ved Chr. Axel Jensen 1933.

⁴⁷⁸ Sammenlign med gravstenen over biskop Ejler Madsen Bølle fra o. 1500 i Århus Domkirke (DK Århus s. 758). Jf. også Løffler 1889 (note 470), 31.

⁴⁷⁹ Jf. notat på Søren Abildgaards tegning (fig. 150); Poul Grinder-Hansen, *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*, 2010, 419 (kat.nr. 378).

⁴⁸⁰ Jf. notater på Niels Ringes tegninger (fig. 151 og 191); yderligere en skitse af stenens nederste del med angivelse af, hvor muren havde gået, findes i NM.

⁴⁸¹ NM. Indb. ved J. B. Løffler 1886.

⁴⁸² På fig. 100 ses en gravsten i skibets gulv. Det kan være denne eller en af de to følgende.

⁴⁸³ Sammenlign med gravsten i bl.a. Middelfart Kirke (1598, DK Odense 2350), Assens Kirke (o. 1665, DK Odense 2580) og Århus Domkirke (o. 1646, DK Århus 798).

⁴⁸⁴ *Berlingske Tidende* 31. juli 1871.

⁴⁸⁵ Anders Svitzer var først personel kapellan og fra 1695 sognepræst. *Rasmussen Søkilde 1870* 199 f.

⁴⁸⁶ *Rasmussen Søkilde 1870* 185; Bobé 1903 27.

⁴⁸⁷ *Rasmussen Søkilde 1870* 185; NM. Indb. ved M. T. Wøldike 1890.

⁴⁸⁸ »Ejler Brokkenhuses historiske kalenderantegnelser for 16de Aarhundrede«, Joh. Grundtvig (udg.), *Samlinger til Fyens Historie og Topographie* 6, Odense 1873, 405.

⁴⁸⁹ *Ejler Brokkenhuses historiske kalenderantegnelser* (note 488), 405 f. Biskop Jacob Madsen forestod begravelsen; *Biskop Jacob Madsens visitatsbog* (note 16), 250.

⁴⁹⁰ *Ejler Brokkenhuses historiske kalenderantegnelser* (note 488), 430.

⁴⁹¹ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Hofmans Foundationer VI 1660* (note 61), 109; *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 732.

⁴⁹² RAO. *Sogneark. Kirkebog*; *Rasmussen Søkilde 1870* 184; NM. Indb. ved M. T. Wøldike 1890.

⁴⁹³ Manderup Brahe blev begravet i Roskilde Domkirke 12. okt. 1666, men kisten må siden være flyttet til Brahetrolleborg, jf. Niels Andersøn Vandstad, *Athanasia ... , det er: Det dødelige Menniskis Udødelighed, som døer udi Christo Jesu ... Lijgprædicken offuer Manderup Brahe, fordum Herre til Tørbensfeld, udi Roeskild Dom-Kircke. 12. Oct. 1666*, Kbh. 1671.

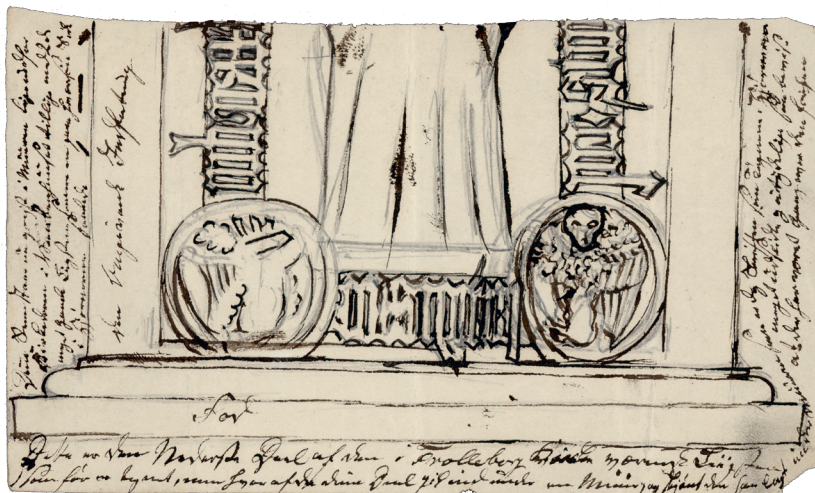

Fig. 191. Den nederste fjerdedel af gravsten nr. 3, 1490'erne, over abbed Tue (tidligst †1500) (s. 3441). Tegnet af Niels Ringe o. 1830. I NM. – The lowest quarter of tombstone no. 3, 1490s, of abbot Tue (†1500 at the earliest).

⁴⁹⁴ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Hofmans Foundationer VI* 1660 (note 61), 109; *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 732; RAO. *Sogneark.* Kirkebog.

⁴⁹⁵ KB. *Kallske saml.* 377. 4°. Beskrivelse over kirkerne 1755; *Hofmans Foundationer VI* 1660 (note 61), 109; *Danske Atlas VI*, 1774 (note 35), 732; RAO. *Sogneark.* Kirkebog. Frederik Trolle blev begravet i Brahetrolleborg Kirke 26. jan. 1701; »Uddrag af Biskop Jens Bircherods Dagbøger 1658-1708«, H. Hjorth-Nielsen (udg.), *Personalthistorisk Tidsskrift* 9, 3, 1930, 94 f.

⁴⁹⁶ Efter sin anden ægtemands død boede Martha Lauritsdatter Friis hos sin søn i præstegården i Hågerup. Begravelsen blev holdt i Flødstrup, men kisten er formentlig efterfølgende ført til Brahetrolleborg. »Begravelser«, *Fra Fyens Fortid. Samlinger og Studier*, Gustav Ludvig Wad (udg.), 4, Kbh. 1924, 221-26.

⁴⁹⁷ NM. Niels Ringes notater (uden proveniens) (jf. note 426).

⁴⁹⁸ *Rasmussen Søkilde* 1870 193.

⁴⁹⁹ Grønderup Skole var en af de tre reventlowske skoler, indviet 1786 <http://gaerupskolemuseum.dk/>

historien/, besøgt 18. juni 2021. En levnedbeskrivelse over afdøde findes i RAO. *Brahetrolleborg Sogn.* Kirkebog 1766-1814.

⁵⁰⁰ *Bobé* 1909 75.

⁵⁰¹ *Rasmussen Søkilde* 1870 194 f.; *Nationaltidende* 13. aug. 1885; *Olsen* 1933-34 (note 71), 19.

⁵⁰² Tavlernes datering er uvis. Fortegnelser over de gravlagte med plan over de enkelte monumenters placering på gravstedet findes i *Rasmussen Søkilde* 1870 194 f., samt i RAO. *Baroniet Brahetrolleborg.* Kirkesager.

⁵⁰³ Liget af Carl Rudolph Schubart blev 1827 flyttet fra Dalum Kirke, hvor han var begravet i en muret begravelse, der blev sløjfet ved en reparation af kirken (jf. *DK Odense* 2873). På hans kiste var en kisteplade med en lang, hædrende indskrift, der er afskrevet i RAO. *Sogneark.* Kirkebog.

⁵⁰⁴ Indskriften på hendes oprindelige kirkegårdsmonument er afskrevet af Niels Ringe, i NM.

⁵⁰⁵ A. Thiset, *Stamtavler over Danske Adelslægter* III, Kbh. 1893, 277, har 16. maj som dødsdato.

⁵⁰⁶ *Thiset* 1893 (note 505), 177, har 15. sept. som fødselsdato.

BRAHETROLLEBORG CHURCH

According to a contemporary Cistercian tradition Holme Monastery was founded in 1172 as a subsidiary of the Citeaux-founded Herrevad (1144) in Scania. The first reliable mention of the monastery ("Insula Dei" – Island of God) is from 1175, but the details of its foundation are unknown. The designation Holme Kloster ("monasterii de Holm") is used earliest in 1281.

The monastery was a monastic community of the Cistercian order whose rules stipulated that it was to be consecrated to Our Lady. The dedication is documented in an inscription on a brick from c. 1450 (fig. 70).

With the Reformation in 1536 Holme Monastery was declared a Crown estate, and after that it passed into private ownership. Among the aristocratic owners, one can mention the widow of the *rigsråd* Jacob Hardenberg, Sophie Lykke, who was enjoined in a court case of 1551-52 to return altarpieces and other ornaments that she had taken from the monastery. In 1568 the estate became the property of the Governor of Holsten, Henrik Rantzau and from then on it was called Rantzausholm. After once more be-

coming Crown property the estate was sold in 1668 to Birgitte Trolle, the widow of Manderup Brahe. In 1672 she established the barony of Brahetrolleborg, and after that the abbey church was called Brahetrolleborg Church. On the death of her nephew and heir, Niels Trolle, in 1722, Brahetrolleborg reverted to the Crown, and the same year Christian Ditlev Reventlow was granted the possession of the barony. Since then Brahetrolleborg has belonged to the Reventlow family. The church passed into freehold in 1979.

The old abbey church became a parish church in 1555, when the two small parishes †Fleninge (p. 3487) and †Hågerup (p. 3493) were closed down and the churches there were demolished. At the same time Krarup Church was made an annexe (p. 3497), a step which however by all indications was not realized until the beginning of the 1600s. In 1990 Øster Hæsinge was added to the benefice.

The church and the manor house lie by the highway from Nyborg to Faaborg north east of the village of Korinth. The church and the monastery were established on a small island which rises above a larger wetland area towards the north west (figs. 1

and 3). Through this runs the rivulet Silkeå, which runs out into the small lake Mølledammen south west of the manor house. This, and larger lakes and woodland areas near the monastery, made its placing ideal for a Cistercian monastery complex, since the monks could exploit the surroundings technologically. The church has two cemeteries – the old churchyard by the church and an auxiliary cemetery south west of this. South of the church three Late Medieval monastery wings are preserved, and together they formed a rectangular complex closed off by a wall towards the north west (cf. fig. 32).

Building. The medieval abbey church was built over a period of several centuries with several changes, both major and minor, in the original plan; whether an older †church building had stood on the site is unknown (cf. p. 3371). As with the other Cistercian abbey churches of the time, including Herrevad in Sweden, Øm, Løgum and Sorø, the church originally planned was arranged according to the so-called Fontenay plan, which has its name from the Cistercian abbey in Fontenay, Burgundy. At the end of the middle ages, though, the building did not stand as a long, three-aisled basilica with wide transepts and eastern transept chapels, but as a single-aisled, vaulted nave church (cf. p. 3374). The construction took place from 1225–50 and until the end of the middle ages, with an extended pause from c. 1350 until c. 1450, and the process can be divided into five general phases. The whole building is in red medieval brick in monk bond but the treatment of joints and masonry varies from phase to phase. Beneath the chancel, traces are preserved of a bevelled ashlar footing.

First phase, 1225–50 (p. 3342). The building was begun from the east, where a straight-terminated, rectangular chancel was built, and the building of four quadratric transept chapels was begun just under five metres from the east gable – two south of the chancel and two to the north (fig. 33). The four chapels were planned to stand in twos in connection with two wider transepts, but the latter were abandoned at an early stage. Of the four chapels the southern two are partly preserved in the east wing of the manor house, while the northern ones

have been demolished. The architecture is marked by the recess decorations and windows and the recesses of the †pediment (figs. 28b). In the north wall of the chancel traces are preserved of a triforium recess consisting of three tall recesses with slightly pointed arches (figs. 30a and 97). In the inside of the east gable are the remains of a ledge for original vaults, which are unlikely to have been built (figs. 37–38). Hardly anything is known about the original arrangement of the transept chapels.

Second phase, c. 1275 (p. 3348). While the initial phase was prepared for a layout according to the Fontenay plan, this was substantially reduced in the second phase (cf. fig. 39). The transepts had been abandoned, and only the transept chapels may have been completed. No sources tell us what led to the change, but economic factors can presumably have played a role. The construction continued towards the west, and the church took the form of a three-aisled basilica (fig. 175a). As an extension of the walls of the chancel arcade walls were built towards the west, so that the chancel and the main nave became equally wide. The southern wall was built in two floors, while the northern wall was given only a single floor. The church was divided into six bays – two in the chancel and four in the nave. The arcades had pointed arches and profiled side members. Above each arcade in the south wall there was a triforium recess on the second floor, only the eastern of which is fully preserved (cf. fig. 41). They consist of a large, pointed-arched recess with three tall, narrow pointed recesses at the bottom. In the west gable a wide arcade was begun. The main nave was flanked by two vaulted †side aisles, which were demolished around 1450 (cf. below). Only a few foundation traces and a little masonry in a buttress in the west are preserved of the †side aisles. A stairwell was begun in the north west corner of the nave, and the round-arched door in a segmented-arched niche from the main nave to the stairwell are preserved (fig. 43).

Third phase, 1275–1300 (p. 3354). Shortly after the second phase the construction continued in 1275–1300, when the arcade wall and the †stairwell were heightened (fig. 46). The motif of the triforium recesses on the second floor was not car-

ried over from the south to the north wall, but a new recess motif was introduced – wide with bevelled side members – and divided the wall into five bays instead of the six of the first floor. It is possible that there was concurrency between phases 3 and 4 because of the change in the division into bays.

Fourth phase, c. 1300 (p. 3355). The construction work continued c. 1300, and the change in the division into five bays was implemented, as the high church wall in the south was begun (fig. 47). It was divided into five bays of windows and vault ledges, meaning that the symmetry with the triforium recesses below was abandoned (figs. 30d–e). At the same time the west gable was heightened in the same style and to the same height as the southern high church wall. The high church wall has five groups of three pointed-arched windows with pointed-arched bevelling (figs. 49–50 and 178a). Around each group of three there are pointed-arched wall ribs for vaults. On the facade of the southern high church wall, traces have also been preserved of a probably originally red wall paint with painted-on white jointing (figs. 172–73).

Fifth phase, 1300–50 (p. 3363). Above the northern arcade wall a window floor was built whose architecture is very different from in the south, although the northern wall is also divided into five bays with vault ledges and windows (fig. 58). The windows there are pointed-arched and have profiled side members with three elements (figs. 63 and 178b). They are divided up by bar tracery which at the top forms trefoil and quatrefoil openings. In the windows there have been panes of stained glass (cf. below). The vault ledges are chamfered and pointed-arched. As part of the same process the †stairwell was completed, and the western pediment was built. The latter has partly kept its recess decoration and a sawtooth frieze (fig. 28c).

In the *Late Medieval* period the division of the church into bays was changed yet again, when four cross vaults were installed above the main nave (p. 3374). The vaults are placed lower over the church interior than the earlier-planned vaults were to be (figs. 30a and d). Between the third and fourth bays a chancel arch wall was built, on which there may have been a wood-built †lec-

torium. The †northern transept chapels and the †side aisles were demolished and the arcades were walled up, making the building a nave church (fig. 69). Above the west end a †ridge turret was probably built in the Late Middle Ages.

The church underwent both major and minor rebuildings *after the middle ages* (p. 3381). Shortly after the Reformation access conditions to the church were changed: it was given a †door at the western end of each long wall. A burial space, probably from 1594, is still to be found beneath the eastern end of the church, but is used as a furnace room. The southern transept chapels were likely swallowed up by the east wing of the manor house in a major rebuilding of the latter c. 1620. In the first half of the 1600s a †porch was built outside the north door (fig. 77). Presumably around 1670 a now filled-in burial space at the western end was established (figs. 78a–c), and two †ridge turrets above the western end of the church succeeded one another c. 1620 and 1755. In 1817 a new, tall †porch at the west gable replaced the older building towards the north (fig. 80), and the southern †door was walled up. Since then access to the church has been from the west.

The biggest restoration took place in 1868–71 (p. 3385), when among other things the height of the walls was reduced as well as the cement plastering outside and inside (figs. 83–84). Buttresses were built at the facades, which were also given new circular recesses and new large windows. The whole of the roofing was renewed, and a tall tower was built at the west gable. The restoration left the building with a much more rigorous expression than before. In 1988–89 and 1995–97 the church was refurbished inside and outside respectively. Among other things the floor of the nave was lowered, and the cement dressing was knocked off the facades (figs. 86–87). The facades were white-washed, as the composite masonry was marked by the many rebuildings since the demolition of the side aisles.

Stained glass. Both in 1934–35 and in 1941 fragments of stained glass were found in the church loft. They presumably all come from the northern high church windows. Besides a few smallish, dif-

ferently-coloured pieces (fig. 93) several stained glass fragments stand out. They have flower patterns in red staining against a lighter red, hatched background (figs. 91 and 94–95). One sherd has greenish-black staining of a border with Early Gothic foliage (fig. 92).

Murals. In the triforium recess in the north wall of the chancel there is a Late Medieval wall painting from c. 1450 (fig. 97), uncovered in 1934–35. The painting shows the Virgin with the infant Christ on her arm. It is in red and black and is surrounded by stylized flowers. The wall painting is presumably meant to look like a stained glass pane in the ‘window opening’. On the east wall of the chancel and in the severies of the eastern vault, clouds were painted around the organ, presumably in 1805, by Johan Lange, Faaborg (cf. fig. 100).

Furnishings. Apart from a cross from a Late Medieval chancel arch crucifixion group, no furnishings from the medieval abbey church are preserved in the church.

The oldest item of furnishing in the present church interior is a Romanesque font (fig. 118), said to have belonged to the demolished †church in Fleninge (p. 3489). In the 1970s it was donated to Brahetrolleborg Church and set up in the western end, where it is used to place candles in. Brahetrolleborg Church’s first font, a Romanesque *baptismal font, which must have come to the church after the Reformation, is possibly from †Hågerup Church (p. 3493), and was in 1891 donated to Tirsted Church in Lolland (*DK Maribo* 814). Of a (*)chancel arch crucifixion group from c. 1515–20 attributed to Claus Berg’s workshop in Odense, only the cross is preserved in the church (figs. 125 and 188), while the Christ figure is in Fjenneslev Kirke near Sorø (*DK Sorø* 334) and the side figures of the Virgin and John are in Tirsted Church on Lolland (*DK Maribo* 814).

From the medieval furnishings we also know of an †Our Lady altarpiece on the high altar and by all indications three †side altarpieces: one for St. Acacius and the Ten Thousand Martyrs, one unspecified item, and one for St. Nicholas.

The oldest bell (fig. 143) was donated in 1573 by Henrik Rantzau and Christina von Halle. It was cast by an otherwise unknown artisan, Cort Poppe, in Copenhagen. A *painting portraying Henrik Rantzau from 1586 (fig. 140), which in the middle of the 1700s hung in the chancel, is now at the manor house.

In 1619 the church was given new furnishings in Renaissance style when Cai Rantzau and Anne Lykke donated a new †altarpiece and a †pulpit ornamented with the couple’s names and the date of the donation. The arrangement of the church interior in the 1600s is shown by a plan from c. 1660 (fig. 21a).

Two evangelist figures set up in 1937 in front of the side sections of the altarpiece (figs. 103 and 105), may be from the second half of the 1600s, but their provenance is uncertain. The baptismal dish (fig. 124) was made by Mattheus/Markus Wolff in Augsburg c. 1700 and donated to the church in 1768 by Christian Ditlev Reventlow and Charlotte Amalie Holstein. The wine skimmer (fig. 111) is from c. 1740. A *baptismal angel from c. 1765 was given in 1817 to Vester Åby Church (p. 3052), and a *Bible from the same time (fig. 114) is stored in the parsonage. The altar plate in the form of a chalice, paten, wafer box and altar jug (fig. 108) was made in 1767 by the purveyor to the court Christopher Joensen the Elder, Copenhagen, and donated to the church by Christian Ditlev Reventlow and Charlotte Amalie Holstein in 1768. At the same time the couple donated a set of silver candlesticks (fig. 112) made in 1768 by Willads Christensen Berg, Odense, and paid for an interior refurbishing of the church in 1765. The work is not described in detail, but by all indications comprised new †pews, a †family gallery and a †gallery in two floors by the west wall. An hourglass (fig. 127), which can probably be dated to the end of the 1700s was given to the church by the baroness Lucie Marie Reventlow c. 1930.

In 1802–03 the chancel was refurnished on the initiative of Johan Ludvig Reventlow and Anna Sybilla Schubart, and the church interior was given a simpler expression influenced by Neoclassicism (cf. figs. 100 and 107). In front of the east wall a †pulpit altar was set up as well as an organ

gallery with a new †organ, such that the three most important liturgical items of furnishing (altar-pulpit-organ) were united on the chancel wall. The altarpiece (figs. 102-03) and organ gallery (fig. 136) include elements from this refurnishing, for example the organ facade, from 1803, but the totality was radically rebuilt in 1847 and in 1868-69.

The Communion set for the sick (figs. 109-10) was made in 1805 by Andreas Holm, Copenhagen, re-using an older bottom beneath the chalice. Two collection purses (fig. 134), probably from the beginning of the 1800s, were donated by the countess Henriette Augusta Reventlow, while a Communion table crucifix with a Christ figure of gold (fig. 116) is a gift from the dowager countess Sybille Reventlow (Anna Sybilla Schubarth); both are mentioned earliest in 1825.

The font (figs. 119-23 and 187) of white marble was made by Bertel Thorvaldsen in Rome in 1804-08 and donated by the Countess Charlotte Schimmelmann; it was set up in the middle of the chancel in 1817. Two money boxes in the wall (fig. 133) on each side of the entranceway from the tower to the church may have been set up in connection with the works at the west end in the same year.

Three hymn boards (fig. 139), stored in the loft, are from c. 1830. The smallest bell (fig. 144) was cast in 1831 by I. C. and H. Gamst, Copenhagen, while a chasuble of red velvet (fig. 117) was acquired in 1839.

In the course of an interior refurbishing in 1847 under the auspices of Ditlev Christian Ernst Reventlow the fixtures were almost entirely renewed or rebuilt. From this come most of the altar elements and the flanking panel walls, the Communion table and the altar rail (cf. fig. 102), the pulpit (fig. 126), pews and family gallery (figs. 98, 119 and 135); the altar painting was painted by August Thomsen in 1848 (cf. fig. 104).

Two money boxes of sheet brass (fig. 132) are presumably from c. 1850, as are four bridal pews (fig. 130) which were donated later by the baroness Lucie Marie Reventlow; she also made embroidered coverings for the seats.

From the restoration of 1868-69 come the door wings and the parapet of the organ loft with

neo-Gothic ornamentation. The tower clock (fig. 142) with two dials was made by the clockmaker Lars Jørgensen and his son Anders Jørgen Larsen, Faaborg, at the same time. Three free-standing chairs in the chancel (fig. 131) are from c. 1875, while a Bible from 1876 (fig. 115) was donated to the church by Anne Ermegaard Abela Haugwitz Hardenberg Reventlow in 1965. The canopy of the pulpit was added c. 1880-90. Four hymn boards (cf. fig. 98) are from 1898.

Two priest's chairs in neo-Gothic and neo-Renaissance style respectively (figs. 128-29) must be from c. 1900, as is presumably a sculpture of wood, possibly an apostle (fig. 189), which hangs on the south wall. Two five-branched candelabras of silver plate (fig. 113) were made in Dresden in 1916 and donated to the church c. 1942 by the baroness Lucie Marie Reventlow. The church ship "Haabet" (fig. 141) was built in 1936 by Johannes Pedersen, Faaborg.

The chancel rail, designed by Jens Chr. Varming, and the chandeliers in the nave, which are copies of the architect Vilhelm Wohlert's chandeliers in Roskilde Cathedral, are from 1989. The organ was built in 2004 on the basis of the church's †organ from 1803 and with the original facade re-used.

Colour scheme. In 1989 the pews were painted greenish-grey and shortly afterwards the other furnishings were painted grey with gilded details. *Older colour schemes.* In 1805 the furnishings were painted pearl-grey and white accompanied by gilding. In 1847 they were given light-yellow oak veining and in 1868-69 a more brown veining. Probably around 1900 they were painted with blue-grey framing accompanied by white and grey, and in 1937 they were painted in a dark brown colour with details in gold, silver, red, blue and grey.

Sepulchral monuments. The church has two memorial tablets from 1879 to soldiers who died in the Schleswig wars (figs. 145-46) as well as six tombstones, two of which are Romanesque (figs. 147-48), one from the end of the 1400s (figs. 149-51) and three from the 1600s (cf. fig. 43 and figs. 152-53). Beneath the chancel there is a masonry tomb. The Reventlow family burial place is in the churchyard north east of the church (figs. 160-62).